

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST

-

LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-)EURÓPÁBAN?

HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR
43. TANULMÁNYI NAPOK

2002. augusztus 29. - szeptember 1.
Elspeet, Hollandia

Mikes International
Hága, Hollandia

2004.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070**ISBN 90-8501-020-9****NUR 600**

© Mikes International 2001-2004, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

Az 1951-ben alapított *Hollandiai Mikes Kelemen Kör* – évközi hollandiai összejövetelei mellett - 1959 óta évente, rendszerint szeptemberben, rendezi meg *Tanulmányi Napjait* különböző országokból érkező előadókkal és résztvevőkkel. A Tanulmányi Napok előadásainak egy részét a Kör a múltban 14 kötetben, hagyományos könyv-alakban kiadta.

A 2001-ben, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 50 éves jubileuma alkalmából elindított Mikes International elektronikus folyóiratunkban a Tanulmányi Napokon elhangzott előadások szövegét (amennyiben azok rendelkezésünkre állanak) folyamatosan kiadjuk.

E kötetben a 2002. évi Tanulmányi Napok előadásait találja meg gyűjteményes formában, különnyomatban az olvasó, kiegészítve személyes emlékezésekkel és sajtóközleménnyel.

Hága (Hollandia), 2004. július 29.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

The *Hollandiai Mikes Kelemen Kör* (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands), founded in 1951, organizes international conferences ('*Study Week*') every year since 1959, next to her regular meetings. The speakers and the participants of these Study Weeks come from numerous countries. The Association published 14 volumes that contain selected papers of the Study Weeks in traditional book format.

On 8 September 2001 – at the 50th anniversary of the Association, – the periodical *Mikes International* was launched. Since then the (available) papers of the Study Weeks are published in this electronic journal.

In this volume you can find the papers of the Study Week conference of 2002 - ***How Do We See Each Other – Do We See Each Other in (Central-)Europe?*** -.

The Hague (Holland), July 29, 2004

MIKES INTERNATIONAL

TARTALOM

A Kiadó előszava	III
Publisher's preface	IV
A TANULMÁNYI NAPOK TÉMÁJA ÉS MŰSORA	1
ELŐADÁSOK	3
Tóth Miklós	4
Európa szép királylány	4
Csorba László	11
Kossuth about a New Future of Central Europe	11
Gömöri György	16
Az angolok magyarságképe VIII. Henriktől I. Györgyig	16
Németh Pál	27
Európa türelmessége és az iszlám térhódítása Európában	27
Bányai János	33
Közép-Európa kisebbségi nézőpontból	33
Csetri Elek	37
A románok magyarság-képe	37
Farkas Flórián	43
Az elmaradt Marshall-segély árnyékában	43
Nagy Péter	62
Az Európai Unió kibővítése: folyamatok, kilátások és utolsó lépések	62
Herczegh Géza	70
1956-ról fél évszázad távlatából	70
MAGYAR IRODALMI FIGYELŐ	75
Kibédi Varga Áron	76
Mózes Attiláról	76
IRODALMI EST	81
Gömöri György	82
Versek	82
MELLÉKLETEK	84
A Tanulmányi Napok előadóinak életrajza	85
Sajtóközlemény	88

A TANULMÁNYI NAPOK TÉMÁJA ÉS MŰSORA

Európa kaleidoszkópikus egész. Úgy egységes, hogy sokszínű és ellentétekkel teljes. Mindnyájan tudjuk, mit jelent, de lényegét nem lehet könnyen definiálni. Mindegyik nép a maga történelmét, érdekeit, vágyálmait vetíti bele. Más és gyakran ellentétes a tengerjáró és a szárazföldi népek, az északi és a déli, a latin, a germán, a szláv és más etnikai eredetű, a katolikus, a protestáns (református, evangélikus) és a keleti ortodox népek kultúrvilága, stb. Ezek mind egzisztenciális jelentőségűek a kontinens népei számára. Paradox helyzet ez, melyben Európának e kultúrvilágok szintézisét kellene nyújtania. Lehetséges ez?

Közép-Európa több országa - és számos más ország - készül most belépni az Európai Unióba. Közép-Európában két világháború tört ki a 20. században. Vallási töltetű szociális és politikai ideológiák indultak el innét. E területen belül éles ellentétek állnak fenn nemzetiségek és vallások között, de ugyanakkor sok benne a közös kulturális és gazdasági elem, amit az utolsó kétszáz év gyakran mesterségesen szított ellentétei sem tudtak eltüntetni. Itt több világháború feltehetően nem tör már ki. A jövő a legtöbb területen egymás felé hajló vonalakat mutat. Ez közös feladat és kihívás mindenki - azaz mindnyájunk - számára. Fontos újra szemügyre vennünk, miként látják magukat és egymást a közép-európai népek, de egyben azt is, hogy hogyan látják őket a nyugat-európai közösségen belül élő népek. Hogyan látjuk Nyugat-Európából Közép-Európát és hogyan látjuk Nyugat-Európát Közép-Európából? Mi magyarok Közép- és Nyugat-Európa minden országában élve minden mindegyik ország helyzetéből egyidejűleg 'belülről' is meg 'kívülről' is tudunk szemlélni. Milyen karikatúrák vagy történelmi tapasztalatok akadályozzák meg Európa népeit tények fel- és elismerésében? Mit vettünk át egymástól és mit adtunk egymásnak, mit vehetünk át egymástól és mit adhatunk egymásnak? Mennyire vagyunk képesek - és mennyire szükséges - önmagunk világát átértékelni és mennyiben nem? Sorsdöntő kérdések ezek túl napi politikán, érzelmeken, történelmi leszámolásokon.

Ezekre és hasonló kérdésekre keresünk választ 2002. évi Tanulmányi Napjainkon. Előadóknak szokásunk szerint szakértő történészeket, tudósokat, írókat kérünk fel.

A Kör 2001. évi "Magyar Irodalmi Figyelő" díját Határ Győző (London) Szepesi Attilának (Budapest) ítélte oda.

A 'Mikes International' internetes folyóiratunk és elektronikus könyvkiadónk a következő honlap címen olvasható:

http://www.federatio.org/mikes_int.html

Aki a 'Mikes International' körleveleit szeretné kapni, kérjük küldjön egy email-t a következő címre:

mikes_int@federatio.org

Tanulmányi Napjainkra minden tagunkat és barátunkat szeretettel hívjuk és várjuk.

A Vezetőség

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

Dátum	Idő	Előadó	Előadás címe
Augusztus 29. Csütörtök	15:00	Tóth Miklós , elnök, HÁGA	A Tanulmányi Napok megnyitása
	15:15	Karátson Endre , PÁRIZS	A Tanulmányi Napok témájának bevezetése
	16:00	Csorba László , RÓMA	Kossuth a közép-európai népek jövőjéről
	20:00	Krasznahorkai László , BUDAPEST Kérdőótársa: Sipos Gyula , PÁRIZS	Regény Európa gyötrelmes ölelésében
Augusztus 30. Péntek	9:00	Gömöri György , CAMBRIDGE	Az angolok és a lengyelek magyarságképe a XVI. századtól napjainkig
	11:00	Schöpfli György , LONDON	Kis országok a nagy Európában
	14:00	Németh Pál , BUDAPEST	Európa türelmessége és az iszlám térhódítása Európában
	16:00	Salha Falah , BUDAPEST	Az iszlám tényező Magyarországon
	20:00	Neubauer János , AMSZTERDAM	A szigetvári kirohanás németül, horvátul és zenében
Augusztus 31. szombat	9:00	Bányai János , ÚJVIDÉK	A kisebbségi kultúrák törésvonalai Közép-Európában
	11:00	Csetri Elek , KOLOZSVÁR	Magyarság-kép a románoknál
	14:00	Farkas Flórián , HÁGA	Az elmaradt Marshall-segély árnyékában
	16:00	Nagy Péter , BRÜSSZEL	Az Európai Unió kibővítése: folyamatok, utolsó lépések és kilátások
	19:45	Farkas Flórián , HÁGA	Beszámoló a 'Mikes International' első évéről
	20:00	Kibédi Varga Áron , AMSZTERDAM	Magyar Irodalmi Figyelő
	21:00		Irodalmi Est
Szeptember 1. vasárnap	10:00	Herczegh Géza , HÁGA	1956-ról fél évszázad távlatából
	12:00	Tóth Miklós , elnök, HÁGA	A Tanulmányi Napok bezárása

ELŐADÁSOK

Tóth Miklós

Európa szép királynő

Ma mindenki Európáról beszél. Ezalatt mindenki valami mást ért, rendszerint valami olyasmit, ami az ő érdekeit szolgálja. Bárhogy legyen is, Európa valamennyiünk tudatában van. Európa manapság sokak számára mindenekelőtt az Európai Uniót jelenti, amelyben több nyugateurópai ország összefogott a háború után azzal a céllal, hogy Nyugateurópa, azaz a vezető nem-kommunista országok gazdasági erejét jobban egymásra hangolja a nemzetközi konkurenciában. Nem helytelen talán elgondolkodni azon, hogy ezek az országok milyen kényszerhelyzetben voltak akkor, mennyire szükséges volt számukra a gazdasági összefogás, miután Anglia, Franciaország és Olaszország elvesztette gyarmatait s Németországnak egy elvesztett háború után újra bele kellett tagolódnia a nyugateurópai népek közösségébe. Mindez történt a Marshall-segély után, amely nélkül Európa feltápáskodása sokkal nehezebben valósult volna meg, mint ahogy történt. Ez azonban végérvényesen felfedte azt a tényt, hogy Európa Amerika nélkül nem tud létezni, bármennyire is szeretné ezt megtenni.

1945 novemberében Budapesten realizáltam magamnak először a két világháború által előállt új helyzetet. Amint Róma a Földközi Tenger partjain – az akkori legfontosabb világtenger körül - vetett alapot egy kiépülő hatalmi, gazdasági és általában egy új, átfogó kultúrvilág számára, úgy az Atlanti óceán két partjának egységében jelenik meg az új egész, amelyre az egész világ támaszkodik.

Mindazonáltal nem erről a politikai aktualitásról kell most, bevezetőben, elmélkednünk. Európáról magáról szeretnék itt szólni mindenekelőtt – hogy később az ímént említett gondolatra visszatérjek - , nem mítoszgyártó módon, hanem a valóság sokrétűségéből kifejtve.

Európa a mítosz tengeréből szállt ki gyönyörű föníciai királynőként. Keletről jött, Libanonból, onnét úsztatott át egy bika hátán – aki Zeusz volt - Krétára a görög és az egyiptomi kultúra találkozási pontjára. Az ebből előállt kultúrvilág – amely jóval később, a 15. században, Bizánc eleste után II. Pius pápától kapta az 'európai' nevet – a Földközi Tenger medencéjéből bontakoztatta ki búbajos gazdagságát, hogy diadalútját Görögországba és onnét nyugat felé folytassa. A név 'Európa' valószínűleg a föníciai vagy az ó-asszír 'ereb' szóból származik és napnyugtát jelent. ellentétben az 'acu' szóval, ami napkeltét jelent (ebből származik az 'Ázsia' szó). Mindíg keletről nyugat felé, a nap járása szerint! Ez a világ rejtelmes útmeghatározása. Nem mintha a fordítottjára nem lenne példa vagy nem lenne példa északról délre és délről északra történő hatalmi és kultúrterjeszkedésekre. Mégis a legjelentősebbnek ezt a kelet-nyugati irányú mozgalmat tekinthetjük világtörténelmünk – mindenestre a mi világtörténelmünk – számunkra meghatározó fővonalának. Ilyesmit csak retrospektív módon lehet megpillantani és kimondani. Gazdasági, hatalmi, kulturális mozgalom ez, amelyek szintézise kifejeződik a vallásos szimbólumokban, vallásos struktúrákban, amelyekben egy-egy kor, egy-egy nép, egy-egy ország, terület lakosságának a tudatvilága, a létben való elhelyezkedése, önnfenntartása, kifejlése válik láthatóvá. Vallás alatt én e szó demithologizált, általános emberi jelentését értem, amelyet így definiálok: 'Vallás a sors reflexe, életuraló jelképek rendszere'. Ebbe belefér a vallásnak szokásos jelentése, de nem korlátozódik kizárólag arra. Nem azért mintha annak szokásos jelentésével nem értenék egyet, hanem azért, mert ha csupán annak tradicionális értelmére tekintünk, az elfedi számunkra annak valamennyiünk számára való sorsdöntő jelentését. Így szemléljük itt történelmünket. Tesszük ezt európai világunk és mai helyzetünk megértése céljából.

Hegel mondja, hogy a mi gondolkodásunk története a perzsákkal kezdődik. Bizonytalán így van ez és ezt mondhatjuk az Ószövetség vallási világára is. Ennek az utóbbinak nem abban van a nagy kultúrtörténeti jelentősége, ami az maga magában, hanem abban, hogy abból, mégpedig annak ellenére, azzal szöges ellentétben, előállt a keresztyénség. A napjainkban magyar nyelvterületen többször használt zsidó-keresztyén kifejezés tehát helytelen. A keresztyénség, világunk meghatározó szellemi mozgalma, bárhogy nevezzük azt. Erre még visszatérek - Nos, a perzsa vallásnak az Avestában megszólaló Ahura Mazdája vonásai ott vannak Jahvéban, ahogy azt képesek vagyunk kihámozni az ószövetségi mítikus történet-kreációkból, amelyek nem a valóságot tükrözik, hanem az 'üdv történetnek' nevezett céltudatosan kigondolt és összeállított mítoszvilágot 'választott nép', 'ígéret földje', stb. fogalmakkal és történetekkel, amint ezt teszik hasonló történetek mint pl. a Romulus és Remus-monda vagy a 'Hunor-Magyar két dalja' avagy napjainkban a dáko-román elmélet. Az Ószövetség vallásos világa a Perzsa Birodalom decentralizációja keretében Babilonból Jeruzsálemba visszatért volt elhurcoltak vagy oda kivándoroltak és azok utódainak perzsa szolgálatban álló kis csapata kemény perzsa katonai hatalommal végrehajtott kényszer-szervezése által rakódott rá a kánaáni – természetesen már különböző kultúrvilágok összefonódásából előállt - vallási és

társadalmi elemekre, azaz az ottani kultúrvilágra. Minde mögött láthatjuk a régi Közel- és Közép-Kelet továbbá Egyiptom különböző elemeiből összeállt vallási világát. Láthatjuk a még keletebbre fekvő és azzal több ponton parallel gondolatokat tanító de attól alapállásában eltérő indiait, amely a bölcselet és a vallás szinte minden alapkérdését felvetette és azokat a maga eszközeivel gyönyörű írásokban megőrizve, megoldotta. A kínaiakról most nem szólok, mert azok kívül álltak a mi kultúrvilágunk szempontjából jelentős fejlődésen. - A philosophia perennis, az örök filozófia, az emberi gondolkodás önismerete és az azzal complementáris egészét formáló theologia perennis, az örök theológia, egy összefüggő világ, - azaz általános emberi jelentésvilág - amely különböző kultúrvilágokban nyilvánul meg. Egymásra rakódó rétegek összefüggéséből áll elő és fejlődik szüntelen.

Kézenfekvő a kérdés, hogy mindennek mi köze van az 'Európa'-kérdéskomplexumhoz, amelyet bevezetendő ezen gondolataimmal terhelem meg a mit sem sejtő hallgatóságot.

Nos azért, mert az emberiség ázsiai és afrikai kultúrvilágai azáltal kaptak maradandó történelmi és számunkra ma is időszerű jelentőséget, hogy belefolytak az európai fejlődésbe s annak részévé lettek. Történt ez a görög kultúrvilág megtermékenyítő, mindent az emberi gondolkodás alapelemeiből konzekvens kritikával kifejlesztő közegén át a római hatalmi és jogrendszer által a jogot annak elvi alapelemeiből felépítő keretben. Ha nem lett volna a görög filozófia, ha nem lett volna Sokrates, Platon, Aristoteles és Plotinos (hogy csak őket említsem most), ha nem lett volna továbbá Római Birodalom és a római jogrend, akkor nem állt volna elő a mi kultúrvilágunk. Ez azonban nem volt elég. Ehhez a keresztyén vallás egzisztenciális kulcs-üzenetére – evangéliumára, örömeire – s annak az azt hordozó és terjesztő funkciójára volt szükség. A keresztyénség hozta először a világba a 'szeresd Istent és felebarátodat mint tenmagadat' parancsát mint általános (!) emberi erkölcsi alapkövetelményt annak minden embert emberi méltóságában egyenlően tekintő és tartalmát kibontakoztató univerzális, nem pedig partikuláris (nemzeti, törzsi, szűk vallási vagy osztály-) értelmében. Mindezt a János evangéliuma szavai szerint: 'Az Íge – a Logos, a világmindenség esszenciája, teremtő gondolata, a hellén-görög gondolkodás központi realitásként tekintett eleme – konkrét történelmi testet öltött!'

A görög bölcselet az ismeretet az ismeretért önmagáért, annak ismeretéért kereste. Aristoteles szavai szerint: „Noésis estin noéseós noésis”, azaz: „az ismeret az ismeret ismerete”. Ez a kritikus, mindent kötelezően az emberi gondolkodás alapelemeire visszavezető és ezáltal minden emberre érvényes magatartás volt a döntően új a görög gondolatvilágban és maradt meg kultúrvilágunk meghatározó elemének. Ettől kezdve valami azért igaz, mert a gondolkodás szabályai szerint igaz. Csak az a döntő. A gondolat – a Logosz - a maga saját szabályai szerint legitimál. Ez – és csak ez – általános érvényű.

Ez a gondolat- és az ebből kifejlődő értékvilág az egész emberiségre sorsdöntő hatással volt egy egzisztenciális életelvvel synkretisztikus egységbe olvadva, amely azelőtt egy szűk vallási körre vonatkozott, amelynek azonban a keresztyénség általános jelentést adott: az univerzális szeretet parancsában, amely az irgalmas samaritánus példázatából és az Utolsó Ítélet eszkatológikus drámájából tűnik ki a legjobban. Ezt jól szem előtt kell tartanunk! Ebből állt elő a keresztyénség, amely kultúrvilágunk központi vallási és erkölcsi motorját szolgáltatta és szolgáltatja mind a mai napig, mert ez hat különböző formákban és nevek alatt tovább a világunkban ma és ez fog hatni holnap is, mert az emberi természetünk alapstruktúrájából származik. Ez volt a döntő fordulat az emberi történelemben 2000 évvel ezelőtt és ez volt a lényegesen más minden előző világfelfogással és az ebből származó életgyakorlattal szemben ebben a vallásban, mely megváltoztatta a világot. Bölcseleti gondolatok a vallásban hömpölyögnek tovább. Azáltal válnak társadalmi alkotóerőkké.

Ha ez a fúzió, ez a symbiosis a hellén és a kétezzer év előtti földközi tengeri, elemeiben részben ószövegségi referenciájú kultúrvilág között a keresztyénségben nem jött volna létre, ha azt a misszió és az államhatalom nem terjesztette volna, akkor Homeros egyféle Tinódi Lantos Sebestyén maradt volna a kelet-mediterrán kultúrkörben, akkor Platon és Aristoteles univerzális, világformáló gondolatok forrása helyett sétálva vitatkozó elit-bölcselekdedők szórakoztató játékszere lett volna, akkor nem állt volna elő világunk úgy, ahogy előállt, akkor bizony nem mentünk volna fel a Holdra, nem léteznék az Egyesült Nemzetek emberi jogi alapokmánya (akárhányszor tapodják is meg azt azok, akik leírták), nem lenne népjóléti törvényhozásunk, de nem lenne Európa, Európai Parlament és Európai Unió sem. – Naptári éveinket helyesen számítjuk Jézus születésétől. Ismétlem: ez európai teljesítmény, európai alkotás, európai történés.

Európa, a szépséges királynő így folytatta útját földrésznünkön keletről nyugat felé metamorfózisain keresztül. Átalakította az európai népek kultúrvilágait azzá, amivé lettek. Közös nevezőre hozta őket. Integrálta a 'barbár' népeket egy közös alapszimbólumú és közös alapértékű kultúrvilágba. Vagy talán nem egybe? A szellem alaptermészetéhez tartozik és egyben ereje abban rejlik, hogy ellentétes elemek dialektikusan küzdenek benne. Ezt igyekeztem a Mikes Kelemen Körrel írt két visszatekintésem címében

mint a Kör jellemzőjét a horatiusi szóval kifejezni: 'Concordia Discors'. A monolitikus gondolkodás a szellem koporsója, amelyet az élő szellem maga tör szét.

1054-ben megpecsételődött az európai keresztyénség - azaz az európai kultúregész - kettészakadása Bizánc és Róma központokkal. (Az örömeink, a koptok, a nesztóriánusok, hogy most csak ezeket említsem példaként, kiestek a fejlődés fővonalából, amely Európában ment tovább.) A keleti és a nyugati keresztyénség, mindjobban eltávolodott egymástól, két külön hatalmi és két külön kultúrvilágban élt és él mindmáig ökuménikus együttműködési próbálkozások ellenére mind Firenzében 1439-ben mind napjainkban az Egyházak Világtanácsában mind a jelenlegi nagy római pápa kapcsolatteremtő kísérletei közepette az emberi szellem önmagával való konfrontálódásának egyik bizonyosságaként.

A keleti keresztyénség világa a misztikus élmények világa. Theológiája az első ökuménikus zsinatok körül forog. Ez a vallási világ - mely a konkrét hatalommal szinte mindig egy egészet képez és azt támogatja - egy nagy összefüggő és szorosan összetartó szolidáris egészet képez. A keleti keresztyénség népei a nyugati világgal, mindenekelőtt a nyugati keresztyénséggel szemben állónak, mert az által vesélyeztetetettnek, tekintik magukat. Ez a magatartás ezer éves élettapasztalatból származik. Ezzel mindig számot kell tartani a politikai lépések megítélésében minden állam esetében, amelynek keleti-orthodox háttere van még akkor is, ha - mint pl. a kommunizmusban - az állam maga formálisan az egyháznak ellene van. A 'bizantinizmus', a caesaropapizmus ezeréves beidegződés eredménye, amelynek eredete Nagy Konstantinnál keresendő s amely folytatódott és folytatódik a 'Harmadik Rómában', Moszkvában is és más országokban mind a mai napig. Ez nem lehet másként.

A nyugati és a keleti világ határa a Balkán félszigeten a Nyugat-Római és a Kelet-Római birodalom határa mindmáig. E tény ismerete nélkül a jelen Közép- és Kelet-Európa s a Balkán félsziget problematikája megérthetetlen. Hogy ez mennyire így van, többek közt világosan kitént abból a szakértelemhiányból, amellyel a nyugati világ politikusai az utóbbi évtizedek során a balkáni kérdéseket megközelítették. Ez a határ a Kárpátok keleti lejtőjén futott észak felé Lengyelország és a balti államok keleti határa mentén. Ma ez a határ nyugatra tolódott, amint mindenki, aki a Kárpátmedencében utazik, tapasztalhatja. Bárhol legyen is, az Európai Unió esetleges kibővítése keleti határa a keleti keresztyénség nyugati határa.

A nyugateurópai világ a gyakorlat, a hatalom más formájának a világa mint amit keleten láttunk és látunk. A Földközi Tenger nyugati medencéje és az Atlanti Óceán partja más embereket, más gazdasági és politikai rendszereket fejlesztett ki magából mint a keleti. Bár az összetartozás gondolatát a keleti keresztyén világgal elvben őrizte, mégis a pápa központi szerepe erősebb lett a bizánci patriarchánál, aki a bizánci császári udvar árnyékában élt - ámbátor ez a gyakorlatban gyakran árnyaltabban érvényesült mint a megjegyzésből kitűnik - , míg. Róma attól távol, a Nyugat-római birodalom területén, a birodalom 'eredeti' fővárosában, a hatalmi és egyházi kristályosodási pont volt. A frankok, a germánok, az írek és az angliaiak világa bizony más volt mint a görögöké. Nagy Károly 800-ban Rómában nyugati császárrá koronáztatta magát a pápával és ezzel - minden politikai hatalma ellenére - elismerte a pápa fontos központi szerepét (IV. Henriknek ezen akkori realitás el-nem-ismerése miatt Canossát kellett járnia VII Gergellyel szemben), és ezáltal egyházpolitikailag is lehorgonyozta nyugateurópai birodalmát. Ennek a birodalomnak a jelentőségét többek közt napjainkban abból is láthattuk, hogy a Vasfüggöny grosso modo a nagykárolyi birodalom keleti határán futott. - Midőn pedig a közelmúltban az ezeréves Magyarországról, Lengyelországról beszéltünk, akkor arra emlékeztünk, hogy miként tolódott ki ez a nagykárolyi nyugateurópai vallási és államszervezési határ ezer évvel ezelőtt kelet felé. (Emlékeztetek itt Péter Lászlónak (London) 1981-ben Tanulmányi Napjainkon tartott és 'Önarcképünk sorsunk tükrében' c. kötetünkben (1984) publikált előadására ezzel a címmel: 'Miért éppen az Elbánál szakadt szét Európa?' és Herczegh Gézának tavaly Amszterdamban a Holland Tudományos Akadémiával karöltve megszervezett milleneumi előadássorozaton tartott előadására 'Eastern Central Europe', melyet a Mikes International-ben tettünk közzé (2001. október-december.) Manapság, amikor az Európai Unió kiterjesztéséről van szó, éppen erről az ezer évvel ezelőtt megvalósított terjeszkedésről beszélünk, hogy azt végre valahára egyszer valóságosan integráljuk az európai - értsd nyugateurópai - világ egészébe. Ez most talán megvalósítható, mert ma nincs e területtől keletre olyan mindent megsemmisíteni akaró nagyhatalom, mint volt a mongol, a török és a szovjetunióknak nevezett orosz birodalom.

Mellesleg szólva megkockáztatom azt a megjegyzést, hogy a Szovjetunió talán soha nem esett volna szét úgy, ahogy szétesett, ha Sztálin megértette volna, hogy a keleti keresztyénség területén kellett volna maradnia és nem kellett volna a nyugati keresztyénség országainak területére kiterjeszteni konkrét katonai és politikai hatalmát. A határok mindenekelőtt az emberek fejében vannak s ha a jogi határok az emberek fejében levő határokkal nem egyeznek meg, akkor a valóságos erők megkeresik a maguk útját. Ezt bizonyította többek közt 1956. Magyarországon, később Csehszlovákia és Jugoszlávia széthullása, a balti államok magátólértetődő nyugati orientálódása, stb. - A történelem életünkben mindig jelen van, de annak könyvében fenomenológikus lényeglátással és élettapasztalattal kell olvasni. Ezt mi magyarok jobban tudjuk mint a nyugateurópaiak, mert számunkra a történelem egzisztenciális és véres valóság. Életünk a jelenből a

multon át fut a jövőbe. Intellectuelnek lenni többek közt azt is jelenti, hogy magamat el tudom helyezni az emberi fejlődés, az emberi gondolkodás egészében, annak összefüggéseiben; nem elvakultan, hanem tényszerűen, felismerően a paralelleket térben és időben bárhol, bármikor élt és élő ember-felebarátaimmal. Ezzel az európai együttműködés egyik kritikus pontját érintjük meg.

Eltérőleg a keleteurópai fejlődéstől, mely misztikus és hatalmi monolitikus egészében a világot megváltoztatni akaró aktív erőket magába folytotta, a nyugateurópai gondolkodás és életmagatartás aktív, irányba törekedett. Nyugateurópa, s benne a nyugati kereszténység, világhódító, a világot megváltoztatni akaró egész. Ezt szolgálja minden az Egyház vezetése alatt, amelynek feje a pápa. Benne a középkor folyamán évszázadokig a filozófia – azaz a független, szabad gondolkodás - feladata az ancilla theologiae, a teológia szolgálóleánya szerepe volt olymódon, hogy az Egyház teológiáját igazolja. (Hasonló a szerepe a kommunizmusban is.) Az egyház pedig hatalmas erő, amely – a pápa személyében - végülis a császár és királyok felett áll azért, hogy a világot tettek által átalakító, azaz az Isten Országát a földön kiépítő kereszténységet terjessze. Mindezt azokkal az erőkkel és képességekkel, amelyekkel a görög és a római világból rendelkezett és azokkal is, amelyeket az időközben integrált népek kultúrvilágából felvett és átalakított. Mindenesetre az Egyház hatalmas egyesítő funkciója következtében Nyugateurópa egy egészet mutatott. A nyugateurópai gondolkodás ezt a monolithikus magatartást azonban kevésbé tudta elviselni mint a keleti. A középkori filozófia és teológia egy folyamatos nagy harc képét mutatja önmagával, bizonyosságként annak, hogy az emberi szellemet nem lehet béklyóba verni. A Lélek fű, ahová akar, e szavak általános értelmében. A társadalmi és a gazdasági élet dinamikája keresztül tört a megszabott határokon. Az önmagát megosztó, önmagát kihívó szellem dialektikus harcában önmaga ellen, mindúntalan megújulva tovább lép. Kitűnt ez Nyugaton a különböző 'eretneknek' tekintett csoportok fellépésében, különösen pedig – az első fontos törésponton - Wycliff szerepében, aki az egyházi központi hatalommal és tradícióval szemben döntő argumentumként a Biblia alapvető szerepére hivatkozott mégpedig a nép nyelvén – egy nem csupán teológiai hanem (egyház)politikai tett -, akinek tanaiért Husz lépett a tűzbe. Továbbá a renaissance-ban, majd a reformációban Luther, Kálvin és Zwingli munkájában, amely mellett nem szabad elfelejtenünk az unitarizmus önálló, független gondolkodást védő és erjesztő szerepét már csak azért sem, mert a magyarság ezen keresztül saját szálát fűzőtt az európai történelem szövetébe. (A tordai vallásszabadsági nyilatkozat az unitárius mozgalom nélkül soha nem jött volna létre.)

Míg mi magyarok élet-halál-harcunkat vívtuk a törökkel, addig Nyugat-Európa kiépítette a maga gyarmati és az egész világot behálózó kereskedelmi szervezetét, és az egyháztól mint olyantól nem függő, hanem azt hordozó kapitalista világát - amelyben, Max Weber tételét kissé variálva, a kálvinizmusnak fontos, de nem kizárólagos, szerepe volt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az ú.n. gyarmatosítás úttörői a spanyolok és a portugálok voltak római katolikus egyházi támogatással, bármennyire feszélyezők is gyakran e támogatás konkrét részletei éppenúgy mint más gyarmatosításoké. Gyarmatosítás rendszerint nem lélekemelő körkép. A kálvinizmus szerepe később tűnt ki, midőn a polgárságból kiépült magánkapitalizmusnak megadta az általános etikai alapot, amely abban rejlik, hogy az ember Isten sáfára ebben a világban azzal a feladattal, hogy azt kiépítse, de nem a maga számára, hanem Isten dicsőségére. Ez a Soli Deo Gloria gondolat, amelyben azonban az ember nem az egyház uralma alatt, hanem önállóan áll Istennel szemben, akinek az országát, az ő dicsőségére építi.

Mindez nem történt volna meg – mint mondtuk -, ha nincs a kezdet a görög filozófiában, a római jogban, a kereszténységben. Ami e gazdasági és kulturális fejlődésben, a gazdasági, kulturális, politikai elemeken keresztül és azok mellett döntő, az a szabad szellem kritikai munkája, az Copernicus, az Galilei, az Descartes, az Locke, az – a nagy kritikai fordulat az emberi gondolkodás egészében: - Kant, hogy csak néhányat említsek. Az emberi szellem dialektikus fejlődése íme így tárul fel szemünk előtt. Mindez Európa 'aus einem Guss'.

Ez ment tovább a francia felvilágosodásban és az abból előállt francia forradalomban. Ismert felfogás, hogy ez a mozgalom keresztény-ellenes volt. Igen, szembehelyezkedett Franciaországban a római katolikus egyházzal, de az egyház, bármelyik egyház, nem egyenlő a kereszténységgel. Ha nem lett volna évszázadok ígéretése, naponkénti bünvallása a liturgiában, az általános szeretet és minden embernek az utolsó ítéletben való egyenlősége evangéliumának a hirdetése – másszóval a görög szellemi gyökerekből táplálkozó kritikai és univerzális gondolkodás a kereszténység alapkövetelményével - s ha nem lett volna a római jogban klasszikusan összeállt univerzális jogrendszer, akkor nem lett volna az a morális és jogi referencia-keret, amely az alapvető egzisztenciális értékek érvényét az emberek gondolkodásában magátólértetődően garantálta. Ennek a szellemi fejlődésnek a következtében Európa nyugati részében a régi elavult, szétaprózódott jogszabályokat (Voltaire panaszkodott, hogy minden kis faluban vagy megyében más jogszabályokba ütközött) a francia Code-ok váltották fel és teremtették meg, hatásukkal Franciaországon kívül is, egyetemesen, a társadalmi és ipari fellendülés jogi kereteit.

Az ebből származó negatív társadalmi következmények Marx és Engels szociális-politikai mozgalmában keresnek kiegyensúlyozódást. Mit hirdet ez? A keresztyénség alapkövetelményeit. Most, a szovjet-kommunizmus összeomlása után nyugodtabban szemlélhetjük innét Nyugateurópából ezt a fejlődést a történelem nagy összefüggéseiben. Még mindig Európa kezdeti, a görög-római világból származó, etikailag a keresztyénségben formát kapott nyugat-európai ihletésű impulzusait tapasztaljuk meg. Mindez egy nagy vallásos mozgalom anti-vallásos jellege ellenére, különösen a kommunizmusban. A szocializmus Nyugat-Európában hatott igazán, mert ott megvolt a demokráciában és a gazdasági és társadalmi struktúrában az a relativáló közeg, amelyben az gyökeret verhetett és gyümölcsöt hozhatott. Magam a szocializmust – éppenúgy mint a liberalizmust – mint a keresztyénség levezetett formáit tekintem. Ma is ugyanabban a keretben mozgunk, amely 2000 évvel ezelőtt vette kezdetét, csak a tényeket kell 'sine ira et studio' szemlélünk. Ezzel nem mondom, hogy másként nem lehetett volna. De úgy lett, ahogy lett. Mi itt és most az alapvető történelmi mozgásra tekintünk. Mindenesetre a liberalizmusban és a szocializmusban világos lett az emberi szolidaritás parancsoló követelménye a megváltozott társadalmi és gazdasági helyzetben országhatárokon és formális vallási választófalakon keresztül. Ez a gondolat azonban már a keresztyénségben régesrég ismert volt mindenki számára. Ezért hatott. Azt újonnan megfogalmazott ideálokba öntötték az új mozgalmak.

A 19. század a nemzeti mozgalmak feltörésének az évszázada is. Új kihívások jelentek meg az európai sorsképben, amelyeknek a következményeit a 19. után a 20. és a 21. században tapasztaltuk és tapasztaljuk meg. Nemzeti államok állnak elő, nemzeti törekvések változtatják meg Európa és az egész világ képét. Üzleti szóval élve: 'megváltozott a piac'. Azzal pedig nem lehet vitatkozni. A 19. század a nemzeti mozgalmak évszázada. Magátólértetődően emberi csoportok ki kívánnak fejteni a maguk módján, saját identitásuk, azaz a saját jelentésviláguk, saját méltóság-igényük szerint. Minden népnek megvan a természetes igénye a maga 'Sternstude'-jára. A már régen érvényesült francia nacionalizmus mellett megjelenik a német, megjelenik a pánszláv nacionalizmus különböző nemzetiségi formáiban, megjelenik a mi portánkon továbbá még a dáko-román mítosz által államteremtő ideológiai arcot nyert román nacionalizmus, stb. Magyarország olyan helyzetbe kerül mint Dél-Afrika az elmúlt évtizedekben. - Ha napjainkban Európai egyesülésről szólunk, akkor újra törekszünk valami egységre, amely többé-kevésbé megvolt a Német-Római Birodalomban és az – ezer ellentéttel spékelt – nagyhatalmak összjátékában a Középkorban majd a westfáliai béke után és részben a bécsi béke eredményeként. Ennek vetettek véget a versaillesi 'békék'. Napjainkban 'Az eltűnt idő nyomában' önmagunkat keressük Európában, Nyugaton és Keleten. A történelem ismétli önmagát - szokás modani - azonban sosem ugyanúgy.

A 19. század nacionalista mozgalmak körítéséeként e században megjelent a színen még egy olyan elem, amely addig a köztudatban nem játszott szerepet. - Ha valaki e század történelemkönyveit olvassa, nem, vagy csak kivételképpen, találkozhat Gobineau francia gróf nevével. Pedig ő volt az, aki elhintette a 20. század retteneteinek a magvát, mételyét, fajelméletével. Ő találta ki, hogy egy zsidó 'faj' léteznék. Mintha mindenki aki magát így tekinti vagy mások által így tekintetik, egyenesen Ábrahámtól és Jákóbtól származnék le biológiailag. Erről szó sincs. Az említett és egyéb bibliai alakok mítikus figurák és a velük való 'leszármazási' kapocs olyan, mint mikor mi Árpád apánkról beszélünk. Azaz reálsan semmi. Az ú.n. 'zsidó nép' fogalma teológiai - jelképes - kifejezés. Metafora. A 'faj' fogalma a biológiában ugyancsak homályos s talán éppen ezért hat tömegekre. Gobineau ötletéből állt elő Houston Stewart Chamberlain és Rosenbergen keresztül a náciizmus és Herzlen keresztül a cionizmus. Mindkét említett mozgalom félreértésen alapul. Következményeit láttuk és látjuk. Főleg az az elgondolkodtató, hogy előítéletről kiindulva, pusztító ösztönöket gerjeszt fel az emberben embertársa ellen megadván neki a látszat-felhatalmazást, hogy azokat az alapvető értékeket, melyeket 2000 évvel ezelőtt a keresztyénség belevitt az európai történelembe, letörje. Számolnunk kell azzal, hogy ezek az őserők az emberi lélek legmélyéből feltörnek és feltörhetnek. Nem lehet elmennünk mellettük érdektelenül és helyükön kell tartanunk őket etikai értékvilágunk univerzális rendje szerint.

Amit itt próbálok elmondani, az az, hogy Európa egy kultúrvilág, amely a történelem folyamán minden megrázkódtatása ellenére, sőt azokon keresztül, fejlődött és fejlődik ki.

Magában hordozza egész multját és ezáltal – mondhatnám - kitermelte és kitermeli saját betegségei ellen az antitoxint. Véres folyamat ez. Társadalmi sokrétű és végtelenül variált. Ily módon – néha nagy megrázkódtatások árán – önmagából minduntalan új elemeket tud beleépíteni politikai és társadalmi világa egészébe.

Európa nem egyenlő a földrajzi Európával. Európa kultúrvilág. Ez a kultúrvilág – amint tudjuk és amint a fentiekben vázlatosan megjelöltük - az egész emberiség gondolatvilágát tartalmilag meghatározta és ma is alapvetően befolyásolja. Tette és teszi azáltal, hogy önmagát újra és újra kihívja, önmagát megosztja az emberi szellem belső törvényei és a maga hosszú történelme és értékvilága és ebből származó tapasztalatai szerint, ugyanakkor minduntalan integrálja önmagát önmagában a thésis-antithésis-synthésis örök

dialektikus lüktetése szerint. Az emberi szellem mindig önmagával találja magát szemben, önmagát kell legyőznie, hogy önmagát kifejtthesse, megvalósíthassa. A kérdés számunkra az, hogy a sok belső ellentétében, amelyek történelme folyamán, de egy közös gyökérből fejlődtek ki, ez a közösgyökerűség létrehozza-e napjainkban az európai synthésist, az összjátékot, az egységet annak a jövőre szükséges formájában. Nem ok nélkül emeltem ki a gondolkodásbeli belső kultúrvonalakat Európában, ami vallásvonalakat jelent. Kultúrvilágok vallásvilágok. - Ki-ki a maga világában él, abba zárkózik bele ösztönösen. Ugyanakkor az élet kemény keze azokat, akik ezekben a külön-külön létező kultúrvilágokban élnek, együttműködésre kényszeríti.

Önmagunk határtain túl kell lépnünk. Ez a közös feladatunk, amelyet megvalósítani gyakran nehezebb mint ezt kimondani.

Ebben az összefüggésben meg kell állnunk egy új elemnél Európánkban, ez pedig az iszlám megjelenése. Európa egységének alapja a keresztyénségben van mindmáig. A keresztyén értékvilág tartja azt össze, akár keresztyénnek tekinti valaki magát, akár nem. Különböző országokban más származású, más háttérű iszlám csoportok jelentek meg, amelyeknek az Európában való integrálódása közel sem egyszerű. Mindez komplex kép, amellyel komolyan kell foglalkoznunk már csak azért is, mert az utóbbi évek folyamán ez a problematika a napi politika demagóg síkjára került és mindenkit érint. A Mikes International-ban nem ok nélkül tettük közzé Németh Pálnak szakértő írását az iszlámról. Örülünk, hogy ő és Salha Falah itt vannak köztünk, hogy a kérdés néhány szempontját megvilágítsák.

E konferencia kissé bonyolult címe így hangzik: „Hogyan látjuk egymást – Látjuk-e egymást (Közép-) Európában?” Ez a kérdés vonatkozik mindazokra, akik a jelenlegi 'európai' periódusban szerepet játszanak. Félő, hogy ebben a nagy átkapcsolási folyamatban mindenki csak a maga érdekeit, multját, elképzeléseit viszi magával és alig-alig van illetve lesz szeme a másikra, annak a belső problémáira, a közös megoldásokra. Számítani kell arra is, amit az Egyházak Világtanácsánál tapasztaltak annak megalapítása után. Tudvalevő, hogy ez a szervezet azért alakult, hogy az egyházak egységét elősegítse. Az első következmény az volt, hogy a kölcsönös választóvonalak élesebbekké váltak. Az egységre való törekvés csak később manifesztálódott. Ezzel és hasonló reakcióképekkel számolni kell Európában is. Tovább folyik a különböző népek hegemonikus tendenciája – mint például a franciáké a németek felett, az angoloké a kontinens felett, stb. Ez mind előrelátható következmény. Középeurópa pedig még külön darázs-fészek ezer és egy rejtett aknával és csapdával.

A probléma abban van, hogy mennyire képes Európa sok világocskái között egységet és együttműködést létrehozni, azaz önmagával küzdve önmagát legyőzni és ebből közös eredményt létrehozni. Látjuk, hogy mennyire nehéz ez az európai úgynevezett nagyhatalmak – amelyek időközben bizony középhatalmak lettek – között, hát még azokkal, akik kisebbek mint ők. Különböző struktúrájú, más-más vallási háttérű népek és szervezetek együttműködése kölcsönös megértésen fordul. Ezen a téren Magyarország például szolgálhatna – ha bárki is realizálná ezt magának -, elvégre ez az európai kontinens legrégebb folyamatosan fennálló (és Anglia után az egész világnak második legrégebb) alkotmányos parlamentáris országa. Évszázadokon át éppen ezért kompromisszumos ország volt, melyben ember az embert mindig megtalálta, ha nem uszította ez vagy az a külső hatalom vagy párt az egyiket a másik ellen. Gondoljunk itt a vallások együttélésének magyar történelmi példájára. Ennek legvilágosabb kifejezése Erdélyben jött létre, aholis a magyarság, amíg tehetette, a saját belső törvényei szerint élhette a maga különböző társadalmi, nemzeti és vallási elemek kiegyensúlyozásának megvalósítására törekvő életét. Torda csak Tordán, azaz Erdélyben születhetett meg.

A jelen mindenkit foglalkoztató folyamatában mindig annak a nagy vonalnak a kibontakozását kell látnunk, amelyről kezdettől fogva igyekszek beszélni. Aki csak a jelenségeket látja rovid távon, nem értett meg semmit az európai fejlődésből. Itt történelmi összeötvöződésről van szó. A mai nagy messzemenő együttműködési-mozgalomban, mint minden fúzióban, kinek-kinek pontosan kell tudnia, mit ér ő maga, mik az ő értékei, mit kell még tudnia, mivel kell még rendelkeznie, milyenek a többi 'játékosok' 'belülről', azaz a maguk belső szemlélete szerint, melyek az erős és gyenge oldalaik, ideáljaik, valóságos céljaik - és csak azután sorompóba lépni. Mert amint a sorompók – hogy e képet egy pillanatra tovább is használjam – leomlanak, nincs kegyelem. Akkor a piac kőkemény, vak és kegyetlen erői hatnak könyörtelenül. Valóban elég erősek a középeurópai országok gazdasági struktúrái és polgárai anyagi és szellemi kapacitás tekintetében arra, hogy ezt az erőpróbát az új 'nyugateurópai' környezetben kiállják? Ezt nyilván mások, akik közelebb állnak e témához ebben a pillanatban mint én, érdemileg jobban meg tudják ítélni. Bennem van szívszorogás, de végülis az Európai Unióba történő belépést Magyarország számára – bármikor is történjék az - mégis pozitív módon kell látnom.

Visszatérek most a bevezetőm kezdetén tett 1945-ből való elgondolásomra, hogy a világ jövőjében az Atlanti Óceán két partjára fog támaszkodni éppúgy mint a Római Birodalom a Földközi Tenger partjain állt

elő és funkcionált. Az Amerikai Egyesült Államok Nyugat-Európát (azaz Angliát és Franciaországot szövetségeseikkel) két háborúban húzták ki a kátyúból, miután bebizonyította, hogy a saját maga által okozott problémáit nem képes maga megoldani. A második világháború után a Marshall-segély által a nyugat-európai országok lábra állhattak. Világos, hogy a világ gazdaságilag és katonailag legerősebb állama ma az Amerikai Egyesült Államok. Ennek az állam-szövetségnek a gyökere is Nyugat-Európában van. Talán nem helytelen az a gondolat sem, hogy érték- és szimbólumvilágunk alap-egysége következtében az Atlanti Óceán két partjának kell lennie a jövő bázisának. Ma Európának olyan szerep jutott mint Görögországnak a Római Birodalomban Krisztus születése idején. Akkor ott a hatalom Rómában volt, de Görögország szellemi jelentősége megmaradt. A kérdés, hogy Európa erre mennyiben lesz képes a mai elektronikus világban, melyben a 'si vis pacem para bellum' igazsága éppúgy fennáll mint 2000 évvel ezelőtt. A hatalmi központ napjainkban Európából Amerikába tolodott át. Amerikának, azaz az Egyesült Államoknak, azonban más a külpolitikai helyzete és érdekei mint a miénk, mások a belső dialektikus feszültségei, bár ezek a mi európai világunkban gyökereznek. Ez az utóbbi nyújtja azonban nekünk – és csak nekünk – az alapot ahhoz, hogy ezen Amerika partnerei legyünk. Ehhez azonban egységesnek és erősnek kell lennünk. Másképpen nem lesz más a sorsunk mint folyamatos bukácsolás.

Európa, a szépséges királynő keletről nyugatra ment. Ázsiából, a Kelet szellemi tartalmával megrakodva Európába, ott tündöklő ragyogásban kiteljesedve újra útra kelt, átúszta az Atlanti Óceánt és Észak és Dél-Amerika világába lépett, magával vivén kultúr-kincseit mint termékeny magvakat, hogy ott is elhintse azokat, hogy abból új kultúrvilágok nőjenek ki.

Ezek a kultúrvilágok – amelynél most mély sajnálatomra az indián elemtől el kell tekintenem, mivel az az egészben nem játszik lényeges szerepet – Európa kultúrvilágaiból álltak elő. Azok jegyeit is viselik magukon, de nem azzal az érési multtal, amelyet az európai kultúrvilágok esetében láttunk. Eddig elég sok példát hoztam a vallási világból. Különösen szembeszökő ez éppen ezen a területen. Amerikában az alapjában véve fundamentalista egyházi tömegmozgalmak az irányadók, mert ezekből állt elő Észak-Amerika. Ez azonban egy nuanszírozatlan hozzáállást jelent, amelynek nem csupán teológiai, hanem társadalmi és politikai szinten is messzemenő következményei vannak. Egy történelmi és földrajzi értelemben magában álló világ be van zárva önmaga tükörtermébe. Egy ilyen társadalom egészéből hiányzik az a magátólértetődő viszonylagosság-tudat, amely az európai kultúrvilágokban általában kézenfekvő. Ez a görög 'hübris', a gőgös elvakultság melegágya. Ez valamennyiünk veszélye, amint a görög drámákból megtanulhatjuk. A multban Európában két világháború tört ki azért, mert vezető emberek csak a maguk világát látták és ismerték. Az ellentmondás, a másik oldal ismerete és az aszerint való cselekvés tesz egy államférfivá.

Sokmindenről nem beszéltem ebben a hosszúra nyúlt bevezetésben. Nem beszéltem európai irodalomról, zenéről, gazdasági életről, társadalmi kérdésekről. Nem lehet mindenről szólni. Amit megkísértem, az az, hogy Európát a maga szellemi alapjaiból beleállítsam abba az óriási szellemi mozgalomba, amely évezredekkel ezelőtt Ázsiában kezdődött el, amely az emberiségnek eleddig meghatározó fejlődését mutatta fel. Ez a mult, de ebből érthető meg Európa, e szépséges királynő további útja is keletről nyugatra, Amerikából Ázsiába. Ez azonban már külön előadás témája.

Mi magyarok pedig jegyezzük meg jól magunknak, hogy nekünk Európa más valami mint sok más népnek. Könnyű Európában magátólértetődően élni, dolgozni és annak gyümölcseit élvezni, más azonban azért évszázadokon át vérrel, szabadsággal, vagyonnal és kemény sorssal áldozatot hozni. Magyarország Nyugat-Európa védőbástyája volt és a végvár szerepét tölti be ma és fogja betölteni továbbra is. Ez nem patétikus és még kevésbé demagógikus frázis, hanem ténymegállapítás. Ez adja meg jelentőségét függetlenül attól, hogy mások ezt látják-e vagy sem és függetlenül attól is, hogy ezt más népek is gondolják magukról. Mint minden népnek, úgy nekünk is önértéktudatunk és a magunk méltósága az alapvető belső bázisunk. Nekünk is ezt kell tudatosítanunk magunknak a magunk 1100 éves történelme tárgyilagos ismeretében és tanulságaival, és abból meríteni erőt a jövőre.

Csorba László

Kossuth about a New Future of Central Europe

Father of the Hungarian psychological novel, Baron Zsigmond Kemény, in connection with his famed pamphlets written after the suppression of the Hungarian revolution and war of independence of 1848-49, later admitted that some details of those writings, which were criticized mostly by his contemporaries – e.g. those describing the activities of the Peace Party (a political grouping during the revolution seeking to attain a peaceful denouement – Ed.) –, were to serve a certain practical purpose: to mitigate the official political persecution. But later on, as editor-in-chief of the *Pesti Napló* (The Pest Diary), a very influential newspaper of that decade, Kemény did not deny his more comprehensive conception either, in which he had outlined his notion of history and mission of the Hungarian state. In this respect he was among the first to formulate some fundamental ideas which would make their effects felt on the Hungarian political thought throughout the coming century. In his work *Forradalom után* (After the revolution), Kemény considered the strong national feelings of Hungarians as a historical endowment, the basic content of which was – in his opinion – a demand for the constitutionality of the country. (The political theory of that age saw the real caesura exist between absolutism and constitutionality, consequently, it was deemed to be of secondary significance whether the given constitution gives the right to have a say in the life of the state to a feudal diet of the privileged or to a bourgeois parliament.) However, the demand for an independent statehood was only one of the factors on which external factors also produced a marked influence. In Kemény's view, even the "historical mission" of a nation can be affected by its external relations. Referring to one political axiom of his age, he claims: it is a "European conviction" that there is a need for a counterweight against the Slavs (i.e. Russia), and this cannot be any other power than the Habsburg Empire. The weakness of Austria means the weakness of Europe as well. Here Europe is obviously not to be understood as a mere geographical term, but as the world of the western civilization. Arising from this is the demand that the Austrian monarchy should be the first power of Europe, and thus the real task of Hungarians is to reconcile this aim with other endeavour, namely, with the old, historical striving for the independence of the Hungarian state. As it may appear from what has been discussed above, it was not by chance that at the end of his train of thought Kemény cited "the greatest Hungarian" (Széchenyi). Széchenyi had raised the problem of whether Vienna or Budapest should be the centre of the empire, considering this dilemma as an option between West and East, that is, between the West- and East-oriented political activities. The latter would open a new mission for Hungary: it may be "the legislator and dictator of the East", in other words, Hungary might introduce and establish the scale of values prevailing in the western world in the Balkan region.¹

According to Kemény's pamphlet, an attempt had been made in 1848 to realize this great conception, but things went beyond the desirable limits. Though hidden in the potential enforcement of this double tendency was the possibility of the dual monarchy, or even of a prospective federalism, the objective that "Hungary's independence will be brought into harmony with the impressive unity of the Austrian empire" finally could not be attained. At this point of our discussion we got to 1850, when the pressure of the actual political situation left its mark on Kemény's wording, and he criticised himself very concretely: in his view, in summer 1848 Hungary ought to have assumed part of Austria's public debt, to have re-defined *Pragmatica Sanctio* as a law ensuring the fundamental right to common defence."² Here, however, he, who had always strongly emphasized the necessity of considering of external situation, forgot precisely about the foreign policy reality as it had stood two years earlier, namely, that in summer 1848 every authoritative political actor of the continent had noted the new German unity as a fact, and in that particular form that the German provinces of the Habsburgs became part thereof, thus declaredly reducing the relationship between "the King in Vienna" and his other countries and provinces to a sheer personal union. This situation urged not so much on a re-definition of *Pragmatica Sanctio* as on the formation of a military alliance with the new German state, at which, otherwise, meritorious attempts were really made on the part of Hungarians.³ The Austrian

¹ Zsigmond Kemény: *Változatok a történelemre* (Variations to history), Budapest, 1982. (hereinafter: Kemény), pp. 246-259.

² *Ibid.*, pp. 309-310.

³ Delegated to the German constitutional assembly in Francfort, László Szalay's tasks also included to form a military alliance and customs union with Germany. See Gábor Erdődy: *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban* (The Hungarian government's European horizon in 1848), Budapest, 198, pp. 46-48.

government began to make references to *Pragmatica Sanctio*, a family law of the Habsburgs, going back to thirteen decades at the time, with the intention that – by taking advantage of the opportunity of interpreting it at their discretion – they might lay an ideological foundation for the counter-revolutionary offensive. The studious misinterpretation hidden in Kemény's criticism is just as unambiguous as is the objective why he did so: he wanted to strongly underline the sincerity of the policy aiming to harmonize the two major tendencies mentioned above, namely, the demand for the great power standing of the Habsburg Empire, on the one hand, and for a certain degree of independence of Hungary, on the other.

The same ideas were presented in a somewhat more tinged and detailed form on the pages of his *Még egy szó a forradalom után* (One more word after the revolution). Here Kemény expounds his train of thought not only following István Széchenyi's ideas, but also with explicit references to them, thereby sort of authenticated his arguments by the latter. Thus, figuratively, Kemény like a good master mason further decorated the already impressive building of the Széchenyi legend. His starting point was a kind of natural endowment which required an independent statehood as its means "to defend our race and to help it come into full fruition". His argumentation is interpreted in an up-to-date liberal manner: (demanding) "a national development identified with the demand for freedom and bourgeois development (em-bourgeoisement)".⁴ Parts of his argumentation that refer to the past, understandably, show signs of a resentment: "though geographically we had been marked out as the centre of the empire, yet in reality we have only become a simple part of the monarchy".⁵ It was this situation that the great Széchenyi wanted to change by proposing that Budapest be not only the capital city of Hungary, but also the centre of the empire, because this way the Hungarian nation might reach its full development, and this might be not only a necessity of the empire but a European demand as well. When declaring that Austria "has a historical chance" as now the common interests are stronger than ever before, Kemény concretizes and develops his Széchenyi-based train of thought mainly from the aspect of the policy towards the national interests and feelings.⁶

The first point – in his view – is that the Habsburg Empire should not be part of the German unity, because this would be opposed by the Slav, mainly the South-Slav peoples which on account of this could permanently be incited from outside too. On the other hand, nor can the empire be an exclusively German state because in that case it could not fulfil its real mission: to carry through the embourgeoisement of Central Europe. In foreign policy terms, this means that – as had been recognized and proposed by the great Prince Eugene of Savoy in his days – "our empire" ought to deal with a Turkish, rather than German orientation, that is, with the vacuum taking shape in the Balkan region where Russia should by no means be admitted to. Indeed, Baron Kemény would often "historicize" and "ideologize", but a good number of his very apt remarks showed the superb intellect of the author. For example, in context of the political race in the Balkan region, he almost prophetically remarked that any political force which Austria failed to overcome would later turn against it. Though he did not state that St. Petersburg conducted a pan-Slav policy, yet he rightly warned that a tsarist dictatorship in South-Europe would by all means produce a disrupting effect on Austria with its considerable South-Slav ethnic minorities.⁷

From the viewpoint of the policy towards the nations and national minorities, then, Austria had to face the European task of separating the immense bloc of the Germans from that of the Slavs. Considering the region's geographical situation, it came quite natural that Hungary might be a *neutrale terrenum* to be wedged in to separate these two blocs – provided Hungary would be strengthened once again and could recover its relative independence, and could bring the internal unity of its own ethnic minorities to fruition on the basis of the idea of "a political nation", without, however, conducting a policy of forced Magyarization.⁸ Thus "our fatherland" – Kemény went on – would be the real intermediary, a political force that might also fulfil the mission of Austria, and so, Kemény maintained, Hungary's independence as defined by Act X of 1791 might be brought into perfect harmony with the empire's great power standing by way of a dualist state structure.⁹

Baron Zsigmond Kemény's pamphlets may have as well served as a concrete political recipe had the Viennese political kitchen not concocted quite a different dish. According to Prime Minister Prince

⁴ Kemény: op. cit, p. 425.

⁵ Ibid., p. 403.

⁶ Ibid., 439 ff.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., pp. 492, 516, 546.

⁹ Ibid., pp. 518-538.

Schwartzenberg's plan – which was very ambitious but devoid of the great-power-conditions for its implementation – the German unity as the continent's new hegemonic power to be created by way of a totally Germanized monarchy would be served up as a special "main dish" on the dinner table of European states. However, this gastronomical enterprise met with failure: the food got scorched on the Viennese kitchen stove, and it took quite a few years before the dainty gourmets of the imperial capital resigned themselves to tasting the perhaps more rustic, albeit more nutritious Hungarian dishes ...

Like Kemény, Lajos Kossuth and his followers both at home and in his emigration also recognized the importance of foreign-policy realities, but they evaluated the lessons drawn from the struggles of 1848-1849 in another way; having started out from similar premises, they came to a different conclusion. In their opinion, too, there was a need for a shield against the German and pan-Slav pressure, but they saw Austria unsuitable to play this shielding role not so much because it was too weak as because it would block the national development of peoples living within its borders (thereby instead of preventing, it would provoke interference on the part of the great powers). The resolution – as had been first proposed by Kossuth in his draft constitution of Kútahya (1851) – lay in a kind of alliance of military-defensive character at the minimum level – of small nations living along the Danube River on the territory of the empire which was and had to be bound to disintegrate. This alliance might as well be developed by the participants into a confederation based on consistently democratic principles. From the viewpoint of the great powers at the time, the problem can thus be summed up: the form itself is of a secondary importance, what really matters is that such an alliance could also fill Austria's transitionally vacant place in the so often mentioned system of the European balance of power.¹⁰

Kossuth, of course, drew his conclusions from this new conception of the policy to be conducted towards national minorities. Although – owing to the intrigues of the Vienna camarilla – the nationalities had revolted in 1848, but in its act on the national minorities, the Hungarian National Assembly recognized as early as June 1849 that the right of "a free national development" was also due to the national minorities. Thus the new, independent Hungary to be built on principles proposed by the draft constitution would be the common homeland of all nationalities living in Hungary, because no Hungarian embourgeoisement and self-determination could be achieved without reconciling these demands with the similar rights and interests of other nationalities.¹¹

At first sight it is clear that both Kemény's conception (which harmonizes with Ferenc Deák's standpoint) and Kossuth's thoughts start out from the same European and Hungarian realities. Both of them were very well aware of the fact – which had been obvious to all throughout the Reform Age (1825-1848) – that Hungary was not able to bring an embourgeoisement to fruition quite independently and unaided. Indeed, it was beyond doubt that, for example, without foreign capital neither a modern capitalist economy, nor a rapid-rate economic growth, nor an intensive intellectual progress, etc. were possible to be achieved. The two different answers as a matter of fact also include answers to the questions of where (and how: directly or indirectly) should capital import – which was indispensable due to lack of an adequate capital accumulation in Hungary – come from. Who and from what position should negotiate on the price and necessary conditions of that import? Or to put it another way: whether the particular Hungarian interests will appear subjected to the all-imperial interest or treated as claims of equal rank with the former in the related decisions? – Decisions which might without any exaggeration be viewed as ones decisive of centuries to come. However, in respect of the scale of values, there is a marked difference between the two conceptions. Kemény's position is based on the classical liberal principles, and professes a more limited conduct towards the national minorities. Kossuth is more open to extending the democratic rights of nationalities, and could, to some extent, overstep the nationalist biases. Another neuralgic point of their answers was the way they judged the actual state and great power standing of the Habsburg Empire. Kemény, Deák and their companions believed in the future of the Empire, and tended, with responsibility, to cast the nation's lot with it, and did not deem it a fatal sacrifice if – arising from this situation – the nation's right of self-determination would have been limited to a certain extent. Kossuth and his followers, in turn, tended to consider the former as a death sentence, and sought, with a similar responsibility, for a possibility to get rid of the Empire to attain a full national self-determination that would lead to Hungary's full independence as a nation state, regarding this as the only chance for the necessary collapse of the Empire, and so for the country's ability to shape its own future.

These two approaches, indeed, express a real alternative because (1) these two scales of values had become separated enough by the mid-19th century that they could mark out two different courses of social

¹⁰ György Szabad: Kossuth and the British „Balance of Power” Policy, Budapest, 1960.

¹¹ György Szabad: Kossuth politikai pályája (Kossuth's political career), Budapest, 1977, pp. 170-176.

and political development for the future, though within one and the same major unit and within the modern bourgeois society based on market economy, and (2) in the 1850s it was not possible yet to "objectively" discern which of the two approaches would be the right one as to the fate of the Empire. The Habsburg Empire itself, to wit, offered a double self-interpretation: one in the sign of stability and one in that of instability.

Kossuth planned his Kútahya draft constitution, which he had worked out during his internment in Turkey and which contained much of the principles discussed above, to be submitted to the future free parliament of Hungary. At the same time, he also regarded it as a basis for negotiations to be continued with the leaders of nationalities in Hungary and of the neighbouring peoples. According to his draft, Kossuth wanted to have all the organs of state power, from the legislature down to the county and local authorities, elected on the basis of a universal suffrage. Criminal proceedings would be based on juries, and the rule of law would be controlled and assured by a constitutional court. The importance of the municipalities of counties – and also their constitutional "checks-and-balances-role" against the central power – would also be enhanced by the practice that these local authorities would elect the members of a Senate with which Upper House would be replaced. On territories populated mostly by nationalities, the county would automatically grant collective political rights – and a true self-government – to the national majority living there. In addition, these ethnic groups might also form nation-wide organizations to safeguard their particular interests, in a way somewhat similar to the autonomies of ex-territorial religious denominations. All this would be completed with an extensive right to use the local vernaculars in the political, cultural and ecclesiastical life alike. The draft constitution speaks in a similar spirit of the armed forces as well as of some other questions of detail (e.g. education). Although Kossuth had first proposed the formula of "democratic republic" as constitutional form, later, however, out of some realistic-policy considerations, he left the question open, making concession to the form of "constitutional monarchy" as it had originally appeared in the Debrecen Declaration of Independence of 1849.¹²

The most democratic 19th century scheme of the structure of the Hungarian state was included, with certain modifications, by Kossuth in a noted document, prepared in 1863, which described his project for a Danubian Confederation and which was designed for strictly diplomatic use, thus by no means to the general public. This was a proposal for a confederation of states to be basically formed by Hungary, Croatia, Romania and Serbia by way of their "legislative assemblies" and plebiscite. In addition to common governing bodies for foreign affairs and defence, an economic community was also envisaged. This project essentially contained all the democratic guarantees which had been laid down in the Kútahya draft constitution. As to the internal structure, the American pattern was proposed: in addition to a House of Representatives to be elected in proportion to the total number of population, another chamber of this common legislature, a Senate, was also proposed to be formed where each member state would be represented by delegates in equal number. The Federal Council (gov-ernment) would alternately hold its sessions in the capitals of member states. In matters concerning home politics, each member state would make its decision in a sovereign fashion, provided the given state adhered to the common basic principle: the fullest equality of ethnic groups and religious denominations. Concerning the Transylvanian question, Kossuth thought to have given the greatest concession on his part when he proposed Transylvania to be transformed into such an independent state as would only be attached to Hungary by a personal union.¹³

Kossuth had sent the text of his scheme to the Milanese newspaper *L'Alleanza* as well that it might propagate his ideas, though in a cautiously manner, but editor Ignác Helfy somehow misunderstood Kossuth's intention, and published the text in full in his newspaper. Unfortunately, this indiscretion enabled the government-party press, which until then had branded Kossuth as a nationalist, to accuse him of cosmopolitanism and also of forfeiting Hungary's historical rights. Moreover, the politicians of nationalities could soon experience that the decisive part of Hungarian political elite distanced itself from Kossuth's proposal.

¹² For the history of Kossuth's draft constitution and its variant readings, see György Spira: Kossuth és alkotmányterve (Kossuth and his draft constitution), Budapest, 1989.

¹³ György Szabad: "Az önkényuralom kora (1849-1867)" (The age of absolutism /1849-1867/), In: Magyarország története (1849-1890) (The history of Hungary [1849-1890]) (Ed. by Endre Kovács), Vol. 1., Budapest, 1979. pp. 709-713.

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

Thus, nor could the leaders of the Danubian peoples concerned appreciate it according to its real significance. This way, the document, which had been designed and suited to lay foundations for the region's long-term development strategy, ultimately became nothing but a milestone on the road that finally led to the Compromise of 1867.

Gömöri György

Az angolok magyarságképe VIII. Henriktől I. Györgyig

A huszadik század „közlekedési forradalma” drámai módon csökkentette a távolságokat, de a XVI. században Anglia még nagyon messze volt Magyarországtól. Még a következő évszázadban is vagy három hétig tartott, amíg egy-egy hír eljutott Pozsonytól Londonig, s bár a követjárások, illetve egy-egy utazó beszámolója korábban is ébren tartott valamelyes érdeklődést Angliában Magyarország sorsa iránt, igazából csak 1526 táján kezdenek az angolok felfigyelni erre a szép és termékenynek mondott országra, amelyet a török terjeszkedés veszélyeztet. Már VIII. Henrik egyik, a pápához írt levelében a magyar királyságot „a kereszténység régi, erős védőbástyájának”¹ nevezi és fájjalja sorsát, Sir Thomas More pedig egyik művét éppen Magyarországról írta. A *Dialogue of Comfort against Tribulation* a Tower börtönében született 1534-35-ben. Ennek a „Balsorsban erősítő párbeszéd”-nek mindkét szereplője, Vincent és Antony, magyar és persze többek közt a magyarországi helyzetről beszélgetnek; Morus elítéli mindazokat, akik a törökkel kollaborálnak. Érdekes módon az azóta szentté avatott angol mártír névleg magyartárgyú művét csak nemrég fordította le magyarra Gergely Zsuzsa és tett belőle közzé részleteket *A Dunánál* c. folyóiratban.² De sem ő, sem a Morus-szakértő Fáj Attila nem reflektál egy olyan mozzanatra, ami mintegy előkészíti VIII. Henrik szakítását a pápával, nevezetesen arra, hogy a két koronás magyar király, Ferdinánd és Zápolya János vitájában az angol király inkább az utóbbihoz húzott, nem rokonszenvezve a pápa politikájával. Idézzük Eustache Chapuyst, V. Károly követét az angliai udvarhoz 1532 februárjából: „A király azt mondta...hogy a kereszténység békéje azon múlik, békében hagyják-e a Vajdát (t.i. Zápolyát), mivel azt hallotta Rómából, hogy a török békét illetve fegyverszünetet ígért bármikortól, ha egyedül hagyják a Vajdát”³ mondja ezt, miután a pápa már (Henrik szerint igazságtalanul) kiközösítette Zápolya Jánost csak azért, hogy kedvében járjon a német-római császárnak. 1534-re tehető VIII. Henrik végleges szakítása a pápával – ettől az időponttól kezdve, noha politikai érdekek mindig befolyásolják az angol királyok álláspontját, a rohamosan reformálódó Magyarországot mindig protestáns szemszögből is nézik Angliában.

Így hát a XVI. század angoljának Magyarország elsősorban mind hadszíntér érdekes. Az katonai szempontból, hiszen a török elleni harc frontvonalát alkotja, s az vallási szempontból, ahol „az igazi keresztények” küzdenek az igazságért „Róma püspökével”. Mindkét harcról az átlag-angol az u.n. *newsletter*-ekből értesül. Ez a magyarul talán hírlevélnek nevezhető műfaj a mai újságírás őse- eleinte egy-egy fontosabb *eseményt* ismertet a világ minden tájáról, majd később több országban történeteket is foglal össze. A könyvnyomtatás elterjedésével németül számtalan, de angolul is elég sok ilyen hírlevél került forgalomba; a legkorábbiak közé tartozik a *News from Vienna of Julia in Hungaria assaulted by the great Turke*⁴, ahol Gyula török bevételéről van szó egy németből fordított, bécsi tudósítás alapján. Zrínyi Miklósról és Sziget ostromáról, valamint elestéről inkább csak diplomáciai jelentésekből értesülnek az angolok, így például Pietro Bizarri, a *Pannonicum Bellum* szerzője nem csak jelentéseket küld Lord Burghleynek erről az eseményről, hanem mellékeli Szigetvár tervrajzát is.⁵

Persze aki nemcsak angolul, de latinul és esetleg németül vagy olaszul is olvas, sokkal többet tudhat meg Magyarországról; ezek az értesülések is jelentősen formálják az angol magyarság-képet. 1542-ben íródott, de csak pár évvel később jelenik meg az első „modern” angol enciklopédia, illetve nemzet-karakterológiai kézikönyv, Andrew Boorde munkája, amely természetesen másnyelvű művekből összeállított kompiláció. Ennek „Hungary” címszáva alatt egy marcona harcos látható, aki így mutatkozik be az olvasónak: „I do dwel in the kyngdome of Hungary / Bytwyxt the Turkes and me is lytle mercy; / And although they be strong, proud and stout, / Other whyle I rap them on the snowt”⁶, amit így magyarázhatnánk:

¹ British Library, London, MS Add.15.387, 183/v (Transcripts from Papal Registers, Vol. 37)

² *A Dunánál*, I./2 (2002 március), 22.

³ *Letters and Papers, Foreign and Domestic of the reign of Henry VIII.*, Vol. V. (1531-32) London, 1880, 369.

⁴ A.W.Pollard and G.R.Redgrave, *Short-Title Catalogue (1475-1640)*, London 1946, Nr. 24716.

⁵ Kurucz György, *Guide to the Documents and Manuscripts in Great Britain. Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800*, Mansell, London, 1992, 21, 1771 és 21, 1772.

⁶ Andrew Boorde, *The Fyrst Boke of the Introduction of Knowledge*, London, d.n. 170

„Én a magyar királyságban lakom,
a török iránt nincs bennem irgalom.
S noha erős, kemény és gőgös a terek,
nem egyszer azért az orrára verek”

Másszóval az angol magyarság-képben egészen a XVI. század végéig a török-konteksztus dominál, még akkor is, amikor egy-egy protestáns szerző (a korabeli magyarokhoz hasonlóan) Isten büntetésének tartja a török hódítást. John Poynt rochesteri püspök 1556-ban, Strassburgban megjelent könyvében például így ír: „Ahol pedig az emberek elfordultak Istentől...ott a Sátán szolgálival elfoglalta az egész országot...és a jó törvények helyére lehetetlen bujaságot ültetett, mint ahogy bárki láthatja a Magyar Királyságban, amit a török a mi időnkben foglalt el”.⁷ De szerepel a magyarországi háborúk témája egy olyan gyászbeszédben is, amit Edmund Grindall londoni püspök tartott 1564-ben, a Szent Pál katedrálisban, Ferdinánd császár és magyar királyt búcsúztatva. Ebben az angol főpap dicséri Ferdinándnak vallási ügyekben tanúsított türelmét és úgy véli, a törökellenes háborúk kudarcáért nem annyira a császár, mint azok az európai fejedelmek felelősek, akik nem támogatták eléggé a Bécset mégis megvédelmezni képes uralkodót.⁸ Hozzátehetjük, hogy ugyanebben az évben járt Angliában egy magyar diplomata, Berzeviczy Márton, aki később Báthori István lengyel király kancelláriájában játszott fontos szerepet. Grindallal bizonyára találkozott, de a Vörös Mária idejében emigráns, puritán érzelmű püspököknek nem nagyon volt szüksége magyar informátorra - bizonyára olvasott néhány könyvet vagy jelentést a Habsburg-török viszonyról. Ebben a szöveggörnyezetben merül fel Schwendi Lázár alakja; a XVI. század végéig ő az egyetlen, aki szárazföldi sikereket ér el a török ellen, s ezért sokan hivatkoznak rá Roger Aschamtól, I. Erzsébet nevelőjétől egészen Sir Philip Sidneyig.⁹ A kor angoljának Schwendi neve ismerősebben cseng, mint akár Zrínyi Miklósé, akár a magyar történetírásban felértékelte egri hős, Dobó Istváné.

Ha már ismert magyarokra fordítjuk a szót, a XVI. század angliai magyarság-képének alakításában igen nagy szerepe volt John Foxenak (1517-1587). Ez az ugyancsak emigrációt megjárt anglikán teológus írt egy rendkívüli hatású könyvet, afféle „protestáns martirológiát”. A *History of the Acts and Monuments of the Church*, amit az Erzsébet-korban csak „Foxe's Book of Martyrs” címen emlegettek, eredetileg latinul íródott és Strassburgban jelent meg, majd 1563-ban lefordították angolra és a Biblia után a kor legnépszerűbb olvasmányává lett. Foxe könyvében hosszan foglalkozik a török hadjárataival és ezen belül Hunyadi János tetteivel, aki „minden hadvezér közül, aki a török ellen harcolt, a leghíresebb volt...úgy emlegették, mint a törökök rémmennykövét”.¹⁰ Bár Foxe részletesen foglalkozik Hunyadi Mátyás háborúival, illetve európai hírű könyvtárával is,¹¹ mégis úgy hisszük nem a „Corvinus” néven ismert utóbbi, hanem törökverő édesapja volt az, akinek neve megragadt az angolok fejében. Ezt számos idézettel tudjuk bizonyítani George Whetstone (1586), Thomas Nashe (1599) és Richard Knolles (1603) műveiből;¹² az is nyilvánvaló, hogy Bánfi Hunyadi János XVII. századi magyar ötvösmester, alkimista és vegyész (élete végén a londoni Gresham College tanára) angliai karrierjét részben a név-egyezésnek köszönheti; bár nem volt rokona a magyar királyi családnak, szívesen „vállalta” a felételezett rokonságot és, mint tudjuk, „Hans Hunniades” néven ismerték Londonban.

Már az Erzsébet-korban fel-felbukkannak kolduló magyarok Angliában - ezek török fogságból ideiglenesen szabadult rabok, akik saját és társaik váltságdíjáért koldulják végig Európát. Általában nem beszéltek angolul, csak latinul értekeztek a londoniakkal, s mint azt Thomas Dekker leírja 1620-ban, többnyire a Szt. Pál székesegyház környékén, illetve előcsarnokában tanyáztak, feliratos táblákkal, amelyek elmondták rabságuk történetét: „hadd mondjam neked el, hogy...a könyvek olyanok, mint a magyarok (Szent) Pálban, akiknek engedélye van arra, hogy feltartsák Török Történetüket, amit bárki elolvashat...”¹³ Amint a fennmaradt koldulási engedélyek tanúsítják, már a XVI. század utolsó évtizedeiben számos ilyen magyar, névszerint azonosítható kolduló rabot találunk Londonban, s innen eredeztethető a „hungry-Hungarian” (éhes-magyar) szójáték elterjedése a korabeli angol irodalomban. Shakespeare-nek az 1590-es

⁷ John Poynt, *A short treatise of politike power...* Strassburg, d.n.[1556] 7

⁸ *The Remains of Edmund Grindal*, ed. By Rev. W.Nicholson, Cambridge, 1843, 14-15

⁹ Roger Ascham, *English Works*, Cambridge, 1904, 150; v.ö. Hubert Languetnek írott leveleivel: Hubert Languet, *Epistolae ad Philippum Sydneium...*Edinburgh, 1776, 85, 157

¹⁰ John Foxe 'The Acts and Monuments' Vol IV'London' 1846, 34

¹¹ Foxe 'Vol II' London, 1844, 770

¹² Vö. George Gömöri, „The Image of János Hunyadi and Matthias Corvinus in 16th-17th century England, Klaniczay T – Jankovics J (szerk) Matthias Corvinus and the Humanism of central Europe, Budapest, 1994, 110-111.

¹³ The Non-Dramatic Works of Thomas Dekker' Vol III, New York'1963, 7

évek végefelé írt *A windsori víg nők* c. színdarabjában szerepel a következő kitétel: „O base Hungarian wight, wilt thou the spigot wield?”, ahol a sor első fele, „nyomorult éhenkórász magyar”-nak fordítható.¹⁴

De a főnévből jelzővé változott „Hungarian” szó hasonló jelentéssel előfordul másutt is: a cambridgei tudós, majd exeteri és norwichi püspök Joseph Hall egyik szatírájában,¹⁵ csakúgy mint a *The Merry Devil of Edmonton* c. állítólag Thomas Brewer által írt színdarabban (1608).¹⁶ A szójátékhoz kapcsolódó képzeteken nem nagyon változtat sem az, hogy 1576-ban az erdélyi magyar fejedelem, Báthori István elnyeri a lengyel trónt – őt ettől kezdve „lengyel konteksztusban” méltatják az angolok. Bár Báthori egyik orosz háborújának egy jeles epizódjáról, Polock bevételéről 1579-ben (amit egyébként Jan Kochanowski is megénekelt) egy angolnyelvű hírlevél „*A true Reporte of the taking of the great towne and castell of Polotzko, by the King of Polonia*” is tudósít, s ebben szó esik „Caspar Bekize”-ről, azaz Bekes Gáspárról, Báthori korábbi ellenfeléről, majd hadvezéréről és a magyar gyalogságról is, az egyetlen Angliában megjelent korabeli nyomtatott szöveg somlyói Báthori István jelentőségéről latin nyelven született. Robert Dow, oxfordi tudós és alkalmi költő a Sir Philip Sidney halálára írt versében elmondja, találkozott a királlyal „akiről így nyilatkozik: „*rex Stephanus...unica regum / Gloria cunctorum, quos tempora nostra tulerunt...*” (István király, aki...minden nagy fejedelmek díszé s legderekabbja e korban), őt tartja az egyetlennek, akit össze lehet hasonlítani a királyi erényekkel rendelkező Sidneyvel.¹⁷

Sir Philip Sidney az első angol költő, aki 1573 derekán ellátogat Magyarországra és erről később egy mondatban be is számol *The Defence of Poesie* (A költészet védelmében) c. művében: „Magyarországon minden lakomán és ehhez hasonló összejövetelen azt a szokást láttam, hogy őseik vitéségéről énekelnek, amelyet ez az igen harcra termelt (souldierlike) nemzet a vitéz bátorság szításának legfőbb módjaként tart számon”¹⁸ Itt nyilvánvalóan a krónikás énekekről van szó, s ebből az utalásból is látszik, hogy Sidney Pozsonyon kívül legalább egy magyar főúr várában megfordult és mint ez Hubert Languetnek hozzá írott leveleiből kitűnik, később is élénken érdekelték a magyarországi hadszíntér eseményei. Mint azt kutatásaimmal kiderítettem, Sidneynek személyes ismerőse volt Balassi János, zólyomi főkapitány, Bálint apja és Bekes Gáspár is.¹⁹ Bár erre nincs közvetlen adalék, mégis úgy gondolom, hogy Sidney, a pár évvel később Bécsbe látogató unokatestvérének, Fulke Grevillenek is javasolta, ugorjon át Magyarországra, amit utóbbi alighanem meg is tett; tőle származik ugyanis az első angol irodalmi utalás a magyarországi bányákra,²⁰ amelyek iránt később, a XVII. század folyamán rohamosan nő az angolok érdeklődése.

Sir Philip Sidneyt a királyi Magyarország főként mint a török elleni harc frontországát érdekli, egy olyan tartomány, amelyet a XVI. során számos harcolni vágyó angol katonatiszt felkeres. Már 1566-ból van egy hat névből álló listánk ezekről az angolokról, aki közül talán Sir Richard Greville és Sir John Smith a legismertebb;²¹ bár a későbbi vendégkatonák közül kiemelkedik Sir Thomas Arundel (1560-1639), aki 1595-ben részt vesz Esztergom sikeres ostromában, s ezért Rudolf császártól birodalmi grófi rangot kap.²² A tizenöt éves háború idején megelégnék az angol érdeklődés Magyarország iránt - nem véletlen, hogy az első összefoglaló jellegű könyv a magyar történelemről, Martin Fumée *The Historie of the Troubles of Hungariae* c. kompilációja éppen a háború idején, 1600-ban lát napvilágot Londonban és hogy fordítója és szerkesztője, Rooke Churche is olyan ember, aki saját bevallása szerint járt már Magyarországon.²³ Ez a mű és egy másik, levél-formában fennmaradt kézirat (az ú.n. Hansard-kézirat) évtizedekre meghatározza az angolok magyar-ság-képét.

A Hansard-kéziratot, amiről kicsit bővebben kell szót ejtenünk, megelőzi több hírlevél: már a háború kezdetén reagál a horvátországi Sziszek török ostromára Gabriel Harvey cambridgei tanár és angol költő, aki

¹⁴ The Comedies of Shakespeare szerk. W.J. Craig, London-New York-Toronto, 1966, 151

¹⁵ Joseph Hall, *The Collected Poems*, (Virgidemiarum, Sat.V. II.) Liverpool, 1949, 81

¹⁶ *The Oxford English Dictionary*, Vol. V. Oxford, 1933, 458

¹⁷ *Exequiae Illustrissimi Equitis D. Philippi Sidnaei*, Oxford, 1587

¹⁸ *The Prose Works of Sir Philip Sidney*, szerk. A. Feuillerat, Cambridge, 1962, 24

¹⁹ Gömöri György, *Nyugatról nézve*, Bpest, 1990, 29-30

²⁰ Fulke Greville, Lord Brooke, *The Remains*, Oxford University Press, 1965, 142

²¹ *Angol Filológiai Tanulmányok*, III. 59

²² *Dictionary of National Biography*, I. London, 1908, 621

²³ Martin Fumée, *The Historie of the Troubles of Hungariae*, London, 1600 előszavában

németből lefordít egy jelentést a keresztények győzelméről²⁴, majd 1595-ben, illetve 1598-ban ezt újabb hírlevelek követik, Győr feladásáról, ami a várparancsnok Ferdinánd Hardegg fejébe került illetve „Swartzburg” (Schwartzenberg) báró sikereiről, vagyis Győr visszavételéről.²⁵ Időközben azonban az angol diplomácia különleges sikerei közé tudható be, hogy Edward Barton, konstantinápolyi angol követet a szultán meghívja magyarországi hadjáratára és Barton, Thomas Glover nevű titkárával együtt szemtanuja Eger 1596-os ostromának és bevételének, ami Barton szerint egyébként egy angol trombitás árulásának köszönhető.²⁶

Az u.n. Hansard-kézirat két változatban maradt fenn, amelyek közül a British Library Lansdowne MSS 775, fol. 146/r kezdetű, kilenc oldalas leírása tetszik a korábbiak („A description of Hungaria, written to a nobleman of this land in anno 1599 by Richard Hansard”), bár van, aki szerint a Harleian 7314, fol.2 „A Description of Hungreland” (sic) kéziratnak kell adnunk elsőbbséget. Szerzője, Richard Hansard, jól ismeri a magyarországi viszonyokat, a többi közt leírja a mezőkeresztesi csatát és elmondja, szerinte a török 1596-ban nagy lehetőséget szalasztott el, mert akár egész Ausztriát elfoglalhatta volna. Nemrégien találtam egy olyan dokumentumot, amiből kitetszik nem csak az, hogy Hansard „megfordult” Magyarországon, hanem hogy a hatvani táborban volt 1596 nyarán, bejegyezte nevét Sir Michael Balfour skót nemesúr *album amicorum*-ába.²⁷ Egyébként a Hansard-kézirat terjesztette el azt a hiedelmet Angliában, miszerint „a magyarok régi szokása, hogy senki sem viselhet egy tollat [a kalapján] csak az, aki már megölt egy törököt, s csak neki van joga volt arra, hogy annyi tollat viseljen, ahány ellenséget megölt” - ebből a kissé bizarr közlésből lett angol közmondássá az „it's a feather in his cap”(szó szerint: toll a sapkáján), értelmét tekintve: egy elért siker jele.²⁸

Visszatérve a XVI. század utolsó két évtizedére, a magyarok ekkortájt tűnnek fel az angol könyvpiacra, persze nem magyarul, hanem latinul írott, részben szépirodalmi, részben teológiai művekkel. Budai Parmenius Istvánról még mindig túl keveset tudunk, jószerivel csak azt, hogy török hódoltságban született protestáns humanista volt, aki Wittenbergen kívül egy-két más nyugati egyetemen is megfordult, mielőtt Sir Henry Unton segítségével Angliába érkezett volna, ahol két hosszabb, latinul írt költeménye jelent meg, mindkettő 1582-ben: a *Paeon*, a 104. zsoltár parafrázisa és a Sir Humphrey Gilbert expedícióját ünneplő *De navigatione* vagyis *Hajóraszállítás*. Ezen kívül még egy latin levelét ismerjük, amit az angol hajósok newfoundlandi partraszállásáról írt, hogy aztán rövidesen a tengerbe fulladjon.²⁹ Budai Parmenius verseiben vannak ugyan utalások Magyarországra, de ezek, kevés kivétellel, származhatnak olyan neolatin szerzőtől is, aki alig ismeri az „Ister” és „Tibiscus” folyók közt elterülő tartományt. Magyarán mondvá, az angolok szempontjából akár hugenotta menekült is lehetett volna, egyik kiadója, Vautrollier az is volt.

A magyar protestáns teológiai irodalom XVI. századi nagy alakja Szegedi Kis István, akinek művei bázeli közvetítéssel jutnak el Londonba: közülük a *Tabulae analyticae de fide charitate et patientia* c. prédikáció-vázlat gyűjteménynek 1593-ban lett londoni kiadása. Ezt már pár évvel megelőzte Fegyverneki Izsák sárospataki tanár egy műve, egy olyan biblia-lexikon, amit a bázeliak 1586-ban, a londoniak pedig 1588-ban adtak ki,³⁰ viszont a legérdekesebb talán, hogy volt olyan mű, (egy valószínűleg erdélyi) magyar szerző protestáns latin nyelvű vitairata is, amit a bázeli kiadás után mindössze pár hónappal Londonban angol fordításban juttattak el az olvasóhoz. Ez a *The Trial of Trueth* (Az igazság próbája) c. pamflet, amit Richard Smith fordított angolra 1591-ben, s amelynek alcíméből kiviláglik, hogy a jezsuitákat nemrégiben üzték ki Erdélyből.³¹ Ennek a három kiadványnak csupán annyi a jelentősége, hogy rajtuk keresztül az angol protestáns elit felfigyel a magyarországi hitsorsosokra, s ez mintegy előkészíti a terepet a XVII. századi

²⁴ A true discourse wherein is set downe the wonderfull mercy of God, shewed towardes the Christians...against the Turke, before Syssek in Croatia, London, Pr. By John Wolfe, 1593

²⁵ True and most certan newes, sent from Vien(n)a about Hardeck's yielding Raab to the Turk, London, 1595 és True newes of a notable victorie obtayned against the Turkes. By the lorde Adolph Baron Swartzburg anno 1598 before Raab, London [1598]

²⁶ v.ö. Bartonnak Sandersonhoz írt levelével: Gömöri György (szerk.és ford.) *Angol és skót utazók a régi Magyarországon*, Bpest, 1994, 23

²⁷ National Library of Scotland, Edinburgh, MS 16000, fol 80/r

²⁸ *Stevenson's Book of Proverbs, Maxims and Familiar Phrases*, London, 1949

²⁹ *Új magyar irodalmi lexikon*, Bpest, I., 1994, 289. Parmeniusról alapvető mű jelent meg angolul: Quinn, David B. - Cheshire, Neil M. *The New Found Land of Stephen Parmenius*, Toronto, 1972

³⁰ *RMK III. 5482. Pótlások, kiegészítések, javítások*, I. füzet, Bpest, 1990, 231

³¹ Gömöri György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII században*, Bpest, 1989, 17

rokonszenv-nyilvánításokhoz, illetve későbbi segélyakciókhoz. Ami más magyar szerzőket illet, a XVI. században egyetlen magyar szerzőt olvas az angol szellemi elit, s az nem más, mint Zsámboki-Sambucus János, akinek emblémakönyvét nemcsak Gabriel Harvey, de William Whitaker püspök, Geoffrey Whitney, az 1586-os első angol embléma-gyűjtemény szerzője, sőt talán maga Shakespeare is forgatta.³²

Az angol magyarság-kép felmérésében fontos szerepe van az u.n. világföldrajzoknak, amelyek egyre népszerűbbek lesznek a XVII. század folyamán. Míg ezek közül az első fontosabb George Abbot canterburyi érsek által összeállított *A Briefe Description of the Whole World* (Az egész világ rövid leírása, 1599) csak nagyon szűkszavúan foglalkozik a magyarokkal, a későbbi hasonló művek közül először a Botero-féle világföldrajz harmadik angol kiadása (*Relations of the most famous kingdoms and commonwealths throughout the world*) 1608-ban szentel nagyobb helyet a magyarországi viszonyok leírásának – ez többnyire a már említett korábbi Hansard-kézirat beszámolóján alapul. Ekkor olvashatnak először az angolok a magyar föld gazdagságáról: „Magyarországot Európa legtermékenyebb országai közé sorolhatjuk. Gyümölcssei éppoly jók és sokfélék, mint Itáliában; elégséges gabonája van, hogy táplálja lakosait; borával ellátja szomszédait...annyi benne a hal, hogy idegenek is merítenek bőségéből”³³ Ami a politikai helyzetet illeti, a névtelen szerkesztő (Hansard nyomán?) a magyar országgyűlés szerepével kapcsolatban megjegyzi, hogy a Habsburgok uralkodása alatt az meglehetősen módosult: Mátyás főherceg, a császár „alkirálya” csak olyankor hívja azt össze, amikor pénzre van szüksége. Érdekes a fázis-eltolódás az információk felhasználása terén: a Bocskay-felkelésről ebben a kiadványban még szó sincs, noha már 1605-ben megjelent a franciából fordított *A Declaration of the Lords and States of the Realm of Hungarie* (A magyar királyság urainak és rendjeinek nyilatkozata) Londonban, amiből meg lehet tudni, miért tört ki a Bocskay-felkelés. S mivel ügylátszik ez a kérdés – az uralkodó és a rendek viszonya - már eléggé érdekelte az angolokat, 1607-ben Nathaniel Butler ugyancsak franciából lefordíttatja és egy külön nyomtatványban kiadja a bécsi béke feltételeit.³⁴ Bár a Bocskay-szabadságharc történetére még visszatér Edward Grimstone is 1615-ben kiadott, főleg a francia Pierre D’Avity művére támaszkodó enciklopédiájában (*The Estates, Empires and Principalities of the World...*) ahol a 622-624 lapokon részletesen felsorolja a bécsi béke pontjait, nyugodtan állíthatjuk, hogy Bocskay Istvánról jóval kevesebb angolnak volt tudomása, mint Bethlen Gáborról, akivel kapcsolatban kisebbfajta „Gábor-mániáról” beszélhetünk, főleg az 1620-as évek elején.

Ami magát a magyar nyelvet és annak eredetét illeti, erről meglehetősen eltérnek az angol tudósok elképzelései. Az 1602-es kiadású „kis Ortelius” vagyis az *Epitome Theatri Orteliani* szövege szerint a magyarok nyelve „a szittya (Scythian), amely az összes szomszédos nyelvektől különbözik”³⁵; ehhez képest az 1611-es *The Manners, Laws and Customs of All Nations*, amit eredetileg Johannes Boemus írt még a XVI. században, de csak most fordították le angolra, azt a különös információt adja meg, hogy a magyaroknak ugyan saját nyelvük van, de ez „nem nagyon különbözik a cseh nyelvtől”.³⁶ Lényegében hasonlóan vélekedik az oxfordi Gabriel Richardson, amikor 1627-ben megjelent *Of the States of Europe* c. világföldrajzában tizenkettedik könyvében azt állítja, hogy a magyar az „egyfajta szláv, de a lengyelek nyelvétől különbözik”.³⁷ A XVII. század harmincas éveiben ez a nézet valamelyest finomodik Judocus Hondy Wye Saltonstall ugyancsak oxfordi tudós nyelvész által lefordított könyvének, a *Historia Mundi*-nak köszönhetően (London, 1635), ő ugyanis elég részletesen tárgyalja „Transylvania or Siebenburgen” címszó alatt Erdélyt, s a többi közt ezt mondja: „Az Erdélyben beszélt szittya nyelv csak kevésbé különbözik a ma beszélt magyartól, noha mindeddig (!) nagyon különböztek mind szóban, mind írásban, mert ezek [t.i. a székelyek, G.Gy.] (a héberekhez hasonlóan) mindig jobbról balra kezdték az írást”.³⁸ Másszóval itt a rovásírásra céloz a szerző, bár ez az írásmód inkább csak majd a XVII. század második felében kezd érdekelni az angolokat, hogy aztán George Hickes oxfordi tanár és thetfordi püspök közlétegye *Thesaurus Linguarum Veterum Septentrionalium* c. könyvének (London, 1703-05) első részében a székely rovásírás teljes ábécéjét, mondván, hogy azt 25 évvel korábban egy Angliába látogató, Harsányi János nevű embertől

³² *The Works of Gabriel Harvey* (ed. Alexander B. Grossart), Vol. I., London 1884, XVII, Whitaker Sambucus-példánya a cambridgei Gonville and Caius kollégium könyvtárában van. Geoffrey Whitney embléma-gyűjteményéről, amely Shakespeare egyik forrása lehetett, lásd: *Shakespeare and His Emblem. Studies in Renaissance Iconography and iconology*, Szeged, 1984, 9.

³³ *Relations of the most famous kingdoms...* London, 1608, 149

³⁴ *Articles of the Peace agreed upon, between the Archduke Matthias...and the Deputies of the Lord Botskay.* London, 1607

³⁵ *Abraham Ortelius his epitome of the Theater of the world*, London, 1602, 91

³⁶ Joannes Boemus, *The Manners, Laws and Customs of All Nations*, tr. E.Aston, London, 1611, 237

³⁷ Gabriel Richardson, *Of the State of Europe*, Oxford, 1627, XII. Booke, 47

³⁸ *Historia Mundi, or Mercator's Atlas...* Lately rectified by...Iodocus Hondy, Englished by W.S., London, 1635, 177

kapta egy másik oxfordi professzor John Mill.³⁹ Egyébként a magyar nyelvet legtárgyilagosabban egy 1709-ben megjelent földrajzkiadvány, *The Complete Geographer* harmadik kiadása kezeli, ahol a névtelen szerző a következőket mondja: „A magyarok nyelve sajátos és minden más nyelvtől különböző: egy példáját itt le is jegyezzük a kíváncsi olvasónak, hogy töprengjen rajta (*for the Curious Reader's Speculation*), ez a Miatyánkból van: *My Attyank ky vagy az meniegbe megh szentel Tesseck az te neved & c.*”⁴⁰ Még azt is hozzáteszi a szerző, hogy Magyarország egyes részein a „szláv” nyelvet beszélik és hogy a nemesek és a katonák általában tudnak latinul. Az oxfordi tudósok érdeklődése a magyar nyelv eredete iránt egyébként eredményezett egy érdekes művet: Otrokocsi Főris Ferenc hajdani protestáns lelkész, később katolikus konvertita 1691-ben Oxfordban járt és ott kapott ösztönzést ahhoz, hogy megírja *Origines Hungariae* (Franecker, 1693) c. ambiciózus könyvét, amiben a többi közt a magyart a héberrel rokonítja.⁴¹

Visszatérve a XVII. század elejére: akkorról, pontosan 1607-ből datálódik egy különös angol vers, aminek különösségét nem csupán az adja meg, hogy a korabeli angol irodalom egyik kiválóságától származik, Thomas Campiontól (1567-1620), aki latinul és angolul is verselt, saját verseit megzenésítette és lantkísérettel adta elő. Campion egyik ilyen „daloskönyvében” (*The Discription of a Maske in Honor of Lord Hayes*), amit I. Jakab angol királynak ajánl, szerepel egy darab a „szittyák” vérszerződéséről. Ebben Campion, nem tudni, milyen történelmi forrás alapján, leírja hogy amikor a szittyák (Scythians) meg akarták szüntetni a testvérharcot soraikban: „Ily szertartást tartottak: egy nagy edényt hoztak / S mindenki felvágva jobbkezét / onnan néhány cseppet e medencébe csorgatott, míg az tele nem lett...”⁴² Utána Ben Jonson volt az az író, aki több ízben foglalkozott magyarországi alakokkal, illetve hősökkel: *Every Man in his Humour* (1598) c. vígjátékában szerepel egy Captain Bobadil nevű hetvenkedő katona, aki részt vett „Strigonium” vagyis Esztergom ostromában⁴³ (ez kicsit Sir Thomas Arundelről van mintázva), majd pár évtizeddel később ő az, aki majd rögzíti az angol véleményt a túlságosan „taktikázó” Bethlen Gáborról *Staple of News* (1626) c. darabjában:

„Azt halljuk, feltalált egy olyan
Dobot, mely hangjával a keresztény glóbuszt betölti,
De nem képes közel vinni hozzá seregét,
És megindulni, mert ez a zaj oly erős,
S ezért kénytelen valamely szerkezettel
A levegőn át vitetni népét, s jó messzire,
Míg meg nem nőszül; akkor majd előjön”⁴⁴

Ez az elég szkeptikus szöveg valahol a kor Bethlen Gábor-recepciójának közepén helyezkedik el, a korábbi „Gábor-mánia” és a későbbi Botero-világföldrajzban adott pontos erdélyi helyzetleírás között. Mindkettőről szólni kell, kezdve azzal, hogy az angol külpolitika figyelme miért tolódik el a 15 éves háború után a magyar-török harcok hadszínteréről a Habsburg-birodalom központjára, Prágára. 1613-ban köt házasságot Elizabeth Stuart, I. Jakab leánya Frigyes pfalzi herceggel, akit 1619-ben megválasztanak cseh királlyá. A protestáns cseheknek a katolikus Habsburgokkal való konfliktusa vezet a harmincéves háborúhoz, amelyben Anglia eleinte csak segédc csapatokkal vesz részt, majd később egyre jobban belebonyolódik. Mindenesetre az 1613-tól erdélyi fejedelem Bethlen Gábor szerepe az angolok szemében felértékelődik, különösen attól kezdve, amikor az Habsburg-ellenes szövetségese lesz a cseheknek.

Az angol olvasó egyébként már 1615 tavaszán tájékozódhatott Bethlenről egy olyan nyomtatványból, amit Robert Boothe adott ki Londonban: *A Relation of all Matters passed, especially in France and the Low-Countries...since March last to this present, 1614* címen, ami voltaképpen a frankfurti *Mercurius Gallo-Belgicus* c. latin nyelvű hírlap angol fordítása. A Boothe-kiadvány nem titkolja, hogy Bethlen

³⁹ Hivatkozik rá Robert Evans „Angol-magyar protestáns kapcsolatok” c. tanulmányában: *Új Látóhatár*, 1972: 526. Híckesnek ezt a művét 1725-ben újra kiadták Oxfordban.

⁴⁰ *The Complete Geographer*, Third edition, Printed for Awnsham and J. Churchill and Timothy Childe, London, 1709, 432. A magyar Miatyánk első sorát Edward Browne nagysikerű 1673-as útikönyvéből veszi k át.

⁴¹ Főris előszavában külön köszönetet mond John Mill professzornak és könyvét az oxfordi és franeckeri professzoroknak ajánlja: *Origines Hungariae*, Franecker, 1693, V. és XXXIV.

⁴² Thomas Campion, *The Discription of a Maske in Honor of the Lord Hayes*, London, John Windet for John Brown, 1607

⁴³ Ben Jonson, *Five Plays*, ed. G.A. Wilkes, OUP, The World's Classics Paperbacks, Oxford-New York, 1992, 43

⁴⁴ *The Works of Ben Jonson*, Vol. VI. Szerk. C.H. Herford, Percy és Evelyn Simpson, Oxford, 1954, 337

Gábort a török segítette hozzá a fejedelemséghez, ám ugyanakkor ismerteti a szultánnak az erdélyi rendekhez írt levelét, amelyből az új fejedelem a béke helyreállítójának látszik, aki Báthori Gábor „zsarnoksága” után most helyreállítja nem csupán a békét, hanem az erdélyiek szabadságjogait is.⁴⁵ Ezek után néhány évig nincs újabb fontos hír Bethlenről, hogy aztán az 1620-as évek „corrantói” (hírlevelei) és részben Németalföldön, részben Londonban nyomtatott kiadványai mint a protestantizmus nagy harcosát és védelmezőjét üdvözlölik. 1620 és 1623 között számos angolnyelvű hírlevél és röpirat ismerteti az erdélyi fejedelem győzelmeit, talán a legjellemzőbb az *Our last Weekly newes* egy 1621 őszi megjelenésű száma, amelyik Bethlent az ótestamentumi Ahabhoz hasonlítja és „a protestáns vallás nagy reménységeként” emlegeti.⁴⁶ 1625-ben Peter Heylyn világföldrajzának második kiadásában ezt írja: „[Mátyás] halála után a magyarok, akik belefáradtak a német uralomba, 1620-ban elfogadták Bethlen Gábort, Erdély vajdáját vagy fejedelmét uralkodójuknak, vagy protektoruknak”, majd a „Dácia” címszó alatt pedig így vélekedik: „Bethlen Gabour... az osztrák uralkodóháznak nagy ellensége”.⁴⁷ Mindezek ismeretében mondhatjuk, hogy Orániai Vilmos és Gusztáv Adolf közt a legnépszerűbb idegen protestáns fejedelem Angliában Bethlen Gábor volt - függetlenül Ben Jonson véleményétől, ami olyan angol elvárásokat jelzett, amit a fejedelem nem mindig tudott teljesíteni; mint tudjuk 1626 augusztusában újra hadba lépett (az angolok szövetségeseként, Mansfeld megsegítésére) a Habsburgok ellen, de már ugyanaz év decemberében megkötötte a pozsonyi békét, ami különbéke lévén a protestáns szövetség rosszállásával találkozott.⁴⁸

A leghosszabb és a legjobban tájékozott szöveg Bethlen Gáborról mégis egy angliai magyar peregrinus, Maksai Öse Péter tollából származik. Megjelent a Botero-féle világföldrajz 1630-as kiadásában (*Relations of the most famous kindomes and Common-wealths...*) és mintegy kilenc lapot tesz ki, alcíme „The State of Bethlen Gabor in Transilvania” illetve „The Estate of Gabriel Bethlen or Bethlen Gabor in Hungria... with a brief Relation or Chronicle of his Birth and Fortunes”.⁴⁹ Szerzője, Maksai Öse minden bizonnyal latinul fogalmazta meg eredeti szövegét, amit aztán lefordítottak angolra. Szövege igyekszik megvilágítani Bethlen Gábor külpolitikájának hátterét, illetve visszautasítani az ellene felhozott Habsburg-párti vádakat (a súlyosabbak közé tartozott, jegyezzük meg, hogy Bethlen titokban áttért a mohammedán hitre, s a török ezért bízik meg benne annyira). Másszóval az erdélyi peregrinus, aki több évet töltött Angliában, szinte „naprakészen” informálja az angol elitet a magyarországi és erdélyi helyzetről. Maksai Öse ezt a szövegét még 1629 koraőszén írhatta, mert tud a fejedelem korábbi betegségéről, de úgy hiszi, már felépült - pedig Bethlen 1629 novemberében, tehát még a könyv megjelenése előtt, elhunyt.

Az 1630-as években több új könyv jelenik meg angolul, amelyek vagy részletesen foglalkoznak Magyarországgal, vagy a régi magyarság-képhez szolgáltatnak nemegyszer fiktív, mesés adalékokat. A skót John Barclay, igen népszerű *Icon Animorum* c. népalkatokat ismertető összefoglaló műve latinul már 1614-ben megjelent Londonban, de angolra csak 1631-ben fordították le, részben azért, mert mint a fordító, egy bizonyos T.M. írta, „sok angol úr nem értette az eredetét”. Az angol nyelvű Barclay címe *The Mirrour of the Mindes* (Az elmék tükré), s az nyolcadik fejezetében foglalkozik a magyarokkal. Itt megismétli a korábbi szerzők Magyarország-dicséretét, már ami az ország természeti kincseit és kitűnő borait illeti, majd rámutat, a magyaroktól nem lehet kifinomult szokásokat elvárni, hiszen állandó harcban állnak a törökkel, s az országon nem csak ez hagyja rajta a bélyegét, hanem az ott lévő idegen katonaság viselkedése is. Dicséri a nemesek szín pompás öltözködését; ezek meglehetősen ragaszkodnak hagyományos előjogaikhoz, s ha nem kellene harcolniuk a törökkel, „szívesebben választanának királyt maguknak máshonnan, mint Németországból”, mert nem nagyon kedvelik a németeket. Barclay ír a nádori tisztség fontosságáról, majd hangsúlyozza a magyarok (pontosabban a magyar nemesség) szabadságszeretét, amely „sohasem tűr el kemény és korlátlan hatalmat maga fölött”.⁵⁰

Barclay tárgyilagos beszámolójához képest, amit egy műveltebb angol réteg olvashatott, John Smith kapitány meséi minden írástudó angolhoz szóltak, vagy szólhattak. John Smith (1580-1631) mint zsoldoskatoná és kalandor, majd később utazó és gyarmatalapító szinte minden szerepet végigpróbált, amit

⁴⁵ Bővebben lásd: Gömöri György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Budapest, 1999, 123

⁴⁶ *Our last Weekly newes*, Nr.7 (1621 november 4), példánya a British Libraryban

⁴⁷ Peter Heylyn, *Mikrokosmosz .A Little Description of the Great World*, Oxford, 1625, 361, 365

⁴⁸ *Erdély története 1606-tól 1830-ig* (szerk. Makkai László és Szász Zoltán), Budapest, 1986, 687

⁴⁹ Szövegét először közzétette és tartalmát ismertette Gál István: Itk, 1976/2, 223-237, majd foglalkozik vele Gömöri György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században*, Irodalomtörténeti Füzetek, 118. Budapest, 1989, 56-57

⁵⁰ *The Mirrour of the Mindes or Barclay's Icon Animorum*. Englished by T.M., London, 1631, 251. Magyar vonatkozásairól írt már Tarnai Andor is *Extra Hungariam non est vita*, (Budapest, 1969) c. könyvében

a kor lehetőségei egy nem-előkelő családból származó angolnak ajánlottak. 1602-ben Magyarországra és Erdélybe is eljutott, résztvett Lendva és Székesfehérvár ostromában, majd Erdélybe vezényelték Basta megsegítésére. Itt azonban parancsnokával együtt átállt Báthory Zsigmond seregébe, sikeresen harcolt a török ellen, mígnem egy csatában tatár fogságba esett. Innen megszökvén, visszatért Erdélybe, majd felkereste csehországi száműzetésében Zsigmondot, aki korábbi érdemeiért nemesi rangra emelte. Angliába csak 1605-ban tért vissza, majd egy évvel később még nyugatabbra vitte az útja, résztvett Virginia gyarmatosításában; ezt követően esett indiánok fogságába és mentette meg (állítólag) életét Pocachontas, a törzsfőnök leánya. Mindezekről a kalandjairól beszámolt *The True Travels, Adventures and Observations of Captain John Smith* c. emlékirataiban, amelyek már egy *Purchas his Pilgrimes* című utazási antológiában 1625-ben napvilágot láttak, hogy aztán 1630-ban önállóan is kiadják őket Londonban. Függetlenül attól, hogy John Smith kapitány történeteinek mennyi a valóságtartalma (az egyik epizódban három törököt kaszabol le egy vár előtt rendezett személyes párviadalban, amiért Székely Mózes is kitünteti, szinte minden helynév torzítva szerepel emlékezéseiben) ebből az inkább a fikció, mint a dokumentum-irodalom területére tartozó könyvből az angol olvasó édeskeveset tudhatott meg akár a magyarokról, akár a székelyekről – ehelyett igen sokat Smith rettenthetetlen bátorságáról és katonai érdemeiről. Viszont kalandjai annyira olvasmányosnak bizonyultak, hogy újra kiadták őket a XX. század elején is, amikor nem kisebb költőt ihlettek meg, mint Ezra Poundot, aki 1912-ben „An Immorality” (Erkölcstelen dal) c. versét ezekkel a szavakkal fejezi be: „S bár bűtől lankad a rózsza is / Inkább ölelem kedvesem // Mint hogy mesés hőstetteim / Csodálják magyar végeken”.⁵¹ (Saját fordításom)

Egyszóval a XVII. század első felében egyensúlyba kerül a törökkel harcoló magyarság-kép a protestáns vallás szabadságáért, illetve az alkotmányos monarchiáért síkraszálló magyarok képével Angliában. Utóbbi tartóztatásáért sokat tesznek az 1620-as évek elejétől Hollandiából Angliába mind nagyobb számban átránduló magyar peregrinusok, akik Oxfordban vagy Cambridgeben töltenek egy-egy trimesztet, vagy Londonban időznek hosszabban, hogy magukba szívják a puritán eszméket. Ilyen hosszútávú vendég volt Angliában Tolnai Dáli János is, a magyar puritanizmus egyik legjellegzetesebb alakja - az ő nevéhez fűződik az 1638-as „londoni liga” megalakítása ott tartózkodó fiatal magyar teológusokból, akik megfogadták, hogy a „tisztá református vallás” érdekében fognak működni hazatérésük után.⁵² Tolnai Dáli éveken át élt Angliában, szoros kapcsolatban volt Samuel Hartlibbal, aki Comenius legeltökéletesebb angliai hívei közé tartozott, s Hartlib adta ki azt a *Felicitas ultima saeculi* c. művet, amit az erdélyi teológus vitt el I. Rákóczi György fejedelemnek. Ennek a millenarista-utópisztikus levelet mímelő röpiratnak a szerzője John Stoughton cambridgei teológus volt, aki (Hartlibbal együtt) vérmes reményeket fűzött I. Rákóczi György személyéhez - az ő tevékenysége fogja elindítani azt a folyamatot, amelyik a római katolicizmus és a török birodalom összeomlásához és a protestáns aranykor beköszöntéséhez fog vezetni. (Ennek a millenarista szemléletnek olyan kiemelkedő képviselői is voltak, mint a Gyulafehérváron is működő Johann Heinrich Alsted német tudós). Bár Hartlibék elvárásainak I. Rákóczi György nem felelt meg, 1644-ben azért kiadták angolul azt a kiáltványát, amelyet a magyar rendekhez intézett a Habsburg uralkodó ellen indított háború ügyében. Mint arra korábban rámutattam,⁵³ ennek a kiáltványnak a kiadásában nem annyira protestáns rokonszenv, mint inkább híryag-szemponatok játszhattak közre, hiszen az Edward Blackmore névre hallgató kiadó ugyanazon a napon megjelentette III. Ferdinánd „ellen-kiáltványát”, amiben a Habsburg uralkodó megmagyarázza a magyar rendeknek, miért kellett vállalnia a háborút „Racokzki” ellen. Hogy a tájékozottabb angolok ne higgyenek a Stoughton-féle jóslatoknak, William Lilly londoni asztrológus 1645-ös almanachjában az angliai politikai állapotok várható alakulása mellett röviden kitér más országok uralkodóinak a csillagokból kiolvasható jövőjére, s rendkívül józan hangon ezt írja: „*Shall Ragotzi the gallant Transylvanian have all the World at his command? No: the Fates have appointed him a Prince not a King*”⁵⁴ (Vajon Rákóczi, a vitéz erdélyi az egész világot fogja uralni? Nem: őt a Sors fejedelemnek, nem királynak válsztotta). Mivel Lilly ezt a könyvét éppen a Gresham Collegeban vegyészetet tanító, 1608 óta Londonban élő magyar tudós, Bánfi-hunyadi Jánosnak ajánlotta, akivel baráti viszonyban volt, valószínűnek látszik, hogy a csillagok mellett Lilly magyar informátorára is hallgatott, amikor a francia-svéd-magyar szövetségben hadakozó erdélyi fejedelem további sorsáról visszafogottan nyilatkozott.

Ebben a korban az alkímisták és a horoszkóp-készítő asztrológusok még fontosabbak, mint a modern értelemben vett tudósok, s bár Bánfi-hunyadi (aki aranyművesként kezdte és alkímistaként folytatta) élete vége felé már vegyészeti kísérleteket végzett, sem tőle, sem barátjától, Arthur Dee orvostól nem állt

⁵¹ *Collected Early Poems of Ezra Pound*, szerk. Michael John King, London, 1977, 192

⁵² Zoványi Jenő, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, 3. kiadás, Budapest, 1977, 646

⁵³ Gömöri György, *Erdélyiek és angolok*, Budapest [1991], 32-33

⁵⁴ William Lilly, *Anglicus Peace or no Peace*, London, 1645, 26

távol sem a rózsakeresztes mozgalom, sem a bölcsek kövének keresése. Bánfihunyadi, aki nagybányai születésű református ember volt, főleg antimón-kísérleteivel vált ismertté, továbbá történeteivel Magyarország mesés ásványi gazdagságáról. Bár ő már a század negyvenes éveiben elhunyt, a később alakult Royal Society tagjai között megtaláljuk tanítványait, továbbá a magyar ásványi kincsek iránt érdeklődőket (még Newton is ezek közé tartozik), így aztán érthető, hogy éppen a Royal Society támogatja pénzzel Edward Browne orvos 1669-es magyarországi útját, illetve bányatúráját.⁵⁵ Ennek az útnak az eredménye 1673-ban Browne szépen illusztrált útleírása „*A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia ,etc*”, amelyen kívül fennmaradtak még Henry Oldenburghoz és apjához, Sir Thomas Brownehoz írt levelei, ahol magyar témákat is érint.

A polgárháború idején Anglia túlságosan el van foglalva ahhoz, hogy bármi, ami külföldön történik, különösebben érdekelje; nem készítettem felmérést a hírlevelek ide vonatkozó számarányáról, de 1660-nal, a királyság visszaállításával megváltozik a helyzet. A magyarok két vonatkozásban kerülnek az érdeklődés homlokterébe: Isaac Basire, volt gyulafehérvári professzor visszatér Angliába és szélében-hosszában beszél erdélyi élményeiről; 1663 táján pedig kitör az újabb török háború. Basire adja az információkat John Durelnek az egyházi kormányzatról írt könyvéhez, ahol egy háromoldalos „Appendix” foglalkozik az erdélyi református egyház helyzetével.⁵⁶ Basire természetesen a püspöki főhatalom és a királyság (Erdélyben a dinasztikus fejedelemség) híve, ezért mindig melegen emlékezik II. Rákóczi Györgyre, aki szembeszegült a református egyházat presbiteriánus szellemben megreformálni kívánó „újítókkal”. Basire nem sok egyházi iratot vitt magával, amikor távozott Erdélyből, s így feltehetőleg segítségére volt a Durelnek írt szövegben Jászberényi P. Pál, 1659-től Angliában élő erdélyi teológus és nyelvtanár, II. Rákóczi György hajdani alumna. Jászberényi és Durel személyét Bethlen Miklós egy mondata kapcsolja össze; úgy mond „Egy gallus prédikátor, Duvel(!) nevűvel ismerkedtetett volt meg Jászberényi, minthogy úrvacsorát is a gallus ecclesiában vettem karácsonyban”.⁵⁷ Jászberényi volt különben Bánfihunyadi óta az első magyar, aki le tudott úgy telepedni Londonban, hogy karriert is csinált: jólmenő latin nyelviskolát tartott fenn a Charing Crossnál nemesemberek gyermekei részére és kétnyelvű nyelvtankönyve, a *Fax Nova Linguae Latinae* nem kevesebb, mint négy kiadásban jelent meg 1664 és 1670 között. Tevékeny részese volt az 1663/64-ben kibontakozó angliai Zrínyi Miklós-kultusznak, ő szerkesztette azt a kis gyászantológiát, a *Lacrymae Hungariae*-t, ami valószínűleg 1665 első felében hagyta el a nyomdát Nathaniel Brook megrendelésére.

Külön hosszabb méltatást érdemelne az 1663-64-es török háborúkkal és ezen belül a Zrínyiekkel foglalkozó kiadványok sokasága. Itt csak két fontosabb műre hívnám fel a figyelmet: Nadányi János *Florus Hungaricus* először 1663-ban jelent meg Amszterdamban, de 1664-ből már van kibővített angol fordítása James Howell tollából. A magyar történelem művelt olvasóknak szánt, de elég jó áttekintése mellett ugyancsak 1664-ben születik meg az O.C. monogrammal szignált *The conduct and character of Count Nicholas Serini ...*, magyarul „Zrínyi Miklós viselkedése és jelleme”, az első életrajz angol nyelven, amit magyarról még annak életében írtak és adtak ki.⁵⁸ Ez persze meg is látszik a Samuel Speed által kiadott könyvön, ami 1664 kora márciusában hagyta el a nyomdát: színes kompiláció, sok fiktív adattal Zrínyi Miklósról (pl. a grófot protestánsként emlegetik, noha katolikus volt) és haditetteiről, amihez függelékként két másik törökverő hadvezér, Tamerlán és Szkanderbég történetét is csatolták. Ennek a vonalnak a folytatása az a vélemény, amit egy másik, valamivel későbbi korabeli kiadvány így fejezett ki: „Bármekkora is legyen [Zrínyi] dicsősége (és ez egyedül az övé), az semmiképpen sem áll arányban a rémülettel, amit a törökök között keltett, akik nevétől úgy rettegnek, mint a Hunyadiétól és Szkanderbégétől; és nem kétséges, hogy Isten áldásával majd még ő is e szemtelen nép ostorává lehet”.⁵⁹ Zrínyi angliai népszerűségére jellemző, hogy 1664 nyarán londoni könyvesboltokban meg lehetett venni William Faithorne által készített lovasképét.

A vasvári béke után Magyarország megint kikerül az angol érdeklődés homlokteréből – legalábbis, mint hadszíntér. Mint már mondtuk, Edward Browne 1673-as könyve is elsősorban a magyarországi bányákkal foglalkozik, s csak mellékesen a megszállt Magyarországgal, bár vannak bájos részletei: látogatás a „Gül Baba” nevű budai török szerzetesnél; aki dinnyével kínálja az angol utazót és a budai török

⁵⁵ Bánfiunyadival többen foglalkoztak, köztük Magyary-Kossa Gyula (1929), Gál István (1943), Schultheisz Emil és Tardy Lajos (1969). Saját cikkeim a *Magyar Könyvszemle* 1978/1 és 1982/3 számában, és jelenleg egy hosszabb tanulmányom vár róla megjelenésre az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben.

⁵⁶ John Durel, *A View of the Government and Publick Worship of God in the Reformed Churches beyond the Seas*, London, 1662, 8-11

⁵⁷ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, 1980, 586

⁵⁸ Magyar hasonmás-kiadása: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. London, 1664, Budapest, 1985

⁵⁹ *New Survey of the Turkish Empire, History and Government Completed*, Printed for Samuel Bolton, London, 1664, XIV. fejezete, idézi Gömöri, *A bujdosó Balassitól...*, 228

fürdők dícsérete, amelyek egyikét-másikat Browne ki is próbálta.⁶⁰ Browne észreveszi, hogy a magyarok közül sokan beszélnek latinul, még „az alacsonyabb néposztályokhoz tartozó személyek” is; ami a műveltséget illeti, megjegyzi, hogy „Bécsen túl hiába keresnénk nagy hírű egyetemeket”⁶¹, ami nagyjából igaz, hiszen a nagyszombati egyetemről nem sokan tudtak a kor Európájában, viszont hosszan emlékezik meg Corvin Mátyás nagyszerű könyvtáráról, ami bizonyítja, hogy hajdan a magyarok igenis felkarolták a tudományokat.

Már eddig is többször említettük, hogy számos magyartárgyú angol történeti mű fordítás franciából. Igaz ez Louis de May *A discription historical and political of the War of Hungary* (A magyarországi háború történeti és politikai leírása) c. művére, ami ugyan 1669-ben jelent meg, de még az 1663-64-es háborúval foglalkozik, majd *The Hungarian Rebellion* c. P.A. Philip Ayres fordításra is áll. Ez egy abszolutista szempontból megírt elemzése a Zrínyi-Frangepán összeesküvésnek, ami már 1672-ben sem elégítette ki teljesen a protestáns angol közvéleményt. Utóbbi ugyanis meglehetősen kritikával tekintett I. Lipót ellenreformációs terveire, s amikor azok végrehajtása a pozsonyi vésztörvényszék felállítását és a magyarországi protestáns lelkészek bebörtönzését illetve gályarabságba taszítását eredményezte, szinte teljesen a Habsburgok ellen fordult. A kiszabadított gályarab-lelkészek ügyét 1676-ban két angol röpirat hozta nyilvánosságra, azok részére királyi engedéllyel gyűjtést rendeztek minden templomban és sorsuk bekerült az angol világföldrajzokba is. Robert Morden *Geography Rectified or A Description of the World...* 1680-ban megjelent és a század végéig még háromszor kiadott művében például hangsúlyozza, hogy Magyarországon üldözik a protestánsokat, nemrégiben „a császár súlyos üldözésnek tette ki, lelkészeiket gályákra eladván, a legnagyobb bajba és kétségbeesésbe kergette őket”.⁶² Ebben a helyzetben a Thököly-felkelést eleinte az angol protestánsok rokonszenvvel kísérik, csak amikor Thököly nyilvánvalóan szövetséget köt a törökkel (s ami még ennél is rosszabb, Anglia régi ellenfele, a francia király is támogatja), akkor válik ketté a közvélemény: a konzervatív királypártiak szemében a radikális angol protestáns presbiteriánus megkapja a „Tekelite”(Thökölista) gúnynevet - ez olyan ember, aki elvei megvalósításáért még az ördöggel is hajlandó lenne szövetezni.⁶³ Bécs 1683-as felmentése után Thököly csillaga gyorsan lehanyatlak és amikor 1686-ban Buda visszafoglalására kerül sor, amelyben számos angol katonatiszt és önkéntes résztvesz, a felkelők protestáns vezérének története inkább csak kalandos vonatkozásai miatt marad érdekes. Míg a komolyabb történeti munkák, mint a Knolles-féle török történet Sir Paul Rychaut által készített folytatása (*The History of the Turkish Empire...* London, 1687) hosszan tárgyalják Thököly Imre tündöklését és bukását, egy másik ugyanabban az évben kiadott mű *The Present State of Hungary...* felsorolja ugyan a Császártól elpártolt felvidéki városokat, de a legjobban az érdekli, hogy „Teckely grófnő Aurora Veronica (!), a megboldogult Zrínyi Péter leánya, még mindig nem adta fel „Mongatz” várát, mert nem tudja, hogy mi lesz a férjével.”⁶⁴ Thököly Imre és Zrínyi Ilona története, Munkács hosszan tartó védelmével a kor egyik nagy romantikus bestsellere, először franciául jelenik meg, aztán 1693-ban angolul is kiadják. Szerzője Le Clerc és a könyv címe: *Memoirs of Emeric Count Teckely*. Mindez a már ismert török kontextusban jelentkezik, ahol gyakran dolgoznak át történeti eseményeket színdarabbá, vagy regénnyé; ilyen volt 1666-ban Roger Boylenak, Orrery első grófjának *Mustapha* c. drámája, amelynek háttere Buda török bevételre 1541-ben. Az angolok figyelme még az 1699-es karlócai béke után is a magyarországi hadszíntérre irányul; ez csak lassan, a töröknek a magyar felségterületről való kiszorulásával csökken a XVIII. század első felében.

Ebből az időből két olyan útleírást ismerünk, amelynek alapján az angol olvasóközönség tájékozódhatott Magyarországról. Edmund Chishull szmirnai angol lelkész könyve a *Travels in Turkey and Back to England* csak 1747-ben jelent meg, tizennégy évvel a szerző halála után, de témáját tekintve 1702-re megy vissza, amikor Chishull Lord Paget konstantinápolyi angol követ társaságában utazott át Erdélyen és Magyarországon. Útleírása az egyik legpontosabb beszámoló a kor erdélyi viszonyairól: Pageték találkoznak minden fontosabb emberrel, Rabutinna, Bethlen Miklóssal, Bánfi György gubernátorral, sőt Chishull még Kaposi Sámuel is felkeresi Gyulafehérvárott és elégtétellel állapítja meg, hogy az Angliát járt magyar tanár hetente egyszer angol nyelvet is tanít! Chishull részletesen beszámol a vizaknai sóbányáról, kap erdélyi ásványmintákat is és egészében véve rokonszenvesnek találja az erdélyieket, akikről ezt írja:

⁶⁰ Magyar fordításban Gömöri György, *Angol és skót utazók ...* 72-73

⁶¹ u.o. 69

⁶² Robert Morden, *Geography Rectified or A Description of the World in all its Kingdoms, Provinces, Countries...* London, 1680, 130

⁶³ Számos verse és röpirat foglalkozik az angol „Thökölyistákkal”, a többi közt John Dryden is utal rájuk *Absalom and Achitophel* (1681) c. satírájában.

⁶⁴ *The Present State of Hungary or a A Geographical and Historical Description of that Kingdom...* London, 1687, 24

„szívélyesnek tünnek és vendégszeretőnek, szinte szünet nélkül isznak és bőségesen étkeznek, faragatlanok, ám udvariasságukban tolakodók...izmos testalkatúak, különösen a székelyek, akiknek megjelenése is daliás és harcias”, de hajviseletük különös: „furcsa divatot követnek, amikor fejük alsó részét körülborotválják és csak a tetején hagyják meg a haját”.⁶⁵ De Erdély, bár politikai jelentősége azzal, hogy bekebelezték a Habsburg-birodalomba, megszűnt, még mindig szép és elég gazdag ország a ritkán lakott magyar területekhez képest; Zilahtól Budáig Chishullék csak egyetlen igazi várost találnak: Debrecent. Vidéken a lakosság nagyrésze földbevált kunyhókban lakik, s a vendégfogadók állapota sem a legjobb; mindenesetre az angol utazó megjegyzi, hogy Kerepesen Lord Paget „egy takaros német házban” reggelizett.⁶⁶ Mivel Chishull maga anglikán lelkész, útközben sok helyi lelkésszel találkozik, tőlük informálódik a helyzetről, ami hitsorsosai szerint egyre rosszabb: a katolikusok egyre-másra „foglnak vissza”, vesznek el templomokat a protestánsoktól. Egy évvel vagyunk a Rákóczi-felkelés előtt, amit majd az angol közvélemény (a Habsburgokkal való franciaellenes szövetség miatt) inkább mint a Habsburg-birodalmon belüli hatalmi konfliktust, nem mint vallási küzdelmet vesz tudomásul. Közvetíteni ugyan próbál 1704-ben Stepney angol követen keresztül, de mivel a franciák támogatják II. Rákóczi Ferencet, az angol politikát 1711-ig inkább a hűvös távolságtartás jellemzi.

A másik hasonló mű, amelyből a XVII. század közepi angol értesüléseket meríthetett Magyarországról, Richard Pococke *A Description of the East and some other countries* (A Kelet és más országok leírása) c. 1743-45-ben megjelent kétkötetes úti beszámolója volt. Ez az oxfordi teológus Jeremiah Milles nevű unokatestvére társaságában járt Magyarországon 1737-ben, s nyomtatott útleírásában nagyobb figyelmet szentel a római korból származó régiségeknek, mint a meglátogatott ország szokásainak, vagy lakóinak. (Milles kéziratban maradt, a British Library kéziratárában található útleírása ebből a szempontból alaposabb). Ugyanakkor Pococke műve meglehetősen népszerűségnek örvendett, a XVIII. század folyamán három nyelvre lefordították és Gibbon is nagyra becsülte.⁶⁷ Amit az akkori Magyarország „nyugatibb” részéről, a Dunántúlról mond, eléggé lehangoló. Szinte minden második bekezdés rombadőlt templomokról és falvakról, gyéren lakott és megművelt területekről szól, csak Veszprém „gyönyörű katedrálisa” és a Balaton rendkívüli halbősége vált ki Pococke-ből elismerő szavakat. Pococke egyébként anyjának küldött leveleiben részletesen beszámol utazásáról és egy korábban, még Budáról keltezett levélben leírja találkozásukat Bél Mátyással Pozsonyban, ahol „Bél nagyon udvarias volt hozzánk, Magyarország ügyeiről kaptunk tőle tudós tájékoztatást, valamint magyar bort”⁶⁸, de ehhez még hozzá kell tennünk Jeremiah Milles (kéziratban maradt) elég lesújtó véleményét a szatmári békét követő évtizedek Magyarországról: „A tudományok és műveltség tekintetében Magyarország nagyon sanyarú állapotban van, alig találni embert, aki különlegesen művelt lenne...a latin nyelvet seholsem beszélik annyian, s értik oly kevesen, mint itt; Bél pedig...ma a legtudósabb ember Magyarországon, de ha egy olyan országban élne, ahol a tudományok virágzanak, úgy gondolom, nem egy akadna, akinek műveltsége felülmúlná”.⁶⁹ Milles szerint ezért a háborúk pusztításai és az idegen (Habsburg) uralkodó a felelős, aki nem törődik eléggé a magyarokkal. Még pár évtizedet, Mária Terézia reformjait kell megvárni, amíg Magyarország újra esélyt kap, hogy felzárkózhasson a műveltebb és civilizáltabb Nyugathoz.

⁶⁵ Magyar fordítását lásd Gömöri György, *Angol és skót utazók...* 91

⁶⁶ u.o. 94

⁶⁷ *Dictionary of National Biography*, Vol. XVI., London, 13

⁶⁸ British Library, MS Additional 199.939, 65

⁶⁹ British Library, MS Additional 15.772, 70

Németh Pál

Európa türelmessége és az iszlám térhódítása Európában

Tertullianus egyházatya a legszigorúbban meg akarja különböztetni és határozottan el akarja választani a keresztyén gondolkodást a pogány-görög filozófiától, és mindattól, amit hellenisztikus, görögös műveltségnek nevezünk. A görögös műveltség és a filozófia evilági bölcsessége nem való másra, mint hogy „az eretnekségeket eszközökkel lássa el”: „Ugyanazokon a kérdéseken töprengenek az eretnekek és a filozófusok, és ugyanazokat a megfontolásokat bogozgatják.” A görög filozófiai gondolkodás ezért idegen a keresztyén gondolkodástól, és ha az egyház egyház akar maradni, meg is kell őriznie ezt az idegenséget: „Mi köze van hát Athénnek Jeruzsálemhez? Vezet-e út Platón akadámiájától Krisztus egyháza felé? Mi köze az eretnekeknek a keresztyénekhez? A mi tanításunk Salamon csarnokából származik (Vö. ApCsel 5:12)... Erre gondoljanak azok, akik sztoikus, platonikus és dialektikus keresztyénséget találtak ki! Nincs szükségünk kíváncsiságra Jézus Krisztus óta, sem kutatásra az evangélium óta. Mikor hiszünk, nem érezzük szükségét annak, hogy másban higgyünk. Hiszen, ha már ezt hisszük, nincs semmi okunk, amiért másban kellene hinnünk.”

„Mi köze van hát Athénnek Jeruzsálemhez?” Mondhatnánk erre Tertullianusszal: Semmi! De ez még nem jelenti azt, hogy egyenként és külön-külön a kettőnek ne lenne köze a keresztyénséghez, a keresztyén kultúrához. Az, ami nem sikerült Alexandriai Philónak, hogy ti. Mózeset héberül beszélő görög filozófussá avassa, a nagy görög filozófusokat pedig úgy tüntesse föl, mint Mózes tanítványait, a keresztyén filozófusoknak mégis sikerült az Ó- és Újszövetség gondolati tartalmát a görög kultúra nyelvén és gondolkodásmódján megszólaltatni (hellenizálni). A keresztyén hit tartalmát „le kellett fordítani” héber nyelvről és a sémita gondolatfűzésről a görögre, hogy a keresztyénség világvallássá lehessen. Mint a Tertullianus-idézetből is kitűnik, ezt a folyamatot sokszor heves tiltakozás kísérte, ellene (a „fordítás” és egyáltalán az inkulturáció folyamata ellen) a keresztyén egyház legkiválóbbjai tiltakoztak a legélesebben. Az egyház mégis elkezdett görögül, majd latinul beszélni és gondolkodni, és létrehozta az európai kultúrát, amely vallási tekintetben az ószövetségi prófétizmus, műveltségében pedig a hellénista műveltség jegyeit hordozza.

Az európai keresztyén kultúra már a maga szellemi elődeihez is úgy viszonylik, hogy meghagyja őket annak, amik eredetileg voltak, nem írja át őket, csak időről-időre, újra meg újra értelmezi. Az Ószövetség megmarad annak, aminek a zsidók ránk hagyták, de újdonságát a megértésben, az értelmezésben nyeri el. Jézus nem törölte el a törvényt, de betöltötte azáltal, hogy úgy értelmezte, „úgy tanította, mint akinek hatalma van, nem úgy, mint az írástudók” (Mt 7:29). Tanítása nem „parancsra új parancs, szabályra új szabály, itt egy kicsi, ott egy kicsi” (Ézs 28:10), hanem a törvény betöltése: a szeretet. De az „új parancsolat, amit Ő adott”, nem hozzáadás a régihez, nem helyettesítése a réginek, hanem „betöltése”, értelmezése, magyarázata: Más is tanította, más is értelmezte az Írásokat, de eladdig senki sem szólt róluk úgy, mint Ő.

Az iszlámban az inkulturáció lehetősége fel sem merül. A Korán arab nyelven szól. Tartalma más nyelvekre nem fordítható. A Koránt csak arab nyelven lehet „olvasni”, a fordítások legfeljebb tudós „magyarázatoknak” tekinthetők, de nem autentikus isteni igének. A Koránhoz képest minden ismeret, minden tudás csak viszonylagos értékkel bír. Idegen kultúrát az iszlám nem ismer és nem ismer el. A hellén-pogány kultúrának az értéktelensége evidenciának számít a hívó muzulmán előtt. A Damaszkuszi Egyetemen klasszika filológiai nincsen, görög és latin nyelvet a perzsa és az egyházi szír nyelv mellett szabadon választhatják a történelem szakos hallgatók. Láttam a klasszikus görög és latin egyetemi jegyzeteket, nagyon sekélyes és felületes nyelvismeretet követeltek a diákoktól. Ez nem a műveltség iránti érdektelenségből van így, hanem vallási gyökerei vannak. Lehet hogy nincs semmi történeti alapja annak a megrendítő eseménynek, hogy amikor az arab hódítók elfoglalták Alexandriát, és Omar Kalifa megállt a hellénista kultúra jelképe, a hatalmas alexandriai könyvtár előtt, ezekkel a szavakkal adott parancsot a könyvtár elpusztítására:

„Vagy benne van tudománya a Koránban, és akkor fölösleges,
vagy nincs benne a Koránban, és akkor haszontalan”.

Ha nem is adunk történelmi hitelt az eseménynek, el kell ismernünk, hogy egy ilyen szofizma a pogány-görög kultúra irodalmi alkotásait illetően nem idegen az iszlám szellemétől. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az iszlám kultúraellenes lenne, de azt mindenképpen jelenti, hogy nem hódol az ókori irodalom remekei előtt.

Az iszlám ugyanis sohasem tudja a műveltséget önmagában tekinteni, a görög műveltség esetében nem tud eltekinteni a pogány tartalomtól. Az ókeresztény írók nagyra értékelték a klasszikus ókor formális műveltségét, mert lehetőséget láttak benne a keresztény tartalom kifejezésére. Az iszlámban fel sem merült, hogy azzal kezdjék a szíreket, koptok, vagy görögök iszlám hitre térítését, hogy a Koránt vagy al-Bukhárij művét szíre, koptra, vagy görögre fordítsák, hanem azzal, hogy a megtérteket minél előbb megtanítsák a Korán nyelvére, mert Isten kijelentésének egyetlen autentikus megfogalmazása van: az arab Korán. Nem véletlen, hogy az arab grammatika már az iszlám hajnalán fejlődésnek indult, legnagyobb művelői nem arabok, hanem iszlámhitre tért perzsák voltak.

Míg a keresztény gondolkodás érintetlenül hagyja saját előzményeit s szüntelen párbeszédben van velük az értelmezés által, s ebben az értelmezésben lehetősége nyílik arra, hogy önmagát jobban megértse, addig az iszlám felveszi-felszívja magába, szinte magába nyeli vallási és szellemi elődeit. Nemcsak az Ó- és Újszövetséggel, hanem az iszlám előtti kor (dzsáhilíja) arab irodalmi műveltségével is ezt teszi, amely ugyanolyan jelentős az iszlám önértelmezése szempontjából, mint a görög-római pogány kultúra a kereszténységre nézve, hisz ezek segítségével ápolják-művelik az arab nyelvet és teszik lehetővé annak mind pontosabb elsajátítását. A Korán megértése és nyelvi feldolgozása szempontjából az iszlám előtti pogány kor arab „irodalmának” kulcsfontossága van, mert mintegy nyelvtani példatárul szolgál a koránexegézis (tafszír) számára.

A zsidók és keresztények az iszlám tanítása szerint meghamisították a gondolataira bízott szent iratokat, így Isten ígéje nincs jelen másutt, csak a Korán lapjain. Az Ó- és Újtestamentum csak a Koránban és a Korán által létezik, ami a Koránon kívül van, az mind gyanús és hamisítvány, legalábbis az igazság olymértékben keveredik bennük a hamissággal, hogy a megkülönböztetésre és a kettő szétválasztására nincsen többé lehetőség. Így az iszlám számára eleve elveszett annak lehetősége, hogy szellemi elődeivel, az Ó- és Újszövetséggel párbeszédet folytasson, s az értelmezésben tudomást szerezzen arról, ami a saját lelki-szellemi életében nem magától értetődő. Ezért van tele az iszlám tanítása megfellebbezhetetlen vallási evidenciákkal és ezért történik meg újra és újra, hogy ha valamelyik muzulmán gondolkodó megkísérli egy iszlámtól idegen eszmerendszer megismerését és megértését, az mindjárt az iszlám bírálójának tűnik, és az eretnokség gyanúját vonja magára.

A Koránnak, mint isteni kijelentésnek az iszlámban elfoglalt központi jelentőségét csak Krisztusnak a keresztény egyház életében betöltött szerepével vethetjük össze. Azt az abszolút és megfellebbezhetetlen szerepet, amelyet Jézus Krisztus személye jelenthet a keresztény teológiai gondolkodásban, a Korán tölti be az iszlám életében. A muzulmánoknak a Korán abszolút tekintélyén felépülő vallási magatartását nevezik manapság fundamentalizmusnak. Ez a szó napjainkban nagy karriert futott be a politikai nyelvben. Újabban válasz született (2002. május) arra az amerikai manifesztumra (2002. február), amelyet többek között Francis Fukuyama és Samuel Huntington politológusok neve fémjelez, és amelynek szerzői erkölcsileg nemcsak megengedhetőnek, hanem egyenesen kötelezőnek mondják a terrorizmus elleni háborút, ide értve az Afganisztán elleni hadjáratot és az Irak ellen tervezett támadást egyaránt. A válaszlevél fogalmazói és aláírói német tudósok. Szerintük a harcias amerikai értelmiségiek manifesztuma „fundamentalista nézeteket képvisel” és „egyoldalúan értelmez egyetemes erkölcsi alapelveket”.

Mi hát a „fundamentalizmus”, amellyel oly gyakran jellemzik az iszlámot, de könnyen a fejéhez vágják Amerikának is?

Maga a „fundamentalizmus” kifejezés az amerikai teológiai nyelvből származott át hozzánk Európába s azt a keresztény szempontból teljesen elfogadhatatlan viszonyulást értjük alatta mindenekelőtt a Szentíráshoz, mely szerint a Biblia megbízhatóságát úgy kellene értelmezni, mint a Bibliában foglalt információknak a „kvázi-orákulum” jellegű tévedhetetlenségét, teljesen félreértve és félremagyarázva a régi protestáns teológusoknak a Szentírás szövegének tévedésmentességéről szóló tanítását. Atyáink ugyanis a „fides humana” (emberi hitel) címszó alatt sorolják fel a hitelességet (authenticia, genuina origo), a megbízhatóságot (axiopistia, fides publica) és a szent könyveknek épségét (integritas dogmatica seu substantialis), mely szerint a Szentírásban a szerzők műve épen és romlatlanul (sincerum et incorruptum) maradt fenn és jutott el hozzánk. De túl ezeken a formális külső és belső kritériumokon (externa et interna indicia seu criteria) maga a Szentlélek tesz bizonyosságot az Írás igazságáról és megbízhatóságáról (testimonium Spiritus Sancti internum). Az amerikai fundamentalizmus figyelmen kívül hagyja azt a református igazságot, hogy a Szentírás végcélja, „scopus”-a maga Jézus Krisztus, aki az Írás szava által

mindig újra elevenen lelkünk elé lép. Ő az igék Igéje, akire a Szentírás egész tartalmát vonatkoztatni kell.¹ Az Írás betűje fölé, amit a Szentlélek elevenített meg, hatalmasan emelkedik Krisztusnak, az örök Igének az alakja. Kálvin tiltakozik az ellen, hogy a keresztyén ember Krisztuson kívül maga fölé más tanító tekintélyt emeljen. „Az atyák közül való volt (Cyprianus), aki úgy vélekedett, hogy egyedül Krisztusra kell hallgatni, mert Őrá mondott: »Őt hallgassátok«; és nem arra kell tekinteni, hogy előttünk mit mondtak, vagy mit cselekedtek mások, hanem arra, hogy mit parancsolt Krisztus, aki mindenneknél előbbre való.”²

Ezzel szemben az iszlám vallási-teológiai rendszerében a Krisztus helyén a Szent Könyv, a Korán áll. A Korán szava mint Isten igéje maga is teremteselőtti, tehát préegzisztens, teremtetlen örök isteni szó, amelyet az Isten trónjánál őrzött táblára (fí-l-lauhi-l-mahfúz) felírt őspéldány (ummu-l-kitáb) tartalmaz. Az iszlám kijelentéstanában a Korán ugyanazt a helyet foglalja el, mint Krisztus személye a keresztyén egyház kijelentésről alkotott felfogásában. Ezért a keresztyén ember Krisztushoz való viszonyulásának helyén az iszlámban a Koránhoz, mint az isteni kinyilatkoztatás dokumentumához való viszonyulást találjuk.³ Az tehát, amit mi „fundamentalizmusnak” nevezünk, egyáltalán nem valami újszerűség, különösség, vagy valami eltérés az iszlám lényegétől, hanem épp fordítva: az iszlám őseredeti, hamisítatlan, lényegi vonását juttatja kifejezésre. Tartalmilag ezért helytelen iszlám fundamentalizmusról beszélni, mint olyan valamiről, ami új és eddig nem tapasztalt jelenség lenne az iszlám világában, hanem ellenkezőleg: megfelelőbb volna a keresztyén vallási kultúrában jelentkező fundamentalizmust „iszlámizmusnak”⁴ nevezni. Itt találjuk ugyanis azt a tendenciát, ami az iszlámban szisztémává terebélyesedett, hogy a Krisztus személyéhez és az Ő igazságához való viszonyulás helyét mindinkább a Bibliában mint szent könyvben fellelhető információk igaz voltához való viszonyulás foglalja el. Nem akarom a közfelfogásban elterjedt és a tudományos nyelvben is meghonosodott kifejezéseket mellőzni, vagy másokra cserélni, de a kérdés tisztán látásához szükséges az, hogy világosan álljon előttünk: a „fundamentalizmus” (helyesebben: amit mi „fundamentalizmusnak” nevezünk) az iszlám lényegével egyező, alapítójának eredeti szándékában gyökerező vallási magatartás, ezért a nagy vallási megújulások, reformációk (gondoljunk csak az Ibn Tejmíja (1263–1328) vagy °Abdulwabb (1703–1787) által elindított mozgalmakra!) az iszlám történetében mindig a „fundamentalizmus” formájában és jellemző vonásaival kísérve jelentek meg.

Az iszlám első évszázadának nagy hódításai elkerülhetetlenné tették a világ nagy kultúráival való érintkezését. Az új vallás alapítójának halálakor (632) lényegében nem terjedt túl az arab félsziget földrajzi határain. A hódítások nagy mértékben kapcsoltak be hellénista kultúrájú keresztyén tömegeket az iszlám világ vallási-szellemi vérkeringésébe, s így a fejlődő iszlám már korán találkozott a számára lényegében idegen görögös gondolkodásmóddal, a görög filozófiával. Először szír nyelvből lefordítva, majd mindinkább görög eredetiből készült fordítások segítségével egyre szélesebb körben terjedtek a filozófiai ismeretek és egyre többen akadtak, akik a görög minták által kínált úton elindulva maguk is a filozófia önálló művelői lettek. A filozófia által feltett kérdések a vallás tudósait komoly vizsgálódásokra és minden szempontból átgondolt teológiai megfontolásokra készítették.

A bizánci keresztyén kultúra által közvetített antik tudományokat (al-°ulúmu-l-qadima, °ulúmu-l-qudamá', °ulúmu-l-awá'il) szembe állították az iszlám vallástörvény (as-seri°atu-l-iszlámíja) tudományával. Annak ellenére, hogy az iszlám második századában az °abbászida kalifák ösztönözték és pártfogolták a hellénista-újplatonikus szellemben művelt antik tudományokat, s ezeket kegyes iszlám-hű körökben is nagy odaadással tanulmányozták, a szigorú ortodoxia többnyire gyanakvással szemlélte azokat, akik „Sáfi°ij és Málík tudományának hátat fordítottak és Empedoklész vélekedését szeretnék az iszlámban törvénnyé emelni.”⁵

¹ Németh Pál: Református teológiai gondolkodásunk elvi kérdései - Budapest, 1997., 74. p.

² Kálvin János Institúciója 1536. Fordította: Dr. Victor János - Budapest, 1936., 13. p.

³ Figyelemre méltó ebben a tekintetben Bolyki János: *A Szentírás kettős természetéről* című tanulmánya (Hermeneutikai füzetek 13., Budapest 1997), amely rendkívül érdekes érveléssel bizonygatja, hogy a Krisztus személyére vonatkozó kalcedoni dogma mekkora hermeneutikai haszonnal alkalmazható a Szentírásban adott isteni kijelentésre is. Anélkül azonban, hogy Bolyki János tanulmányának tudományos értékét vitatnánk, mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy felfogásának végső konzekvenciáival igen közel kerül az iszlám teoretikusok kijelentéstanához. Karasszon István kritikáját, mely szerint „az inkarnáció-inskripturáció analógiája nem református”, még súlyosbíthatni lehetne azzal, hogy nem is igazán keresztyén. Attól, hogy egy tanítást dogmatikai spekuláció útján keresztyének is megfogalmaztak, illetve magukénak vallottak, szellemében még nem feltétlenül felel meg a keresztyén álláspontnak.

⁴ Dr. Kuyper Ábrahám: *A kálvinizmus lényege* c. művében (Budapest, 1922) az „egyetemes jellegű életrendszerek” között másodikként említi az iszlámot: „paganizmus, iszlámizmus, romanizmus és modernizmus” (12. p).

⁵ Goldziher Ignác: *Az iszlám kultúrája* – Budapest, 1981., 2. kötet 940–941. p.

Az iszlámban is mutatis mutandis lezajlott az, ami korábban a keresztyénség első századaiban történt, hogy a vallási tartalom egy tőle idegen gondolkodásmódnak (hellénizmus) a témájává lett, és ez az idegen gondolkodásmód kezdte meghatározni a vallási tartalmat s az iszlámban szintúgy megjelent a heves tiltakozás minden tudománnyal szemben, ami nem magából az iszlámból ered. an-Nawawij „Negyven hagyománya” között találjuk a következőt: „Ha valaki ebbe a mi ügyünkbe olyan új dolgot vezet be, amely nem lényegéből következik, azt vissza kell utasítani.” – más hagyományozás szerint – „Ha valaki olyasmivel áll elő, amely nem egyezik a mi ügyünkkel, azt vissza kell utasítani.” Itt a saját vagy idegen kütfőből merített, iszlámtól idegen újításokról van szó, amelyek nem egyeznek az iszlám szellemével vagy nem az iszlám lelkiségéből következnek. A későbbi iszlámban a hagyományok megújítói, a „szunna újjáélesztői” nagy súlyt fektettek az „újítások kiölésére” is.⁶

Természetesen nem hiányzott az ellenkező vélekedés sem, amely épp azt igyekezett bizonyítani, hogy a Korán a legkülönbözőbb tudományok és mesterségek művelésére ösztönzi az embert. Idézték a 6. szúra 38. versét: „Semmit sem hanyagoltunk el az Írásban”.⁷ Kegyes iszlám körök azonban az antik hellénista tudományokat azok közé a tudományok közé sorolták, melyeket a próféta veszélyesnek tartott, mint olyanokat, amik semmire sem valók, teljesen haszontalanok (min ^oilmin lá janfa^ou). Nagy meglepődéssel jegyezték fel egy híres tudósról, aki a filozófia tanulmányozásában és tanításában komoly tekintélynek számított, hogy halálos ágyán az utolsó szavai ezek lettek volna: „Igazat szól a Magasságos Isten, Ibn Színá (Avicenna) pedig hazudik” (szadaq-Alláhu-l-^oazim wa-kadzaba-bnu-Színá).

Az ortodox iszlám heves tiltakozása azonban kevésbé tudta befolyásolni az antik eredetű hellénista tudományok terjedését és művelését az iszlám világban. Olyannyira nem, hogy a muzulmán arabok ezekben a tudományokban a középkori Európa mestereinek számítottak s ők voltak azok, akik az antik filozófia főbb alkotásait Európa számára közvetítették.

A jelenkor muzulmán gondolkodóinak mára már nem sok mondanivalójuk van a klasszikus filozófiával és tudományokkal szemben, ezen a téren inkább büszkén tekintenek vissza a múltba. Ma az ellenfél sokkal inkább a felvilágosodás örökösének számító modern nyugati „humanizmus” és annak szellemi hatása az iszlám országok gondolkodására és vallási kultúrájára. Az a korántsem egységes szellemi, politikai mozgalom, amit itt Európában „iszlám fundamentalizmusnak” hívunk, épp ez ellen a hatás ellen lép fel; nevezetesen hogy mindaz, amit ma nyugatinak és modernnek nevezünk, akár az anyagi, akár a szellemi kultúra területén jelentkezzék is, beszüremkedjék az iszlám szellemi-társadalmi struktúrába, s a Korán és a prófétai hagyomány által kialakított lelkiséget és életminőséget egy tőle idegen, sőt nagyrészt neki ellentmondó szellemiséggel és életmóddal cserélje fel.

A XX. század első felében a muzulmán arab szellemi élet erős készséget mutatott az európai gondolkodás és kultúra javainak befogadására és felhasználására. Sorra jelentek meg vallásfilozófiai művek, amelyek óriási hatással népszerűsítették az európai felvilágosodás gondolatkincsét az iszlám vallási témákkal kapcsolatban. Mahmúd ^oAbbász al-^oAqqád (1889-1964) számos művében tárgyalja az iszlám vallási témáit [„Az Isten” (Alláh), „A próféták atyja” (Abú-l-anbijá [Ábrahám]), „A Krisztus lángelméjűsége” (^oAbqaríjatu-l-Maszíh), „Mohammed lángelméjűsége” (^oAbqaríjatu Muhammad), „Omar lángelméjűsége” (^oAbqaríjatu Umar), „Khálid lángelméjűsége” (^oAbqaríjatu Khálid)], de nem az isteni kinyilatkoztatás elvéből kiindulva, hanem az emberi képességek, az ész teremtménye, az emberi zsenialitás szerepének hangsúlyozásával.⁸

Az iszlám ortodoxia komoly tudósai ezzel szemben megállapítják, hogy „a muszlimnak egyáltalán nincs szüksége arra, hogy annak alapján kísérelje meg a próféta életének megértését, hogy Ő hatalmas zseninek, ámulatba ejtő vezetőnek vagy minden hájjal megkent ravaszkodónak tekintse... Nem az-e az igazság, hogy Ő a hatalmas és felséges Istentől küldött próféta volt.” És ebből folynak aztán azok a tulajdonságai, amelyeket a zsenialitás kifejezéssel szoktak összefoglalóan említeni.⁹ „Mohammed nem úgy mutatkozott be a világnak mint politikai vezető, népvezér vagy valamely irányzathoz tartozó gondolkodó, avagy társadalmi reformátor... Sőt nem igényelt magának életének egész ideje alatt semmiféle külön utat, amely azt sejtette volna, hogy ő bármely tekintetben is azt a maga módján járta.”¹⁰

⁶ An-Nawawij: Negyven hagyomány (Az iszlám alapvető tanításai, Mohamed próféta leghíresebb mondásai) Fordította, jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátta: Németh Pál – Palatinus-Budapest, 1998., 20–21. p.

⁷ Goldziher i.m. 942–943. p.

⁸ Germanus Gyula: Az arab irodalom története – Budapest, 1962., 295. p.

⁹ Dr. Muhammad Sza^oíd Ramadán al-Bútij: Fiqhu-sz-Szíra (Hetedik kiadás) Dár al-Fikr; Damaszkusz, 1978., 11. p.

¹⁰ Dr. al-Bútij i.m. 30. p.

A fundamentalista mozgalmak az iszlámban mindig reformációs, helyesebben mondva retradicionális mozgalmak, tehát reformálni akarják azt, ami deformálódott. A fundamentalizmus visszatérést jelent a hagyományoshoz, ahhoz, ami eredetileg helyes volt, de az idők folyamán az emberi hanyagság, tudatlanság és figyelmetlenség miatt végzetesen elromlott, eltorzult, hamissá lett. Ezért a XX. századi iszlám fundamentalizmusnak megvannak a nagy szellemi elődei, akikre hivatkozhatik: Al-Ghazálí (1058—1111), Ibn Tejmíja (1263—1328), Mohammed ibn ‘Abdi-l-Wahháb (1720—1772), Dzsemálu-d-Dín al-Afghání (1838/9-1897). Ők voltak azok, akik az iszlám radikális megtisztítására törekedtek elsősorban a népi vallásosságban elharapódzó szentek kultuszától és az értelmiségi körökben dívó miszticizmustól (szúfizmus). A mai fundamentalisták ennél többet akarnak. Céljuk az egész muzulmán társadalom gyökeres megtisztítása minden nyugatosítási, európaizálási tendenciától. Társadalomszervező programjuk átfogja az emberi élet teljességét. Haszan al-Banná’ (1906–1949) meghatározása szerint „az iszlám dogma és kultusz, haza és nemzet, vallás és állam, szellemiség és cselekvés”.¹¹ Szajjid Qutb (1906–1966) megfogalmazása szerint „az iszlám nem vallás a szó mindennapi, eltorzult jelentésében, vagyis amelynek hatásköre pusztán a magánéletre korlátozódik, hanem az emberi lét valamennyi területére vonatkozó komplett életmód. Az iszlám irányvonallal szolgál az élet valamennyi szférájára – individuális és társadalmi, anyagi és morális, gazdasági és politikai, jogi és kulturális, nemzeti és nemzetközi – számára”.¹² Ezért a fundamentalizmusnak az iszlám világában mindig súlyos politikai jelentősége van. A muzulmán köztudatban fundamentalistának lenni, körülbelül azt jelenti, hogy valamilyen módon a „Muzulmán testvériség pártjához” tartozni. Természetesen nem ilyen egyszerű a helyzet, mégis van benne annyi igazság, hogy a „muzulmán testvérek” mozgalma volt az, amely századunkban először politikailag hatékonyan és társadalmilag észrevehetően tudta képviselni és megfogalmazni a fundamentalista értékeket. A mozgalom szülőhelye Iszmá‘ílija, ahol 1928-ban az akkoriban 22 esztendőes Ahmad Haszan al-Banná’ megalapította a „Muzulmán Testvérek Csoportját” (dzsam‘íjatu ikhwáni-l-muszlimín). A titkos szervezkedés időszakát (1928-1936) hamarosan követte a nyílt politikai aktivitás kora, amikor a mozgalom zászlajára tűzte a palesztínai arabok ügyét, s ezáltal nagy népszerűsége tett szert mind Egyiptomban, mind pedig Szíriában. 1941-ben Haszan al-Banná’-t bebörtönözték angolellenességéért. A mozgalom egy ideig szoros kapcsolatban állt „a szabad tiszték” (ad-dubbátu-l-ahrár) mozgalmával, ahová ‘Abdu-n-Nászir és Anwaru-sz-Szádát későbbi elnökök is tartoztak. Ez volt az oka annak, hogy az 1952-es forradalom után nem oszlatták föl a pártot a többi párthoz hasonlóan. A mozgalom azonban egyfajta morális ellenőrzési szerepet kívánt magának az új helyzetben, ezt viszont a „szabad tiszték” elutasították. Az ellentét annyira kiéleződött, hogy 1954. október 26-án sikertelen merényletet kíséreltek meg ‘Abdu-n-Nászir ellen. A kemény megtorlás után 1965-ben hallattak újra magukról. A megtorlás most sem maradt el, százával börtönözték be és internálták őket. Három vezető személyiségüket, köztük a híres Korán-magyarázót és iszlám ideológust, Szajjid Qutb-ot kivégezték.¹³ Ezt a tettét mint nyilvánvaló árulást máig nem tudják ‘Abdu-n-Nászirnak megbocsátani a hírhű muzulmánok. Mubárak elnöksége alatt a mozgalom az 1986-ban elhunyt ‘Omar at-Tilmiszáníj vezetésével fokozatosan lemondott korábbi politikai törekvéseiről, s mindinkább az „őfelsége ellenzékének” szerepét vállalta magára. Emiatt a hetvenes években kialakuló új fundamentalista áramlatok élesen bírálták őket, s noha elismerték történelmi szerepüket, nem vállaltak többé közösséget velük.¹⁴ A mozgalom az utóbbi években súlyos szervezeti válságokat élt át. Ez különösen a 2002. év végére lett nyilvánvalóvá, amikor ötödik vezetőjük, a nyolcvanegy éves Musztafá Mashúr október 29-én agyvérzéssel hirtelen kórházba került s november 14-én csütörtökön este elhunyt. Az utódlás kérdésében kiéleződtek a belső ellentétek, míg végül a mozgalom második vezetőjének, Haszan al-Hudajbíjnak (1891–1973) a fia, Mohammed al-Ma‘mún al-Hudajbíj került a mozgalom élére. A mozgalom utolsó négy vezetője idős korban vette át a mozgalom irányítását, így nincs semmi rendkívüli abban, hogy az új vezető, al-Ma‘mún al-Hudajbíj már betöltötte a 81. életévét.

A fundamentalista szervezkedések akármilyen különbözőek is, s tevékenységük bármily szerteágazó és beláthatatlan is, alapvető célkitűzésük mégis nyilvánvaló: az iszlám társadalom reformációja, egyfajta politikailag kikényszerített reislamizáció, amely rendkívül erős missziói optimizmussal párosul. Már a múlt század 80-as éveire megfogalmazódott az iszlám világ tudósaiban, hogy a közeljövő intenzív vallási ébredést fog hozni az ateizmus kényszerének alávetett Törökországban és a Szovjetunió déli területein fekvő muzulmán országokban. A másik kérdés, amely már akkoriban foglalkoztatta az iszlám világ

¹¹ Simon Róbert: Orientalista Kelet-Közép-Európában (Válogatott tanulmányok) Szombathely, 1996., 199. p. Vö. Németh Pál: Az írás és az olvasás felelőssége – Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1998., 150–157. p. (Az iszlám – társadalmi rendszer).

¹² Rostoványi Zsolt: Az iszlám a 21. század küszöbén – Budapest, 1998., 34. p.

¹³ 1965. augusztus 9-én tartóztatták le, a bírósági eljárás halálos ítélettel zárult, amelyet 1966. augusztus 29-én hétfőn hajnalban hajtottak végre.

¹⁴ v.ö. Simon Róbert i.m. 198. p.

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

vallástudósait, az iszlám európai elterjedésének lehetősége volt. Úgy érezték akkoriban, hogy az iszlám komoly alternatívát jelent a világ mesterséges kettéosztásával szemben, mind az erőszakos kommunista társadalmi egyenlősítés, mind pedig a gátlástalan liberális gazdasági-politikai imperializmus ellen. Az egypólusúvá vált világrend és a számszerűségében is impozáns európai iszlám-jelenlét idején a kérdés tovább bonyolódik. Egyfelől egyre élesebben elkülönül a muzulmán ideológusok tudatában a keresztes háborúval meggondolatlanul fenyegetőző, a cionizmust minden eszközzel gátlástalanul támogató, önmagát a terrorizmus elleni harc bajnokaként feltüntető, de a palesztinai arab lakosság elleni izraeli állami terrort eltűrni kész, az iszlám világot eleve ellenségként kezelő s mindig újra „casus belli” után kutakodó, fundamentalista vallási természetű, de azzal az iszlámot megőrző Amerikai Egyesült Államok és az Európai Unió, amelynek kulturális, vallási, politikai pluralizmusa, árnyaltsága, vallási türelmessége egyre feltűnőbbé válik. Az iszlám oldaláról nézve tehát egyre szorongatóbban vetődik fel a kérdés: Jelent-e alternatívát az iszlám Európa számára? S ha igen, akkor milyen tekintetben? Európa szempontjából tekintve viszont egyre nagyobb súllyal jelentkezik az előbbi kérdés megfelelőjeként: Európa milyen alternatívát jelent az itt élő muzulmánok és általuk az egész iszlám világ számára? Igaz-e, hogy Európa szerepét Amerika vette át és csak idő kérdése és teljessé lesz Európában is a ma még inkább csak tendenciákban jelentkező amerikanizálódás, vagy pedig még létezik és megerősödhet az emberi élet minden területére kiterjedő önálló európai identitás? Ezek a kérdések még nem dőltek el, de az idő múlásával egyre közelebb jutnak ahhoz a ponthoz, amelyen túl már nem lesznek kérdések többé.

Bányai János

Közép-Európa kisebbségi nézőpontból

A nyolcvanas évek közepén, akkor úgy tűnt fel, váratlanul, Európa közepén értelmiségi körökben Közép-Európa fogalma újra híressé vált. Beszélni kezdtek róla Varsótól, Prágán, Budapesten át Belgrádig. Persze nem mindig ugyanarról szoltak, amikor Közép-Európát emlegették. Különbségek vannak Adam Michnik, Vaclav Havel, Konrád György, Szűcs Jenő, Danilo Kis Közép-Európáról szóló elgondolásai, mondatai, álmai között. Esterházy Péter mondta akkoriban Szlovéniában Közép-Európát - szép - álomnak, szembehelyezve (az álmot) a virtuális Közép-Európát alkotó országok hazugságaival.

A Közép-Európáról szóló írások sorát Milan Kundera 1984-ben publikált *A megrabolt nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* című, azóta sokat emlegetett még többet vitatott, szemléletében igencsak szélsőséges esszéje nyitotta meg. Kundera Közép-Európa kultúráját a nyugat kultúrája részének tekinti, amit a kelet terjeszkedésével megfosztottak természetes életkörülményeitől. A fosztogató az akkorra már kőkeménnyé merevedett szovjet birodalmi politika. Kunderával Joszif Brodskij vitatkozott vehemensen, az a Brodskij, aki maga is az avitt szovjet (kultúr)politika áldozata. Két disszidens áll ebben a vitában egymással szemben, az 1968-as csehszlovákiai katonai beavatkozás után nyugatra távozott író és az orosz emigráns költő. Ők ketten valami alapvetőben nem tudtak egyet érteni. Mindketten áldozatok, de egészen másként élik meg annak a kultúrának a helyzetét, amit magukkal vittek a nyugatra, és egészen másképpen e két kultúra kettőjük szemléletében és gondolkodásában testet öltött, vélt vagy valóságos konfliktusát. Szemmel láthatóan olvasták, de nem értették egymást.

Kettőjük vitája nem egyszerűen két szuverén értelmiségi vitája ugyanarról. Több ennél. Két kultúra és két hagyomány néz ebben a vitában egymásra és tükröződik is egymásban. A vita végülis a közép-európai úgynevezett „kis népek” kultúrájának fenyegetettségéről szól. Ezt a keletről érkező fenyegetettséget fogalmazza meg Kundera, és ennek az érzésnek téves alapjairól szól Brodskij. „Kundera úr - európai” mondja Brodskij. Szerinte „ez a típus csak ritkán képes arra, hogy kívülről szemlélje önmagát. Ha meg is teszi, mindig Európa összefüggésrendszerén belül marad, mivel Európa olyan mércét jelent számára, mely alapján érzékelhető saját fontossága.” A vitriolos szavakban van igazság. Leginkább abban, hogy a közép-európai kultúra keletről érkező fenyegetettségét megfogalmazó Kundera a közép-európai kultúra „fontosságát” európai megalapozottságában, másszóval a nyugattól való függőségében látja, s nem abban amit igazán sajátos közép-európaiságnak lehet(ne) tekinteni. Úgy látszik elkerüli a figyelmét, hogy a közép-európai kultúrák, a közép-európai „kis népek” kultúrái egyformán oppozícióban állnak mind a kelet, mind a nyugat kultúrájával, másszóval egyszerre és egyidőben látják meg magukat mind a kelet, mind pedig a nyugat tükrében. A „közép” ilyen értelemben „köztest” jelent, nem „centrálist”, és ez a furcsa, nehezen elérhető kulturális szituáció, a „köztesség”, alapvető sajátossága a közép-európai kultúráknak, de történeti ambivalenciája is ezeknek, önismereti szorongásainak meg bizonytalanságainak forrása.

Kundera és Brodskij vitája körül születnek a nyolcvanas években a Közép-Európa-mítoszok, nosztalgiai és álmok. Ezek lecsapódásai történeti tanulmányokban, vitairatokban, nyilatkozatokban.

De nemcsak ezért, nem pusztán értelmiségi vitatémaként vált időszerűvé Közép-Európa a nyolcvanas években. A szocializmus, amit reális, önigazgatású, vagy éppen a vidám barokk szocializmusának becéztek vagy csúfoltak, egyre megy, mély válságba került, az Európát kettéosztó vasfüggöny fenntartása ellehetetlenült, a nagy ideológiai konfliktusok kifulladásra. Ezzel párhuzamosan érlelődött, majd aktualizálódott a Közép-Európa-gondolat, benne valamilyen remény arra, hogy részt lehet venni a vasfüggönyön, hogy le lehet szállni a különféle jelzőkkel illetett szocialista szerelvényről. A Közép-Európáról szóló beszéd Európa megosztottságának bírálata, lehetőség a kelet felől érkező lomha, de éppen ezért nagyon is veszedelemes ideológia kritikájára. Ennek az ideológiának és politikának már nincs ereje ahhoz, hogy odacsapjon a Közép-Európát hirdető népes - értelmiségi - táborába; ellenzéki konferenciák és kiadványok sora őrzi a nyolcvanas évek második felének Közép-Európa-vitáit, -tanulmányait, -kiadványait. úgy látszott akkor, hogy a Közép-Európáról szóló beszéd stabilizálódik, többek között abban is, hogy közösen hirdeti a személyiség szabadságjogait, a gondolkodás és a nyelvek sokféleségének elvét, a kulturális és politikai toleranciát, a kölcsönös megértés és megismerés hiányának szükséges felszámolását, miközben csalhatalanul a józan ítélőképessegre támaszkodik. Az így körülírható Közép-Európa-szólam valóban reménykeltő volt, hiszen ebben a működőképesnek látszó kommunikációs hálóban mintha különböző kultúrák, nyelvek és hagyományok közreműködése vált volna felismerhetővé, vagyis a kelet irányából érkező erőszakos egységesítő előírásokkal szemben a különbözőség szabad választása, az

életstílusok és értékorientációk eltéréseinek elismerése és elfogadása. A különözés jogának elismerése a kölcsönös megértés és megismerés alapfeltétele. Csak később derült ki, hogy a „másik”, a „te”, az „idegen” létezésének belátása és elfogadása egyáltalán nem garantálja a „szubjektumok kölcsönös megértését.” (David Held) Ettől függetlenül azonban a nyolcvanas évek végén a Közép-Európa-beszéd mintha elindult volna a nyelvek sokféleségének egymást erősítő elfogadása felé, jelezve, hogy mindenki csak a saját nyelvén beszélhet az életéről és értelmezheti a saját kultúráját. Az azonos alapozottságú Közép-Európa-beszéd, miközben toleranciát hirdetve párbeszédre buzdított, többek között a kultúrák közötti párbeszédre is, nagyon megemelte az anyanyelviség jelentőségét, utalva ezáltal arra, hogy a dialógus feltételeként meghatározott nyitottság éppen a saját - nyelv, irodalom, kultúra, mítosz, előítélet, sztereotípa - megértésén alapszik.

Kunderával szinte egyidőben fogalmazta meg Konrád György *Van-e még álom Közép-Európáról?* című hosszú esszéjében, hogy „A közép-európai álom nem tömegkulturális jelenség, inkább romantikus és szubverzív.” A mondatjelentés hangsúlya az utolsó szóra esik, arra hogy a „közép-európai álom” „szubverzív”. Valóban szubverzív, felforgató és romboló. Megjelenését és gyors elterjedését éppen ezen sajátossága indokolja. Így érte üthet részt a vasfüggönyön, így érte lehet a kőkeménnyé vált, katonai jelenléttel megerősített rendszer és ideológia bomlasztója. Ebben a törekvésben az erőforrást annak belátása jelentette, mondja Konrád, „nem vagyunk abban a helyzetben, hogy ne vegyünk tudomást egymásról.” A nyolcvanas évek második felében értelmiségi körökben oly elterjedt Közép-Európa-diszkurzus éppen azt fejezte ki, azt a felismerést és belátást, hogy nem vagyunk egyedül, hogy tudomást kell vennünk egymásról, és hogy ez a tudomásulvétel önmagunk megismerésére meg nyitottságára, nem utolsó sorban majdnem elsorvasztott beszélgetés-képességünkre épül.

Egy-két évvel később Vajda Mihály arról szölt, hogy „Közép-Európa újrafelfedezése az utóbbi néhány évben nem más, mint a közép-európaiak *status quo*-val szembeni elégedetlenségének kifejeződése.”

A „szubverzív” és az adottal szembeni „elégedetlenség” kifejezésének lehetősége rejlett tehát a nyolcvanas évek második felének Közép-Európa-beszédében és Közép-Európa-álmaiban. Amely nem kizárólag intellektuális beszéd, éppen hangsúlyos szubverzivitása folytán a szövegekben beivódott erősen politikai - felforgató - beszéd is.

Hangoztatnak azonban akkoriban és később a Közép-Európa-diszkurzussal szemben számottevő fenntartásokat is. Nemcsak Peter Handke radikális elutasítására gondolok itt, hanem például Antun Soljan horvát író gondolatára, miszerint Közép-Európa „politikailag ma nem létezik” ezért „Ebben a helyzetben természetesen világos(abb)an látszik, hogy minden kis irodalom ugyanannak az európai szellemnek az emanációja mint a nagyok, hogy ugyanazon az örökségen alapulnak, és hogy bármely pillanatban meghatározóvá válhatnak az egész európai kultúra további folyamatára.” (*Európa kantonizációja*. Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég, különszám. 152. old.) Soljan az egységes Európa híve, szerinte Európa nyugati, keleti és középső része nélkül „soha nem lesz Európa”. Éppen ezért csak feltételesen beszél arról, hogy vannak „Közép-Európa népeire jellemző közös és a többiekétől eltérő specifikus tulajdonságok” a történelmi tapasztalatokban, a kultúrák egymásmellettségében, a provinciálistól való menekvésben, mert ezek mind az „európai alapba” épülnek be.

A kilencvenes évek legvégén Vajda Mihály már arról beszél, „lehet, hogy soha többé nem lesz Közép-Európa”, újraélesztése - kulturális újraélesztése - lehetetlen, és ez nem „a globalizáció feltartóztatatlanságából következik”, mert Vajda Mihály el tud képzelni „egy olyan gazdaságilag, politikailag egységes-globális világot, amely nemcsak nem sőpri el, hanem még segíti is a lokális-regionális kultúrákat.” De nyomban hozzátesszi, hogy Közép-Európa kulturális újraélesztésének lehetetlensége „abból következik, hogy ebből a kultúrából mára semmi nem maradt.” „Semmi nem maradt”, ha Soljannak azt a gondolatát követjük miszerint minden európai kultúra, az úgynevezett kis és nagy kultúrák egyformán „ugyanannak az európai szellemnek az emanációi”. Ami végülis a kultúrák különbözőségén alapuló párbeszéd lehetőségének, a megértésnek és a megismerésnek a visszavonása, hiszen aligha bizonyítható Soljan azon feltételezése, hogy a „kis népek” irodalmi közvetlenül és hatékonyan szólnak, szólhatnak bele az európai szellem kialakulásába.

Azt lehet ennek alapján mondani, hogy a nyolcvanas/kilencvenes évek fordulóján bekövetkezett rendszerváltozások után elnémult a Közép-Európa-beszéd, már csak ritkán emlegetik a térség sajátosságait, s akkor is fenntartásokkal. A romantikus és szubverzív Közép-Európa-gondolattal a keleti kultúra szorításából menekülni igyekvő kultúrák, miként azt Soljan elég korán megfogalmazta, majd Vajda Mihály egyértelművé tette, Európa felé indultak el, és nem gondoltak többé arra a köztességre, amelyről oly jól lehetett álmodni alig egy-két évvel korábban.

De megfeledezhetünk-e ezért Közép-Európáról? Van-e rá ok, hogy a berlini fal lebontása után még fenntartsuk a Közép-Európa-fogalmat, van-e rá ok, hogy őrizzük a Közép-Európa-diszkurzust?

Konrád György jegyzi meg már idézett esszéjében, hogy „Akárkihez tartozik egy térség, lesz rajta kisebbség, amely jogokat kíván, méghozzá nemcsak egyéni-állampolgári, de csoportos-nemzeti polgárjogokat is.” Ebből arra lehet következtetni, hogy Közép-Európa politikailag bárhová is tartozzék, akár az egységes Európához, mindenképpen szembe kell néznie a nemzeti, de nem csak a nemzeti kisebbségi kérdéssel. Erről Timothy Garton Ash írt a *Létezik-e Közép-Európa* című tanulmányában. (Kell-e nekünk Közép-Európa? 87-103. old.) „Ha a jövőbe tekintünk, úgy tűnik, a hazai antipolitikai stratégiák gazdagítása és artikulálása mellett az egyik kulcsfontosságú közép-európai ügy a kisebbségi jogok kérdése. Teremthető-e egy közép-európai álláspont abban a kérdésben, amely alapján a térséget a leggyakrabban, a legtragikusabb módokon és (a szomszédos birodalmak szempontjából) a legsikeresebben megosztották, abban a kérdésben, mely különböző népek, fajok, kultúrák, vallások együttélési kísérleteit (kudarcait) érinti. Még ma sem tudnak közös nyilatkozatot megfogalmazni a legnyitottabb, a legtoleránsabb, legdemokratikusabb szellemiségű cseh-szlovákiai és magyarországi értelmiségiek a szlovákiai magyarok helyzetét és a velük való bánásmódot illetően.” Nyugodtan hozzátehetem, a szerbiai és magyarországi, a romániai és magyarországi nyitott, toleráns, demokratikus szellemiségű értelmiségeik sem tudnak ilyen közös nyilatkozatot megfogalmazni, legfeljebb senkit semmire sem kötelező deklarációkat. A szerző szerint „Egy ilyen közép-európai dialógus akadályai sok esetben történeti, érzelmi és intellektuális eredetűek.” (101. old. kiemelés T.G.A.)

A rendszerváltással a Közép-Európa-diszkurzus befejezte küldetését, időszerűsége eltűnt a történelmi fordulat nyomán, mégsem kellene megfeledezni róla. Lehet, hogy nemcsak a „kisebbségi jogok kérdése” mint „kulcsfontosságú közép-európai ügy” indokolja a Közép-Európa-gondolat fenntartását, mert ahogyan Antun Soljan fogalmaz: „semmiféle kulturális, nyelvi, nemzeti és vallási uniformizálás nem vezet jóra: Európa nem azt követeli Közép-Európa népeitől, hogy a hozzá való csatlakozás érdekében semmisítsék meg önmagukat, hanem hogy sokrétűsége specifikus tényezőiként kapcsolódjanak hozzá. Ennélfogva e népek számára mindig különösen fontos volt saját nyelvük, kulturális identitásuk megóvása és nemzeti integritásuk megőrzése: nem mintha különösebben elvakult nacionalisták, vagy parókiális szelleműek lettek volna, hanem mert tragikus történelmi körülmények között gyakran ez volt a túlélés egyetlen módja, az egyetlen lehetséges ellenállás akár a nagyobb szomszéd népek, akár a különféle átkozmopolita, utilitarista, technológiai megoldásokat kínáló ideológiák hatalmas, agresszív, totalitárius, egységesítő nyomásával szemben.”

Lehet, hogy a Közép-Európai illúziók sorába tartozik annak elhitése, hogy az Európába tartó Közép-Európai népek külön-külön, önmagukba zárkózva őrizhetik meg kulturális identitásukat és nemzeti integritásukat. Európai ugyanis nem kedveli az illúziókat, az illúziókeltést pedig semmiképpen sem. Ezért tűnik természetes folyamatnak, hogy Közép-Európában éppen a túlélés, a sajátos történeti és műveltségi értékrend megőrzése érdekében kell újfogalmazni a nemzeti és a kultúra évszázadokon át fenntartott alapkérdéseit. Dilemma ez, megoldására javaslatot tenni nem az én tisztem. Annyi azonban kimondható, hogy a Közép-Európa-diszkurzus fenntartása éppen az Európába vezető úton érzékelhető egységesítő nyomással szemben nélkülözhetetlen.

Mert mit lehet Európában kezdeni azzal a nagyon is közép-európai önismereti szorongással, amiről Závada Pál Milota György nevű regényhőse így beszél:

„Mi magyarok?, mi tótok?, mi kárpát-medenceiek?, mi magyarországiak? (de mikori magyarországiak?), mi felvidékiek? (de felvidéki magyarok, vagy felvidéki tótok?, és persze megint kérdés a mikor!), vagy mi alföldiek?, mi alföldi szlovákok? (és magyarok és egyebek?), mi tót ajkú magyarok? (amit jó ideje helyesebb volna már úgy mondani, hogy magyar ajkú tótok, pontosabban szlovák származású de jobbára már magyar ajkúak), vagy kicsodák?

De én ezt most ki nem gubancolom... Veszem inkább ezt az egész vidéket, amelyet az idők során több országba tagoltak szét, és elkezdem újra a mi tárgyunkra vonatkozó történetét. Ágazattörténeti vázlatát.”

Milota György a méhészet ágazattörténetét adja elő, de - gondolom - nem a méhészetéről beszél.

„Hogy hiába adtam elő én már számtalanszor eleink méhészkedésének kezdeteit, ez bizony messze nem azonos a hazai méhésztanyasítás múltjával. Már csak azért sem, mert nem föltétlenül fedik egymást a mi hazánk történetének szereplői a mi elődeinkkel. Így hazai méhészelődeink sem azonosak a mi elődeink méhészeivel. A mieink a mieinkkel. Attól függ ugyanis, hogy kik a „mieink” és hogy mi az a „mi”.”

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

De megállok itt és nyitva hagyom annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy van-e „európakonform” válasz Milota György önismereti, sajátosan kisebbségi kérdésgubancára, vagy éppen ellenkezőleg, nem a válasz után kell kutakodni, hanem ennek a szituációnak, a szellem, az intellektus, az életrajz, a kultúra fentebb már emlegetett „köztességének” megőrzésére, fenntartására kell törekedni, arra, hogy legyen Közép-Európa, még akkor is ha álom csupán vagy nosztalgia, hiszen semmiképpen sem ország, mégcsak nem is Európa-régió. Mert ez a „közöttiség” mint beszédhelyzet, mint a kulturák virtuális párbeszédének talaja az önmegismerés révén visz vagy vihet közel bennünket a másik, az idegen megismeréséhez és megértéséhez. Mert éppen ez tanít meg bennünket, ha kicsit is tanulékonyak vagyunk arra, „hogyan kik a „mieink” és hogy mi az a „mi”.

Ebből következik, hogy a Közép-Európa-gondolat, amelyről oly könnyedén mondtak le Közép-Európa „kis népei”, amikor nagy léptekkel elindultak Európa felé, a közép-európai kisebbségek számára, éppen történelmi tapasztalataikból, a sehová sem tartozás lélekromboló élményéből következően fenntartásra, megőrzésre és ápolásra érdemes meg méltó gondolat. Nem azért, mert így a „közép-európai kisebbségi ügy” megoldható. Megoldhatatlan ügy mindaddig, amíg hatalmi viszonyok függvényében merül fel, viszont megszűnhet „ügy” lenni a „köztesség”, a „közöttiség” közép-európai kulturális és nemcsak kulturális tapasztalatának megértésében. Másszóval, Közép-Európára nem a sokszor tragikus közép-európai történelmi emlékek fenntartása miatt van szükség, hanem a kisebbségek térségi meghatározása érdekében.

Csetri Elek

A románok magyarság-képe

Az egymással kapcsolatban lévő nemzeti közösségek tagjai leképezik szellemi életükben és közgondolkodásukban a szomszédos és távoli nációkat. A gyorsan globalizálódó s az érintkezéseket kiterjesztő világban - mely teleszórja képekkel és értesülésekkel fantáziánkat-szellemünket - még erőteljesebbé válik és még inkább egymásába szövődik a kölcsönös képalkotási folyamat.

Olyan régóta együttélő népek egymásról akotott képe, mint a magyarok és románok, hosszú évszázadok alatt alakult ki, és az idők folyamán sokat változott. Megalapozója a két nép közti emberi kapcsolat lélektani tényezője, sokszor az arra épülő tapasztalat. A hasonló kép igen lényeges, mert a jövő alakításának egyik tényezője. „A minden nép tükör” (Maurois) elve alapján az egymás iránti bizalom vagy bizalmatlanság, a másik fél tulajdonságainak és jellegzetességeinek ismerete vagy elképzelése (hite), a hiteles vagy torz tükör vetületének felmutatása az együtt-munkálkodás és közös jövő nem elhanyagolható tényezője. A kép lehet töredékes vagy rendezett, felületes vagy megalapozott, de mindenünkben él-létezik. A cél az, hogy minél közelebb álljon az igazsághoz, mert ennek mértékében válhat az építőmunka szilárd alapjává.

A rólunk kialakított ábrázolás saját önismeretünk-önbecsülésünk-önbizalmunk tartalmát és körvonalait érinti. Történelmünk és művelődésünk értékei, a Zrinyi-féle „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók”, Széchenyi „polgári erények”-ről vagy Bibó „nemzeti öndokumentáció”-ról szóló tanítása, a nemzeti teljesítmények sora, a romokból történő ismételt újrakezdés - olyan útravalóval látnak el bennünket, mely elegendő erőt ad a jelen emberének.

Noha akár a rousseaui tulajdon rontó hatására, akár a polgári konkurrencia elvére gondolunk, minden esetben tekintetbe veendő, hogy az együttélés ténye, a felek közötti versenyhelyzet torzítja a valódi képet, de mindenképpen még negatívumaiban is tartalmaz olyan reális elemeket, amelyek nem elhanyagolhatók. Mindenképpen tekintetbe veendő, hogy a kép tagolt és mozaikszerű jellegű és történeti változékonyságú, sokban politikai meghatározottságú. Igazat kell adnunk Pataki Ferencnek, hogy „A magyarságkép nem egyszer és mindenkorra rögzített, állandó **ábrázolat**, hanem dinamikusan változó, mindegyre alakuló **folyamat**”. Ha olyan jeles alkalmakkor, mint 1848, 1956 és 1989, a világ érdeklődését hívtuk ki, az idő múltával a kisnemzeteknek járó mérsékelt érdeklődés az osztályrészünk. Természetesen ez nem mentesít bennünket attól, hogy ahol akár tudatlanságból, akár szándékos torzításból önérzetünket-méltóságérzetünket sértik, kötelességünk vitatkozni és helyreigazítani.

Mikor kapcsolatunkat vizsgáljuk, a múltba tekintünk és a jelent mérjük fel, mindez elkerülhetetlen a jövőépítésben. A két nép közt dialógus folyik s az igazság kiderítéséhez közelítünk. Azért megállapításainkat és ítéleteinket bizonyítanunk kell, a tudatos ferdítést-hazugságot pedig néven nevezni. A dialógus alapja tartalmában és módszerében volens-nolens az erkölcs és a tudomány.

Együttélés.

A helyszín és a tét: Erdély, a magyar-román érintkezés sokat vitatott provinciája. Szépségéről, csodálatos tájairól nemcsak az ittvalók, hanem az idegen látogatók is csak az elismerés hangján írnak. Mikor Móricz Zsigmond **Tündérkert**nek nevezi, nemcsak Erdély földrajzi gyönyörűségeit, lakosainak varázsát érzékelteti, hanem mesés változékonyságát, politikai Janus-arcát, ami sajátos történelmi, ütköző-helyzete mellett némely urinak kiszámíthatatlanságából is fakadt.

A különböző szemlélet, az egymásról alkotott kép mássága sokban az itteni népek múltjába nyúlik vissza. Függetlenül az erdélyi népek megjelenésének vitatott prioritásától, nem azonos azok múlt-hagyománya (élménye). Mert noha vitathatatlanul három etnikum: a magyar, román és szász lakta a magyar királysághoz tartozó, majd saját fejedelemségbe szerveződött területét, a vezetést 1848-ig a három natio: a magyar, a magyar etnikumú, de sajátos hagyományokkal-intézményekkel rendelkező székely és szász rend tartotta kezében, míg a románság háttérbe szorult és elnyomott, megtűrt státusban élt. Helyzetét nehezítette, hogy a nyugati kultúrkörhöz tartozó, katolikus vagy protestáns magyar és szász etnikummal szemben, a románság a kereszténység keleti, ortodox ágazatához tartozott és művelődésében-hagyományaiban is nagy

szakadék választotta el a másik kettőtől. Különböző kultúrkörök találkozásáról, ellentétéről van szó. Mélyítette a szakadékot a gazdasági-társadalmi helyzet, az, hogy annak idején a román népesség csaknem kizárólag mezőgazdasági meghatározottságúnak tekinthető, míg a többiek nagyobb arányban éltek fejlettebb: városi és mezővárosi környezetben, s erősebb kézműves-kereskedői háttérrel rendelkeztek.

Bibó Istvánnak az a megállapítását, hogy a „nemzetek egymás között nem történelmileg kialakult határok szerint, hanem etnikai határok szerint határolódtak ma már el, vagyis leegyszerűsítve a dolgot, azt lehetne mondani, hogy Kelet-Európában az egynyelvű emberek összességéből tevődnek össze a nemzetek” - mintha Erdélyre szabták volna. Itt főleg a két kialakulóban lévő nemzet: a magyar és román emelkedett fel.

Az ébredező román értelmiség 1791-ben megkezdte harcát népe politikai emancipációja érdekében s igyekezett a feudális függőségben élő jobbágytömegeit is sorompóba állítani a magyar és szász birtokosok-patriciusok ellenében. Fegyvere az őshonosság és az ekkoriban már meglévő demográfiai fölény volt, amivel az uralkodó natiókkal feszült szembe. A harc 1848-ban tetőzött, mikor megszűnt a jobbágytság és megvalósult a személyi politikai szabadság és egyenjogúság. A magyar polgári nemzet-államban azonban a nemzetiségek törekvései csak részlegesen valósultak meg. Azért a román vezetőréteg tovább folytatta harcát, míg az 1918-as kedvező nemzetközi helyzetben el nem érte Romániához csatlakozást.

A kocka most már megfordult: a románból uralkodó nemzet vált, míg a szászszággal együtt a magyarság kisebbségi sorsba került és ebben a helyzetben maradt napjainkig, a következő nyolc évtizeden át. Az új történelmi sorsforduló után most a magyarságnak kellett vállalnia az elnyomott helyzetet, annak minden következményével együtt. Noha a Romániához csatlakozást kimondó gyulafehérvári gyűlésen autonómiát és szabad nyelvhasználatot ígértek az erdélyi magyarságnak, ebből semmi sem valósult meg, a betelepített román tisztviselői kar a magyart kiszorította állásából és tömeges kivándorlást idézett elő.

Erdélyt évszázadok óta több etnikum népesítette be, népesedési térképe leopárdbörhöz hasonlít, de az alkotóelemek arányai egyre inkább a románság javára változtak. A román politikai vezetés szemléletében azok a magyarok, akik az autonómiát hangoztatták esetleg etnikai alapon, egy ferde logika alapján olyan minősítést kaptak, hogy a Magyarországgal való egyesítésre törekszenek. A romániai magyarság magára maradt s a **Beati possidentes** és a **Vae victis** elve alapján kiszolgáltatottá vált a többséggel szemben, gazdasági, művelődési és politikai pozíciói jelentős részét elvesztette („És ami maradt, egyre kevesebb” - írta Reményik Sándor). Annak az igazságnak a talaján, hogy a többségi nacionalizmus a veszélyesebb, a román megkülönböztető, diszkriminációs politika egyre mélyebb sebeket ejtett a magyarságon.

Az a politikai jelszó, hogy Erdély a románoké, a többség körében általánosan elfogadottá vált, a románok elleni régebbi magyar jogfosztások és „atrocitások” kerültek előtérbe s az a propaganda, hogy Romániában a múltban is megadták és a jelenben is messzemenően biztosítják a magyarok nemzetiségi jogait, míg Magyarországon az ottani románoknak korántsem.

Míg Ceaușescu Romániájában az egész magyarellenés politika mintegy jogos megalapozására azt hirdették, hogy milyen embertelen elnyomásban volt része a román tömegeknek 1918 előtt, könyörtelen asszimilációs politika folyt az elmúlt nyolc évtized alatt. A gazdaságpolitika, az iparfejlesztés jogára alatt százezres nagyságrendű betelepítéssel teljesen megváltoztatták Erdély etnikai arányait, a románosítás nyomán kisebbségbe szorították a városok magyar és német őslakosságát, új negyedek felépítésével megváltoztatták azok jellegét. A „románok missziója” jelszavával megjelenőkkel és támogatottakkal szemben a kisebbségek teljesen kiszorultak az általuk lakott települések vezetéséből, befolyási övezeteiből s hazátlanokká váltak saját szülőföldjökön. Az adott súlyos gazdasági és politikai helyzetből nagy kisebbségek, így a nagyszámú zsidóság és több mint félmillió németesség (szászszág és svábság) azt a következtetést vonta le, hogy Romániában lehetetlen tovább élnie és a tömeges emigráció útját választotta, amit az izraeli és nyugat-német kormány érték fizetett búsás pénzmegváltással könnyített meg.

Az adott helyzet a magyar tömegek kitelepítését is serkentette, amit a pártállam nacionalizmussal telített hívei később politikai provokációkkal tápláltak (1990. márciusi marosvásárhelyi események, udvarhelyi Cserehát ügye, kézdivásárhelyi per, Funar kolozsvári polgármesteri tevékenysége stb.). Az erdélyi magyarság helyzetét és hangulatát Románia gazdasági nehézségei, lemaradása, a rossz politikai közhangulat, a megoldatlan nemzetiségi kérdés, az önazonossága megőrzéséért, nyelvhasználatáért, oktatási rendszere kiteljesítéséért folytatott harc kudarcai (magyar egyetem visszaállításának, kultúraautómia megvalósításának visszautasítása stb.) is rontották. Míg Magyarországra több ezer erdélyi magyar diák özönlött át, 1991-ben Marosvásárhelyen mindössze 14 magyar orvostanhallgató iratkozott az I. évre.

Végző fokon a magyarság 1989-es változásokba vetett hite illúzióknak bizonyult. A régi rend hívei megakadályozták, hogy alapkérdésekben (piacgazdaság kialakulása, esélyegyenlőség, autonómia, szabad nyelvhasználat, önálló magyar oktatási rendszer magyar egyetemmel stb.) döntő változás történjék. A

magyarság önazonossága, saját értékei megőrzése érdekében folytatott harcát a hivatalos román politika szeparatizmusnak nyilvánította és kudarcba fullasztotta. Jellemző és egyben szomorú példa, hogy a magyarság önazonossága megőrzéséért folytatott harcát még olyan román liberális elitet tömörítő lap, mint a **22**, vezércikkében az uralmi pozícióját elvesztett magyarság modernizmussal össze nem egyeztethetőnek nyilvánította (Horia-Roman Patipevici: Minoritati imperiale - Birodalmi kisebbségek). Olyan anyagi alapok hiányában, mint az államosított és visszakövetelt egyházi és közösségi javak, a visszaállított, de pénzügyi alapokkal nem rendelkező egyesületek feltételei között az önálló kisebbségi politizálás és kulturpolitizálás nagy nehézségekbe ütközik. Csak a magyar állam támogatása teszi lehetővé kisebbségi intézményeink így is akadozó működését. Az évi két milliárd forintos támogatás lehetővé tette a nem engedélyezett állami magyar egyetemet pótolni hivatott Sapientia magyar magánegyetem működésének megkezdését. E tekintetben a Nyugaton élő magyarság és testvéregyházak nagy segítséget nyújtottak és némi gyógyírt a sebekre.

A németiség kiválásával Erdélyben új demográfiai és politikai helyzet jött létre: csak két nép - a román és a magyar maradt a porondon. A nacionalizmus „titkos fegyvere” - a centralizáció meghatározó tényezőnek bizonyult. Az erősen centralizált román nemzetállam koncepció, az egységet kisajátító ortodoxiával összefonódva meghatározó tényező maradt, amivel szemben a föderatív, regionális elképzelések, az „erdélyiség” gondolata nem valósulhattak meg, az itt feszülő erő kisugárzása nem érvényesülhetett, föltétele demokratikus, integrációs szintben is alig mutatkozott, hanem azok felett a román területi integritást, nemzet jövőjét féltő etnikai elv győzedelmeskedett. Erdély kiszolgáltatottá vált, mely az országos termelési, nemzeti jövedelmi átlaggal szemben kétszeres mutatókkal jelentkezett ugyan, de a juttatásokban, fejlesztésekben aránytalanul kisebb mértékben részesült. Ilyenformán az az elképzelés, hogy az ország előhaladásában Erdély a „gőzmozdony”, a fejlődést felgyorsító szerepét játssza, nem valósulhatott meg.

A románok magyarság-képe.

Témánk tulajdonképpen tárgya elkerülhetetlenné teszi, hogy először az ellenpólusra, a magyarok románság-képére utaljunk. Azt megelőzőleg szomorúan azt kell leírunk, hogy egyikre is, másikra is inkább a bizalmatlanság egyelőre áthághatalannak látszó „berlini fala” a jellemző, felfogásukra annak légköre nyomja rá a bélyegét. A magyarság esetében talán arról is szó van, hogy az őt ért sérelmek, a betelepítés, a két nép közt nem valósult versenyhelyzet és esélyegyenlőség elmaradása, az együttlakó, de különösen regádi románokkal szemben bizonyos történelmileg kialakult előítéleteket táplál. Mindezt megerősíti, hogy Magyarországnak sikerült előbb jutnia, a kultúrában, gazdaságban, integrációban fejlettebb szintet elérnie, közelebb jutnia az európai értékekhez, struktúrákhoz.

Kezdjük talán azzal, hogy a XVIII. században számbalileg kisebbségbe került magyarságot különösen az 1784. évi Horea-féle felkelés, 1848-as román mozgalmak, az 1918-as hatalomváltás és 1944 őszének véres eseményei, a férfilakosság masszív deportálása ma is bizonyos szorongással tölti el. A referens számára akkor nem volt világos, de később azzá vált egyik gyermekkori élménye. Az tudniillik, hogy Tordán (ahol akkoriban a lakosság 75 %-a magyar volt ugyan, de a város közelében feküdt a román mozgalmak egyik fellelvára, az Erdélyi Érchegeység) azzal a mondással ijesztgették a gyermekeket, hogy „Vigyázz, mert mindjárt oláh világ lesz!”, amivel a román betörésekre emlékeztettek. Keserves volt olvasni a román történelemkönyvekben a magyarokat illető számos inzultust, pejoratív jelzőt, megbélyegző értékelést (őseik Ázsiából jöttek, a magyarok a mongolok egyik törzse, barbárok, kegyetlenek voltak, nyereg alatt puhított húst ettek, történelmük folyamán a románok mindig legyőzték őket, ugyanakkor a magyarok elnyomói voltak).

Holott a magyarok bizonyos fölénnyel néztek a románokra. Ifjalmi Sándor, nagy reformkori emlékirónk a hűbéri korszakra emlékezve írta: „Magyar jobbágy - veszekedő társ, román jobbágy - túsos bődön, cigány jobbágy - repülő jószág”. S ebben a román paraszt fejletlenebb, pásztorkodó, juhtenyésztő voltára célzott. A fejlődésbeli ütemkülönbség miatt a románok kultúráját is fejletlenebbnek, az ortodox vallást primitívebbnek („Erdély civilizációja 100 évvel jár a Regáté előtt” - véli ma is a kézdivásárhelyi magyar munkás), a román nép egészét „balkánibb”-nak tekinti. A képhez hozzátartozik az is, hogy a betelepülteket, különösen az oltyánokat, általában a „délieket” „neveletlennek”-nek, „zajosabbaknak”, „ravaszak” tartja. Mélyen érinti a magyarokat az is, hogy a magyar nyelv használata az egykori eltiltás szintjét meghaladja ugyan, de nem vált hivatalossá. Ezt valamennyire ellensúlyozza, hogy a magyarok szemében a román „meleg” és „kommunikatív” nép, ugyanakkor vendégszerető és jószívű, demográfiailag szaporább.

Minthogy az együttélés során sok gond és konfliktus adódott, a románokban kialakult magyarság-kép sem a legkedvezőbb. Akármilyen is legyen az, kétségtelen része annak a szemléletnek, válasz arra a kérdésre: Hogyan lát benünket a világ? A rólunk alkotott román szemlélet kialakulásában a sokévszázados magyar uralom és a jelenkori manipuláció a fő eredők. Abban a román mondásban, hogy „A törvény, nem lehet vita tárgya” (Ce-i e lege, nu-i tocmeala) eredete minden bizonnyal még az Osztrák-Magyar Monarchia korára, a jogállamiság időszakára nyúlik vissza. De érvényességét napjainkban a köztulajdonnak a pártállamra visszavezethető lefitymálása a korrupció, erdőlopás elterjedéséhez, sőt a tulajdonjog megkérdőjelezéséhez vezetett. Megnyilvánulása a magyar egyházi javak visszaszolgáltatásának elutasításában is jelentkezik (Ha a románok 35-en vannak egy osztályban, a magyarok meg csak 15-en, miért adnák vissza az épületet a magyaroknak?” - kérdezi a román munkás).

A románság többségének magatartását a „magyar veszély” tudata határozza meg, amit nemcsak a jobboldal, hanem a hivatalos román politika is táplál (román közvéleménykutatás szerint a románok 44,6 %-a a magyarokat veszélyesnek tartja Románia jövőjére nézve). A román politikai publicisztikában erősen elterjedt az a felfogás, hogy a magyaroknak adott engedmények romániai Koszovohoz vezethetnek. Ezzel szemben román demokrata gondolkodók rámutatnak, hogy a magyarok mozgalma nem insurrectionális-típusú, hanem törvényes-alkotmányos eszközökkel folytatott küzdelem.

Noha a versenyhelyzet őt is érinti, kétségtelen, hogy az egyszerű román polgár a magyart szomszédjain és munkatársain át szemléli, azért felfogása kedvezőbb a vezetőrétegénél. A régi magyar uralomra, Észak-Erdély Magyarországhoz történt visszacsatolására, a „magyar atrocitásokra”, magyar revizionismusra vonatkozó propaganda erősen gyengíti, adott esetben elnyomja a román közember magyarokkal való együttműködésre irányuló életérzését, törekvését, érzékenyít, ha nem ellenségesessé teszi a kisebbségi-nemzetiségi követelésekkel szemben, negatív képalkotás irányába befolyásolja. A média, az ortodoxia azt a gondolatot ébreszti fel benne, hogy a „birodalmi”, „császári-királyi kisebbség” arogáns, elégedetlen, követelőző, veszélyes a román államra, családjára és rá is. Itt nem az a kérdés: a felfogás mennyire igaz, hanem az, hogy milyen széles körben elterjedt.

Hasonló koncepcióban a magyar nyelvhasználat a román államot, a román egységet, az egységes Romániát veszélyezteti. A román elit ellenségképe olyannyira rányomja bélyegét a román közvéleményre, hogy március 15. megünneplését, a magyar Himnusz elhangzását vagy zászló kitűzését, magyar konzulátus megnyitását provokációnak tartja. Felfogásában a kisebbségi jogok „privilegiumok”-nak minősülnek s megadásuk, engedélyezésük, biztosításuk helyett, inkább a még meglévők kiiktatása szükségeltetik. A jobboldal hatására a legtöbben a „többség demokráciája” elvére helyezkednek, s politikai-jogi megindoklásuk szerint a kisebbségnek követelésekhez nincs joga, mert „Román kenyeret eszik.”

Az ellenséges beidegzésekben történelmi gyökerek és jelenlegi értelmiségi állásfoglalások is érvényesülnek. A románság magyar nemzetképét illetőleg Köpeczi Béla mutat rá annak politikai, társadalmi és kulturális eredőire, amennyiben a román értelmiség 1791 óta politikai emancipációra, tömegeik jobbagyság alóli felszabadulására törekedett, ugyanakkor azonban kulturájában bizánci meghatározottságú volt. A vonal azzal folytatódott, hogy a XIX. századi román irodalom nagyjainál, így George Baritínál a magyar államnyelv bevetése „a román nemzetiség megsemmisítésével” egyenlő, a legnagyobb román költőnek minősülő Mihail Eminescu alapkoncepciója pedig az: a magyarok mindig elnyomták a románokat.

Nem kedvező a bánási származású, magyar műveltséggel is kapcsolatban lévő, de erősen bécsi befolyás alá kerülő Ion Slavici véleménye sem. A magyar nemzeti jellegről beszélve szerinte magyar állam csak Mohácsig létezett. A magyarok különállását ázsiaiáságukból következteti, amely ezer éven át ellenállt az európai befolyásoknak. Az ázsiaiáság olyan alaptulajdonságokban jelentkezik, mint a gazdag fantázia, a túlzott buzgalom és érzelmi végletesség. Igazi értéket csak Petőfiben és Aranyban lát, a magyarok a tudományban kevés eredményt mutattak fel, zenében a nem-magyarok (Liszt, Reményi) tűntek ki, a művészetekben legfeljebb Munkácsy jelent reménységet. Szerinte a magyar „politikus nemzet”, liberalizmusa viszont a magyarosítást szolgálja, alkotmányában a magyaron kívül nem ismer el más politikai nemzetet. A kiegyezés a nemzetiségek politikai mozgalmát erősíti és ez a Monarchia széteséséhez és Magyarország megszűnéséhez fog vezetni.

Mikor ezeket leírjuk, nem feledkezhetünk meg Slavici békés együttélést hirdető, közmondásossá vált türelmi magatartásáról. (Renate Weber idézi Slavici szavait, amire anyja tanította: „Ha útközben románnal találkozol, 'Buna ziua!' -val köszönj, a magyarnak úgy, hogy 'Jó napot!', míg a németnek mondjad: 'Guten Tag!'. Mindenikük egyéni megítélése, hogy úgy köszönjön, ahogyan jónak látja. A te dolgod az, hogy függetlenül attól, hogy azok miként cselekszenek, te a magadét képviseld.”)

Slavici külön foglalkozik a magyarok és románok közti különbségekkel. Szerinte a magyar nyelv monoton, a román ellenben harmonikus, könnyen érthető. Mindkettő gazdasági életében érvényesül a zsidók kizsákmányoló politikája. Elfogadja, hogy Romániában él a fanariota örökség. Ami a jövőt illeti, a

magyarokat így jellemzi: „elegendő termelőerő, viharos érzelmek, erős akarat, energia munkában és erőteljes nemzeti magyarságtudat.” A románok és magyarok szemben állnak ugyan egymással, de van remény a kiegyezésre, mert „Keleten a magyarok egyedüli természetes szövetségese a román nép.” A nagypolitikában Slavici a föderatív Habsburg Monarchiát részesíti előnyben.

A nacionalizmusok első világháborút megelőző felerősödése idején Ady Octavian Gogához közeledett. A találkozás előtt román költő-kollegája cikket írt: „Anakronizmus: a magyar nemzeti kultúra” címen. Az egyre inkább Nagy-Románia ideológiájában gondolkodó Goga következtetése az, hogy Petőfi, Arany és Madách óta a magyar irodalom elvesztette nemzeti és militáns jellegét és a zsidók kezébe került, a „dekadencia hangulatát” terjeszti. Ady ellenben a modernizmus, sőt az internacionalizmus mellett állott ki és kijelentette, hogy nem cserélné el a magáét Goga lelkiismeretével.

Azért szántunk olyan bő teret az előbbieknél, mert főleg Eminescu és Slavici voltak azok, akik a románok magyarságképét a jelenkorig kialakították. Az általuk hangoztatott magyar tulajdonságok: az ázsiaság, elnyomó, gyarmatosító szerepük mellett olyan pozitív vonások, mint a nemzeti öntudat, szorgalmas-dolgos voltak mind megtalálhatók a jelenkori román ideológiában. Az ismert nevek közül Plesu mérsékelt álláspontot képvisel, de Berza szerint a magyar nem kulturnép, tőle nem tanulhatott a románság, Cioran szemében pedig a magyarok zsarnokok. Noha a szélesebb román közvéleményben a magyarok rossz tulajdonságai közül sok elevenen él, mégis a magyarokat szorgalmuk, öntudatuk, szervezettségük elismerése mellett nyugatibbnak, kevésbé balkájinak tartja.

A magyar nacionalizmus megítélésében a román politikai vezetőréteg véleménye megoszlik. A szélsőjobboldalról (Corneliu Vadim Tudor, Gheorghe Funar és társaik) nem beszélve, az un. szocialisták álláspontja a erdélyi magyar kérdés megoldása iránt elutasító, legjobb esetben ingadozó. De még a nyitottab A. Manciú-Pippidi szerint is Antall József és Orbán Viktor felfogása, hogy ők „az összes magyarok miniszterelnöke”, valamint a magyar kisebbség önkormányzati törekvése nacionalista-revizionista jellegű (itt a véleményalkotásban a téves információ is szerepet játszik). Ellenben Gabriel Andreescu elrettentő példaként aposztrofálja 48 román egyetem rektorának egységes állásfoglalását az önálló magyar egyetemmel (Bolyai Egyetem visszaállításával) szemben, de méginkább azt, hogy a bukaresti, kolozsvári, temesvári és nagyszombati egyetemek jogi karának dékánjai még azt a kormányrendeletet is diszkriminatívnak és törvénytelennek nyilvánították, amely a magyar-német közös egyetem felállítását tette volna lehetővé. A magyar egyetemiéknél az az elképzelése is meggyőző a szenátus - egyetemi autonómiára hivatkozó - ellenállásán, hogy a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen párhuzamos, egyenrangú, külön román és magyar tagozatot alakítsanak ki. Mikor a közigazgatási törvény reformjának vitája folyt és a román mellett a magyar nyelv használata is felmerült a románok úgy vélték, hogy az egységes nemzetállam koncepciója sérül és az a magyar nyelv elsajátítási kényszere miatti félelem uralkodott el. Más románok viszont 1989 után nyilvánosan is megszólaltak magyarul.

A román közvéleményben élő magyarság-kép kutatásokon-vizsgálatokon alapszik ugyan, de inkább sztereotípiák sorozata, azért van, aki megkérdőjelezi annak hitelességét.

Tisztuló égbolt ?

Kétségtelen, hogy ha nem is erőszak formájában, de a magyar-román konfliktus létezik és az erdélyi kérdésben csúcsosodik ki. Nem tudunk a jövőbe látni, azzal a futurologia foglalkozik. Témánk nem követeli ugyan meg, de azért nem árt néhány szóban a megoldások felől elgondolkodni.

A nacionalista áramlatok a múltban mindkét részről egymás etnikai beolvasztásában, az asszimilációban keresték a kivezető utat. Manapság is a magyarok asszimilálásának jeleivel találkozunk. Megítélésünk szerint a XXI. században, a nemzeti öntudat feltételei között ez nem lehet megoldás. Vannak, akik a francia-német megegyezést tekintik példaértékűnek az erdélyi magyarság számára. Noha a megegyezés szükségességének tényét az erdélyi magyarság elismeri, mert ez véget vetett két nagy nemzet hosszú idő óta tartó ellenségeskedésének, ugyanakkor visszautasítja a francia nemzetállam koncepció elvét, amely egyszersmind rátette a pontot az elzász-lotharingiai németiség évszázados beolvasztása, önazonossága elenyészése folyamatára. Az ottani végkifejletet megkönnyítette, hogy a német és a francia etnikum azonos kultúrkörhöz tartozott. A balkáni fejlemények azt mutatják, hogy nemcsak az etnikai, hanem a kulturális különbözőségek is nehéz helyzet elé állítják a politikát.

A kérdés számunkra továbbra is nyitott marad. Úgy tűnik, hogy bármennyire is időigényes, a magyar-román vitára megoldást csak a közgondolkodás, mentalitás megváltozása hozhat. A nacionalizmus, nemzeti kizárólagosság meghaladásával, türelmi magatartással, a másság elfogadásával, egymás

elvárásainak tudomásul vételével és demokratikus megoldásokkal juthatunk előbbre. Bármennyire is lejáratott a fogalom: jó értelemben vett „átnevelésre” van szükség, amiben az iskola, de méginkább a médiák az eszközök. Ha a gyerekeket nemcsak a saját, hanem a másik etnikum igaz történelmével, művelődésével és hagyományaival megismertetik, más kép alakul ki benne. S ha a sajtó, rádió, de főleg a legjobban ható televízió ugyanezt a célt szolgálja, mindkét etnikum, a magyar és a román egyaránt később lesz a megértésre és fogékonyabb a megegyezésre. Mindez időbe telik, de minél hamarabb lépünk - annál közelebb jutunk a célhoz.

Egy biztató mozzanatra gondolunk. 1940. március 15-ét írtunk. A kolozsvári magyarság tömegesen igyekezett a Monostori-úti magyar konzulátus épülete elé, ahol hatalmas magyar zászló lengett. Arrafele tartott ünnepi viseletben két székely legényember is. A határőri hagyományoknak megfelelően zöld nadrágjukon piros alapon ezüst gombot viseltek. Az utcán sétáló román rendőr előtt ez a magyar nemzeti színek, a piros, fehér, zöld benyomását kelthette, mert megállította őket, elővette bicskáját és levágta az ezüst gombokat... Több mint hat évtizeddel később, 2002. március 15-ét ünnepeltük. A kolozsvári Szent Mihály plébánia-templomból rendőri fedezettel többzetes tömeg vonult feltűzőt nemzeti kokárdával a Biasini-szálloda, a Petőfi-emléktábla felé, élén hatalmas magyar zászlót lengető fiatalokkal. A politikai előrelépés tényét csak egy kellemetlen momentum zavarta meg: a Biasini-épületen román és angol nyelven két úszító emléktábla azt a hazugságot kürtölte világgá, hogy a magyarok 48-ban 40,000 románt gyilkoltak meg. Funar polgármester táblája figyelmeztetés: a megbékélés útjába elszánt erők sorakoznak fel. Ugyanazon az alapon álló Motiu kolozsvári szenátor így érvelt: „Hogyhogy jogokat adjunk a magyaroknak, mikor ők egy rákfene az ország szent testén ? Ki kell írtanunk, nemhogy jogokat adjunk nekik.”

Ha a demokrácia annyit tesz: „nem félni” - mindkét oldalon van elég teendője. Hiszen, ha a bibói tétel szemszögéből vizsgálódunk, nyugodtan elmondhatjuk, hogy a magyar és román nemzeti értelmiség egyaránt „nemzethalál”-tól fél, azaz a környező szlávokban vagy egymásban való feloldadás félelme szorongatja. „Ez magyarázza szenvedélyes szembefordulásukat, aminek hatása mindmáig nem enyészett el, s befolyásolja a két nemzet viszonyát, akadályozza az egymás létébe való belenyugvásból fakadó békességet” - állapítja meg Makkai László, aki „Magyar-román közös múlt” címen közös kötetet szentelt a kérdésnek.

A romániai magyar politikai programokban Romániát illetően a túlzott központosítás megszüntetése, az autonómia, regionalizmus eszméi merülnek fel s a román demokrácia törekvése, hogy hasonló gondolatoknak márcsak a pusztá felvetése kapcsán az irányadó média az ország integritása elleni támadást lát és bírósággal fenyegetőzik. Mintegy megerősítve azt a feltevést, hogy a régi rend híveinek a menedékhelye, „titkos fegyvere” a centralizáció, az egységes nemzeti állameszmény. A helyzetet a centralizációval szembenálló Sorin Mitu „Illúziók és erdélyi valóságok” című cikkében így értékeli: „Amíg a központosított állam nem vonul vissza a gazdasági életből privatizálással, a helyi közösségek életéből pedig a decentralizáció révén, s nem tűnik el az emberek fejéből az emancipáció elfogadásával az állami kollektívizmus gyámságának eszméje - Romániának nem lesz föderációra alkalmas Erdélye és megmarad általános, egységes és nemzeti szegénységében.”

Az autonómia persze felveti az etnikai kérdést is, ami elkerülhetetlenné teszi a magyar-román dialógust. A megbeszéléseken mélyre kell hatolni a szerteágazó kérdés-sorok vizsgálatában, az erkölcsi tisztaság, a teljes őszinteség és kölcsönös bizalom légkörében kell a tárgyalásokat folytatni, hogy a demokrácia, modernizáció és európaiság színvonalára és megoldásaira juthassunk. Az erdélyi népek, magyarok és románok igazságai érdekében.

A tárgyalások és megoldások színpalái mögött mindenképpen jelen lesz az egymásról kialakított kép is.

Farkas Flórián

Az elmaradt Marshall-segély árnyékában

- Nyugat- és Közép-Kelet-Európa (eltérő) gazdasági fejlődése a második világháború után -

Tény, hogy minden forradalmak között az sikerült leginkább, melynek parlamentáris történetéről legkevesebbet szólunk: az *amerikai*, s az legkevésbé, melyből legtöbb híres beszéd maradt reánk: a *francia*. Úgy látszik, az ékesszólás nem a legüdvösebb hatást gyakorolja a népek kifejlődésére.¹

Eötvös József

Amióta az Egyesült Államok volt külügyminisztere, George C. Marshall, által szorgalmazott és megtervezett nagyszabású gazdasági segélyprogram döntően hozzájárult Nyugat-Európa gyors gazdasági talpraállásához a második világháború után, a terv, amelynek hivatalos neve *Gazdasági Újjáépítési Program* ('*Economic Recovery Program*'), de amelyet tervezőjéről egyszerűen csak *Marshall Terv*nek nevez a közvélemény (Marshall legnagyobb bosszankodására), fogalommá vált. A második világháború óta, a Föld bármely háború sújtotta térségének (gazdasági) talpraállítására tett nemzetközi erőfeszítések megtárgyalásánál szinte mindig egy újabb 'Marshall Terv'-et emlegetnek. A Marshall Terv megvalósításából, amelyet egész Európára terveztek, a szovjet vezetés politikai és katonai nyomása következtében Közép- és Kelet-Európa államai kimaradtak, s ezáltal kezdetét vette ezen régió negyven évig tartó (gazdasági) autarkhiája. Az 1989-es antikommunista forradalmakig Nyugat-, illetve Közép- és Kelet-Európa országainak gazdasági fejlődése gyökeresen más utakon járt, amely leginkább Közép-Európa államait és népeit szakította el természetes történelmi közegüktől, Nyugat-Európától. Ezen előadás során kísérletet teszek ezen két régió második világháború utáni gazdasági fejlődésének elemzésére, napjainkig bezárólag. Előadásomat három részre osztottam: az első rész azon politikai, illetve társadalmi főáramlatokat kívánja nagy vonalakban felvázolni, amelyek döntő befolyással bírtak a Marshall Terv létrejöttében; ennek gyökerét az amerikai, illetve a francia forradalom közötti különbségben látom. A második rész rövid áttekintést nyújt a Marshall Terv lényegéről és hatásairól. A harmadik rész pedig Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődéséről kíván képet adni a KGST-időszakban, majd a Berlini Fal leomlása után, s felvázolja ezen régió néhány országának az Európai Unióhoz való, kilátásban levő csatlakozás gazdasági kihatását.

I. Történelmi áttekintés

Eötvös József éles szemmel figyelt fel arra a többség által elhanyagolt tényre, hogy a szinte egyidőben lezajló amerikai, illetve francia forradalom mily eltérő eredményt hozott. A nyugati világ legújabbkori történelmének megértéséhez pedig ez elengedhetetlenül szükséges. A XVIII. század közepére az abszolutisztikus, dinasztikus és feudális államberendezkedés már nem felelt meg az ipari forradalom által kiváltott, vállalkozói kapitalista gazdasági rendszernek. A reformáció, az angol parlamentarizmus és a felvilágosodás eszméi addigra széles körben terjedtek el s nagy hatással voltak nemcsak a kor legkiválóbb gondolkodóira, hanem a szélesebb közvéleményre is. A népfelség elve, illetve az Emberi Jogok Nyilatkozata ekkor került a napi politikai élet asztalára. A XVIII. század második felében két országban került

¹ Eötvös József: *Aforizmak*, Országos Eötvös József Emlékbizottság, 1988.

„kenyértörésre” a sor: Észak-Amerikában és Franciaországban. Ugyanazok az eszmék gyakoroltak hatást mindkét államban a változást kívánó és kiharcoló csoportokra, az eredmény mégis eléggé eltérő lett. Lehet persze mondani, hogy a két ország helyzete különböző volt, hiszen az észak-amerikai gyarmatokon szinte „tisztá lappal” kezdtek az emberek, míg Franciaországban évszázadokon keresztül kialakított privilégiumokat védelmezett az 'ancien régime'. *Fortuna* kereke azonban, amelynek fontosságára Machiavelli oly pontosan világít rá, nem kis szerepet játszott ezekben a történelmi eseményekben is. Észak-Amerikában a Függetlenségi Nyilatkozattal kezdődően a sikeresen megvívott függetlenségi harc egy republikánus alkotmányhoz, illetve államberendezkedéshez vezetett. Az amerikai alapító atyák a köztársasági Róma államszervezetét vették alapul, s az aristotelesi² elvre építve, oly alkotmányt léptettek életbe, amely megfelelően egyesítette a diktatori, az arisztokratikus és a demokratikus elemeket. Tisztában voltak azzal, hogy stabil republikánus államrendszer csak akkor valósulhat meg, ha a Machiavelli³ által felvázolt tényezők együttesen léteznek:

1. a szokások és hagyomány tisztelete,
2. a város dominál a falu felett,
3. széles középosztály létezik,
4. intézményesített népuralom van hatályban,
5. a polgári öntudat nem csökevényesedett el, és
6. mindezeknek tudása közismert.

Erre építve sikerült szinte a „semmiből” majd' egy évszázad leforgása alatt nagyhatalommá válniuk, amely nagyhatalmi szerepet igazán csak a második világháború után kezdték vállalni és játszani a nemzetközi porondon. Nem véletlenül írta Széchenyi a *Naplójában*⁴ a következőket, amikor 1819. augusztusában Catanában meglátogatott két amerikai hadihajót, a Franklin-t és a La Guerrière-t:

„A parancsnok és tisztjei azt a benyomást tették rám, hogy az Egyesült Államok olyan alapon nyugszik, mely a Római Birodalom alapköveihez hasonlítható ... Amerikában mindent valami szokatlan és mostanáig ismeretlen nagyságban és méretben kezdtek el. Ahogyan birtokterületeik semmihez sem hasonlíthatók, úgy az az arány, melyben hatalmuk és kultúrájuk növekedik, szintén nem szabályosan fejlőd. Minden eddig tapasztaltnál és látottnál gyorsabb a ritmus, melyben a tökéletesség felé sietnek.”

Franciaországban ellenben másfelé indult el a fejlődés. Az elején úgy nézett ki, hogy az események hasonló irányban haladnak, mint Észak-Amerikában, de 1791-ben nagy fordulat következett be. Az alkotmányos gyűlésnek utolsó, céltalan önzetlenségből hozott törvénye megtiltotta, hogy tagjai újból megválasztassanak. A törvényhozó gyűlés, amely 1791. októberétől kezdte el működését, e törvény értelmében csupa tapasztalatlan politikai újoncokból állott. Szinte törvénytelenül következett ebből, hogy a politikai kalandorok és demagógok kezébe és irányítása alá került a hatalom. Ezt a tényt már Titus Livius is éles szemmel figyelte meg: „Ilyen a tömeg, vagy meghunyászkodó szolga, vagy könyörtelen zsarnok, s a szabadságot, ami a kettő között van, nem képes mértékkel alkalmazni, de birtokolni sem. S rendszerint nem hiányoznak haragjának készséges kiszolgálói, akik vérontásra és gyilkosságra ösztönzik féktelen és határt nem ismerő szenvedélyeit.”⁵ Az eleinte polgári forradalomnak induló mozgalom egyre inkább radikalizálódott, egyre véresebbé vált, a fékezetlen terror önmagáért valósított meg. S hiába jelentette a rémuralom megfékezését a direktórium, a konzulátus, majd Napoleon üstökös pályája, akinek azonban még bukása sem érintette a *Code Napoleon* mélységes hatását, a szellem – vagy jobban mondva a kísértet – kiszabadult a palackból: megszületett a *hivatásos forradalmár* prototípusa. Az új azonban ebben az volt, hogy olyan emberfajta lépett a világtörténelem porondjára, amelyik egy eszme érdekében képes *szisztematikusan* bárkit (beleértve önmagát is), egész népcsoportokat, társadalmi osztályokat feláldozni, a vérpadra küldeni. *A terror megszűnt pusztán politikai eszköz lenni, önmagáért való céljá vált.*

² Aristoteles politikájára lásd: Bartók György: *A görög filozófia története – Az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával*; 157-159 l., Mikes International, 2002. http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

³ Niccolò Machiavelli: *The Discourses on the First Ten Books of Titus Livius*, Penguin Books, 1998.

⁴ Széchenyi István – Wesselényi Miklós: *Feleselő naplók*, Helikon Kiadó, 1986.

⁵ Titus Livius: *A római nép története a város alapításától*, XXIV., 25, 8. Európa Könyvkiadó, 1982.

A XIX. században végül Európa többségében a vállalkozói kapitalizmus nagyméretű kibontakozásának lehetünk tanúi. Viszonylag rövid időn belül bomlik fel a mezőgazdasági alapú feudális termelési mód, s válik Európa többsége ipari társadalommá. Ekkora mélyreható változást ilyen rövid idő alatt a kontinens soha nem élt át, s ezért nincs ezen társadalmaknak módjuk és tapasztalatuk arra, hogy a társadalom szociális rendszerét a gazdasági változásokkal többé-kevésbé szinkronban átalakítsák. Ebben a környezetben jelenik meg a színen Karl Marx, aki Feuerbach⁶ filozófiai rendszerére alapozva dolgozza ki politikai-gazdasági rendszerét. A történelmi ténymegállapítás kedvéért szükséges megjegyezni, hogy Marx rendszerének központi eleme – szociális igazságosság, társadalmi szolidaritás - keresztyéni gondolat⁷. Ezen a tényen az sem változtat, hogy rendszere utópisztikus – már addig is sok jelentős gondolkodó alkotott utópisztikus államberendezkedésről rendszert, mint pl. Platon⁸, Thomas More⁹, Campanella¹⁰ -, illetve dogmatikus, amikor például azt vizsgálta, hogyan élnek a munkások 1860 közepe táján Angliában, s annak érdekében, hogy gondolatmenetét minden áron bizonyítsa, húsz évvel korábbi statisztikákat használ az angliai munkások szociális helyzetéről, s nem veszi figyelembe az aktuális statisztikákat, amelyek szignifikáns javulást mutatnak a munkások életkörülményeiben.¹¹ Marx és félremagyarázó gondolkodásában az az alapvető hiba, hogy a kezdeti vállalkozói kapitalizmus mint gazdasági rendszer társadalmi kihatásainak anomáliáit a rendszer immanens problémájával azonosították. Nem látták be, hogy az árucseré/pénzforgalom a gazdasági élet alaptörvénye, azt nem lehet csak úgy „kiiktatni”. A szociáldemokrata beállítottságú Szira Tamás ezt nagy éleslátással a következőképpen fogalmazta meg: *„Áru-pénz kategóriák nélkül nincs piac, piac nélkül nincs verseny, verseny nélkül nincs ár. Ár nélkül viszont a gazdaságban minden megfoghatatlanná válik, nem mérhetők a ráfordítások, következésképpen a jövedelmezőség sem, - iránytű nélkül nem lehet hajózni”*.¹² Bármennyire is érthető és helyeselhető Marx (keresztyéni) vallásos indíttatású politikai tevékenysége, a XX. század rengeteg áldozattal járó kísérletezgetése bizonyította be, hogy a munkáosztály felemelkedése és az emberi méltóság kiteljesedése nem a piacgazdaság kiiktatása és a létező középosztály (fizikai) likvidálása útján érhető el. Az igazi probléma tehát Marx követőinek ideológiájával az, hogy Marx *Tőkéjét* nem mint egy 'viktóriánus fantazmagória-regényt'¹³ olvassák, amely alkalmas a szellem megtermékenyítésére, hanem ők arra a palackból kiszabadult szellemre építenek, amelyet a jakobinusok engedtek ki. Erre jó példát ad maga Márai, aki az 1920-as években, a világháború és a versailles-i békediktátum sújtotta Németországban csodálkozva állapítja meg, hogy a radikális kommunista mozgalmakban szinte alig látott munkást, azokat az arisztokrácia, illetve a polgárság dekadens elemei vezették. A munkásság többsége a szociáldemokrata pártokat támogatta s egyszerűen csak jobban szeretett volna élni. Az *„Egy polgár vallomása”*-ban így ír erről Márai:

„Mikor a grófnő a munkások közé vitt, minden jó szándékunk mellett is tanulmányútra mentünk. Így élnek a munkások. Ilyen a munkások szerelmi élete. Ezt és ezt az író olvassák legszívesebben a munkások. A valóságban a munkások mindenfélét olvastak, nemcsak a 'mozgalmi' irodalmat s valószínűleg akadtak közöttük sokan, akik Courts-Mahler regényeit olvasták a legigazibb kedvvel és gyönyörűséggel. A munkások az erényről, a házasságról és a szerelemlről is másképpen gondolkoztak, mint ahogy mi elvártuk tőlük, másképpen vágyakoztak a forradalomra is, mint ahogy ezt a szocialista káték előírták s bizonyára akadtak közöttük szép számmal, akik egyáltalán nem tartották sürgősnek a világforradalmat. A munkások zöme tetszetős házakban lakott, volt rádiójuk, előfizettek a lapokra, látogatták a színházak előadásait és a mozikat,

⁶ Feuerbach filozófiájára lásd: Bartók György: *A középkori és az újkori filozófia története*; 174-175 l., Mikes International, 2002. http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

⁷ Erre vonatkozólag lásd: Tóth Miklós: *Intellectus quaerens fidem (Contemplatio Claudiopolensis - Kolozsvári Elmélkedés)*. In: Mikes International, 2001. október-december, October-December 2001. http://www.federatio.org/mikes_per.html

⁸ Platon *Államára* lásd: Bartók György: *A görög filozófia története – Az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával*; 109-112 és 116-117 l., Mikes International, 2002. http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

⁹ Thomas More *Utopiajára* lásd Bertrand Russel: *Geschiedenis van de westerse filosofie*, 548-552 l., Kosmos-Z&K Uitgevers B.V., 2001.

¹⁰ Campanella *Civitas Solis* c. művére lásd: Bartók György: *A középkori és az újkori filozófia története*; 74-76 l., Mikes International, 2002. http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

¹¹ E tény két amerikai tudós, W. O. Henderson és W. H. Challoner, 1958-ban mutatta ki.

¹² Szira Tamás: *A sztálinizmus gazdasági formációi*. In: Sztálinizmus és desztálinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert?, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1990.

¹³ Erre a megállapításra jut Francis Wheen *Karl Marx* című Marx-biográfiájában. Fourth Estate Limited, 1999.

s a munkanélküliek segélyt kaptak; a jólét nem vetette fel őket, de Németországban nem halt éhen senki ez években. Elképzeléseinket nem fedte a valóság.”¹⁴

Tisztában vagyok azzal, hogy a történelemben nem szabad a 'ha nem úgy történt volna' kifejezést használni, de meggyőződésem, hogy a kommunizmus világméretű térhódítását időben meg lehetett volna állítani parlamentáris kereteken belül, ha a XX. század elején nem tört volna ki az I. világháború. Ez a világégés alapvetően fölösleges volt, s nagyrészt annak volt következménye, hogy akkor nagy államférfiak aprócska epigonjai ültek Európa fontos politikai és katonai döntéshozói székeiben. Lloyd George szerint „*Senki sem akart háborút*”, s Sun Yat-sen pedig a következőket mondta: „*Az európaiak háborút viselnek s nem tudatosul bennük, hogy a háborút békének kell követnie*”.¹⁵ Az I. világháború a mérhetetlen embervesztés és anyagi kár mellett 'létrehozta' a világ első kommunista államát, a háborúban legyengült és amúgy is korlátozott civil társadalommal rendelkező Oroszországban. Az orosz bolsevizmus elsősorban a német katonai vezetés szűklátókörű taktikai megfontolásainak és lépéseinek eredménye: Lenint a német katonai hatóságok csempészik Oroszországba, hogy ezzel az orosz frontot meggyengítsék, s akinek vezetésével a bolsevik hivatásos forradalmárok 1917. novemberében államcsínnnyel erőszakosan megdöntik a demokratikusan megválasztott Kerenszkij-kormányt.¹⁶ Az újonnan alakult Szovjetunió a polgárháború és a külföldi elszigeteltség miatt még nem képes (nagy léptékű) expanzióra, de a II. világháborúból egyértelműen győztesen kerül ki – valójában az Egyesült Államok izolacionista külpolitikája, illetve a győztes európai nagyhatalmak tovább folytatódó szűklátókörű politikája következtében kiobbant II. világháborúban való részvétele által -, s az Egyesült Államok mellett az egyetlen igazi nagyhatalommá lép elő. Sztálin ügyes diplomáciai húzásokkal ráteszi kezét egész Közép-, illetve Kelet-Európára s ötödik hadoszlopként tudja (ki)használni a nyugat-európai értelmiség jelentős részét, amely minden kritika nélkül szimpatizál a bolsevik nézetekkel annak ellenére, hogy vannak néhányan, mint például André Gide, aki a harmincas évek Szovjetuniójában tett látogatása következtében kiábrándul kommunista hitéből s leleplező könyvet is ír a szovjet rendszerről.¹⁷

A II. világháború befejezésekor, 1945-re Európa jelentős része romokban hever, a polgári társadalom szervezete úgyszintén, a Vörös Hadsereg az Elbáig uralja a kontinens keleti felét, s Sztálin egyre komolyabban nyilvánítja ki tetteivel, hogy a szovjet befolyást minden áron ki akarja terjeszteni az egész világra. S ekkor lép színre George C. Marshall, hogy az utólag a nevével fémjelzett tervet bejelentse 1947. június 5-én a Harvard University-n.

II. A Marshall Terv és kihatásai

Az előző rész történelmi fejtegetéseit azért volt szükség előrebocsátani, mert az 1945-re kialakult nemzetközi erőviszonyokban kialakult drámai változások nélkül a Marshall Terv létrejötte és véghezvitele nem érthető meg. *A Marshall Terv ugyanis, neve (Economic Recovery Program) és fő célkitűzései ellenére, nem kizárólag gazdasági program.* Megszületéséhez az amerikai adminisztrációnak nem csak az a felismerése vezetett, hogy alulbecsülték a háborús pusztítást Európában, hanem az is, hogy gyökeresen újra kell értelmezni az amerikai külpolitikát, Sztálin ugyanis olyan expanziós politikába kezdett, amely az egész világ számára halálos veszedelemet jelentett. A Marshall Terv egy olyan érában keletkezett, amelyben a nyugat-európai volt nagyhatalmak, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Németország rendkívül legyengültek, a Szovjetunió bekebelezte Lengyelországot, Romániát, Bulgáriát, Magyarországot, majd legvégül Csehszlovákiát, s ezáltal az európai kontinens egy ideológiai háború színterévé alakult, amelyben a fennmaradó két nagyhatalom megpróbálta a maga érdekszféráját kialakítani.

¹⁴ Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai I-II*, Helikon Kiadó, 2000.

¹⁵ Paul Van de Meersche: *Internationale politiek (1815-1945) – Overzicht en interpretaties*, Uitgeverij Acco, 1998.

¹⁶ A német katonai vezetés taktikai hibáira lásd bővebben: Herczegh Géza: *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig – Magyarország a világháborús Európában (1914-1945)*, Magyar Szemle Könyvek, 1999.

¹⁷ André Gide: *Return from the USSR: And Afterthoughts on My Return*, Farrar Straus & Giroux; 1987.

George C. Marshall, az Egyesült Államok akkori külügyminisztere, ötcsillagos tábornok¹⁸, - az amerikai tábornokok hagyományához hűen - kitűnő érzékkel ismerte fel a helyzetet. Meghatározó szerepe volt a később Truman Doktrínának elnevezett külpolitika kidolgozásában, amelynek keretében Truman elnök 1947. márciusában 400 millió dollár segítyt kért a Kongresszustól a kommunizmus elleni küzdelemre, ezekkel a szavakkal: „A világ szabad polgárai tőlünk várják a segítséget, hogy megőrizhessék szabadságukat. Ha bátortalanok vagyunk a vezetésben, a világ békéjét veszélyeztethetjük – s bizonyára veszélybe sodorjuk nemzetünk jólétét”.¹⁹

A Marshall Terv az Egyesült Államok hosszútávú külföldi érdekeltiségének volt a bizonyítéka s a tervezési időszakban Európa összes államára kiterjedt, beleértve a Szovjetuniót és Kelet-Európa államait is. Molotov és kísérete azonban kivonult a Párizsban folytatott előtárgyalásokról, arra hivatkozva, hogy az német ipari újjáéledéshez vezet és gazdaságilag – s ezáltal politikailag – függő államok jönnek létre. Sztálin szemében a Marshall Terv kísérlet volt arra, hogy Közép-Kelet-Európa államait kiragadják a szovjet befolyás alól, s ezért válaszként felszólította a világ kommunistáit – elsősorban Franciaországban és Olaszországban, ahol befolyásuk a legerősebb volt -, hogy álljanak ellen az amerikai imperializmusnak. Ennek elősegítésére megalakította a Kominformot, a nemzetközi kommunista információs irodát.

1947. nyarán, a megmaradó 16 európai állam elkészítette az amerikai gazdasági segélyprogram tervét. Szeptember 22-én bemutatták a tervet, amely 16-22 milliárd dolláros segítyt kért 1951-ig. Az amerikai Kongresszus engedélyezte 17 milliárd dollár folyósítását. Sztálin, válaszként Nyugat-Németország megsegítésére, blokádnál vette Berlint 1948 júniusa és 1949 májusa között. 1951-ig körülbelül 15 milliárd dollár²⁰ érkezett Európába a Marshall Terv keretében. Egy külön erre a célra megalakított iroda, az *Economic Cooperation Administration*, végezte a segélyek koordinálását és szétosztását. Az iroda segélyei és kölcsönei révén helyreállt a mezőgazdasági termelés, megvetették a pénzügyi stabilitás alapját s bővült a kereskedelem. Miután a szervezet befejezte tevékenységét, az irodát kibővítették az Egyesült Államokkal, Kanadával és Japánnal s átkelesztették *Organization for Economic Cooperation and Development*-re (OECD), székhelyét Párizsba helyezték, állandó személyzettel. A Marshall-segély sikere drámai volt, a segélyben részesülő összes ország termelési szintje 1951-re elérte a háború előtti.

A Marshall Terv kidolgozásakor vita folyt a tervezők körében, hogy egy egyszerű újjáépítés legyen-e a cél vagy mélyrehatóbb gazdasági reformra is szükség van - természetesen az amerikai modell szerint. Végül az utóbbi mellett döntöttek, bár nagy vita kerekedett abból, hogy mi is pontosan 'az' amerikai modell. Különbségek jelentkeztek azon a téren is, hogy melyek azok a tényezők, amelyek sikerre vezetnek az amerikai üzemi-vezetési modell európai átültetésénél. A Marshall Terv 50. évfordulójára, az angliai Reading-ben, megrendezett konferencián²¹ a résztvevők ennek a reformtörekvésnek a sikerét és hatásait elemezték. A résztvevők elemzéseiből kitűnik, hogy ennek a reformtörekvésnek sikere vegyes: elsősorban az amerikai multinacionális cégek európai egységeiben, illetve azon cégeknél talált a kezdeményezés pozitív visszhangra, amelyek már a háború előtt is receptívek voltak az amerikai gyakorlatra. A vegyes érzelmű fogadtatásban nyilván szerepet játszott a nemzeti büszkeség is, valamint az a felismerés, hogy az amerikai üzemi-vezetési módszerek nem, vagy csak módosított formában alkalmazhatók Európában. Az egyértelmű átvétel elmaradása ellenére az megállapítható, hogy számos európai cégnél átvették (módosított formában) az amerikai standardizálási, statisztikai minőségellenőrzés, árkezelés, stb. módszereit. Ebben fontos szerepet játszottak az amerikai módszereket ismerő európai konzultánsok.

A Marshall Terv nem kizárólagos gazdasági jellegét mi sem bizonyítja ékeesebben mint az a tény, hogy a terv szerves része volt egy széleskörű propagandakampány – valójában a legnagyobb propagandakampány²², amelyet valaha békeidőben folytattak. A kampány elsődleges célja nem az európai kommunizmus elleni frontális támadás volt, hanem inkább az, hogy a segélyben részesülőkhöz minél közelebb vigye a Marshall Terv üzenetét, s ezáltal befolyásolja az emberek viselkedését, mentalitását és

¹⁸ George C. Marshall-ról lásd tovább: 1., Roberta C. Yafie: *Marshall Plan Arms European Industry*, American Metal Market, August 12, 1999. 2., Patrick Butters: *A plan for Gen. Marshall. (restoration of George C. Marshall's home)*, Insight on the News, August 3, 1998.

¹⁹ „The free peoples of the world look to us for support in maintaining their freedoms. If we falter in our leadership, we may endanger the peace of the world – and we shall surely endanger the welfare of this nation”. In: *June 5th, 1947: US announcement of the Marshall Plan*, History Today, June 1997.

²⁰ Mai árfolyamon számolva ez az összeg körülbelül 85 milliárd dollárnak felel meg.

²¹ Alfred Kieser: *The Americanisation of European Business: The Marshall Plan and the Transfer of US Management Models*, Organization Studies, 2000.

²² Erre nézve lásd bővebben: David Ellwood: *'You too can be like us': selling the Marshall Plan (American propaganda during the European Recovery Program)*, History Today, 1998.

váradalmait a tömegtermelés és az abból származó tömegfogyasztás áldásai irányába. Az amerikai Külügyminisztérium ezzel egyidőben egyértelművé tette, hogy azok az országok, amelyekben a kommunisták nyernek, kizárják magukat a Marshall-segélyből. 1948-ban ez elsősorban két országra jelentett veszélyt, Franciaországra és Olaszországra. Ez az a két ország, ahol a kommunisták igen erős állásokkal rendelkeztek. Éppen ezért ezekben az országokban volt a legerősebb a propaganda s ezt követte a második kör, amelybe Görögország, Törökország, Ausztria, s Németország francia megszállási területe tartozott. A kampányban minden lehetséges médiumot felhasználtak: film, híradó, zene, újságok, stb. 1950. júliusára kb. 50 filmet és híradót vetítettek egész Nyugat-Európában, amelyet hetente kb. 40 millió ember látott.

Bár a nézetek megoszlanak a propagandakampány hatásosságát illetően, az azonban kétsége kívül igaz, hogy jelentős szerepe volt nemcsak a Marshall Terv propagálásában, hanem az emberek attitűdjének alakításában is. Enzo Forcella, egy olasz veterán baloldali értelmiségi nemrég a következőket mondta erről: „Az amerikai mítoszok beváltották ígéretüket s ezáltal nyertek”.²³ Forcella azokra a dokumentumfilmekre utalt, amelyek az amerikai életformát mutatták be, elsősorban azokra, amelyek a saját autójukon a gyárba érkező munkásokat mutatták – olyan fogalmat, amely 1949-ben Olaszországban teljesen elképzelhetetlen volt.

Az amerikai mítoszok tehát beváltották ígéretüket. Az 1950-es évek elejére Nyugat-Európa megindult az ipari modernizálás és az amerikai modell európai változatának útján. A kommunista pártok és az általuk dominált szakszervezetek erősek maradtak ugyan Nyugat-Európa több országában, de hatalomra nem tudtak kerülni, a kommunizmus közvetlen veszélye elmúlt. A várokozások pszichológiai hatása működött: Nyugat-Európa lakossága nagy várokozásokkal nézett a fogyasztói társadalom elé. A gazdasági stabilitás és az amerikai katonai védelem ernyője alatt közben elkezdődik a kontines ezen felében a nemzetgazdaságok integrálása, amely végül az Európai Unióban kulminál majd.²⁴

III. Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a KGST-időszakban majd a Berlini Fal leomlása után

Míg Nyugat-Európa a Marshall Tervnek köszönhetően gyorsan talpraállt s elindulhatott a gazdasági fejlődés és az integráció útján, addig Közép- és Kelet-Európa országai nem voltak ilyen szerencsések. A hidegháborúnak ezen a harcszínterén ugyanis a Szovjetunió szabta meg a politikai, gazdasági, katonai élet szabályait. Közép- és Kelet-Európa népei éppen hogy csak kezdtek magukhoz térni a Vörös Hadsereg rémtettei, s a háború okozta károkból, rövid időn belül rá kellett jönniük, hogy számukra egészen más sors vár, mint Nyugat-Európa népeire. 1945-öt követően a szovjet vezetés nyomására ezen országok nemcsak,

²³ 'The American myths kept their promises and won through'. In: David Ellwood: 'You too can be like us': selling the Marshall Plan (American propaganda during the European Recovery Program), History Today, 1998.

²⁴ Az Európai Unió létrejöttének főbb állomásai a következők:

- 1950. május 9-én elhangzott beszédében Robert Schuman, akkori francia külügyminiszter, javasolta, hogy Franciaország és Németország, valamint más csatlakozni kívánó ország hozzon létre egy gazdasági uniót a szén és acélipar részére. Június 3-án Belgium, Franciaország, Luxemburg, Olaszország, Hollandia és Németország csatlakozik a „Schuman Deklaráció”-hoz. A hivatalos szerződést 1951. április 18-án írják alá ('Párizsi Szerződés') megalakítva ezzel az Európai Szén és Acél Közösséget (European Coal and Steel Community). Ez gyakorlatilag a mai Európai Unió megszületésének dátuma.
- Ugyanez a hat ország 1957. március 25-én Rómában aláírja a 'Római Szerződés'-t, megalakítva ezzel az Európai Gazdasági Közösséget (European Economic Community).
- Az integráció további elmélyítését jelenti az 1967. július 1-én létrehozott Európai Közösség (European Community), egy Bizottsággal és egy Tanáccsal. Ehhez csatlakozik 1973-ban Nagy-Britannia és Dánia, 1981-ben Görögország, 1986-ban Spanyolország és Portugália.
- 1985-ben az Európai Közösség elfogad egy dokumentumot, amely célként tűzi ki az egységes piac megalakítását 1992-re.
- A tagok 1991. decemberében Maastrichtban aláírják a 'Maastrichti Szerződés'-t, amely előírja a közös külpolitika koordinálását valamint a jogi együttműködés kereteit. Célként tűzik ki a közös pénz bevezetését 1999. végére. Magalakul az Európai Unió.
- Ehhez csatlakozik 1995-ben Svédország, Finnország és Ausztria, amellyel az EU-tagországok száma 15-re emelkedik.
- 1998. június 1-én megalakul az Európai Központi Bank, amelynek székhelye Frankfurt.
- 1999. január 1-én érvénybe lép az Európai Monetáris Unióhoz tartozó országokban a közös európai pénz, az euro.

hogy kimaradtak a Marshall-segélyből, hanem teljesen gyarmati függőségi viszonyba kerültek a Szovjetuniótól. Ezen térség országaiban a Vörös Hadsereg jelenlétének köszönhetően a helyi kommunista pártok rendre széttűzták az újjáalakuló demokratikus államberendezkedést (bár különböző tempóban), kieroszakolták a kommunista párt egyeduralmát, gleichschaltolták az összes tömegkommunikációs médiumot. A gazdaság átállítása az ázsiai termelési módon alapuló sztálini gazdasági modellre sem várattatott sokat magára. Államosítás címszó alatt egyszerűen kirabolták a nemzetgazdaságokat. Az utolsó epizódja ennek az 'államosításnak' Magyarországon az 1949. december 28-án bejelentett 20/1949-es számú Elnöki Tanács rendelet volt, amely kimondta a 10 főnél több munkavállalót foglalkoztató ipari üzemek államosítását. Központi, merev tervgazdaságot vezettek be, amelyet ráadásul a szovjet gazdasági struktúra szolgai másolásával tettek még katasztrófálisabbá. Fontos leszögezni azonban, hogy ez nem csupán a gazdaságot gyökeresen érintő politikai döntés volt, hanem a civil társadalom felszámolásának utolsó stádiumát, a társadalom teljes proletarizálását is jelentette.

A Szovjetunió, majd a térség kis államai gazdaságainak sztálinizálását egy erős katonai hatalom létrehozásának célja vezérelte, az expanzív külpolitikai törekvések alátámasztására. Ennek a törekvésnek képezte szerves részét az 1949-ben ezen országokra reáakényszerített rendszer, a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (KGST) létrehozása is, amely ezen térség gazdasági megfeneklésének kezdetét és eladósodását jelentette. Ennek létrejöttének megértéséhez azonban szükség van egy kis történelmi háttérvázlatra. A szovjet vezetők mindig szembesültek azzal az alapproblémával, hogy lehetséges-e, - és ha igen, hogyan – a szocialista gazdaságot a világ gazdasághoz hozzákapcsolni?²⁵ A kezdeti korszakban alapvetően három koncepció versengett egymással. Az első Buharin nevéhez fűződik, aki a piac és az öngazgatás kombinációjából kiindulva az államilag szabályozott piaci struktúrákon keresztül kívánt a világpiachoz hozzákapcsolódni. Szerinte a demokratikusan ellenőrzött államhatalom a külkereskedelem állami monopóliumának megtartásával képes lesz ellensúlyozni a kapitalizmus restaurációját. A második Preobrazsenszkij és Trockij nevéhez fűződik: ők az államgazdaság és az öngazgatás kombinációjából indultak ki s olyan államilag ellenőrzött vegyesgazdaságot képzeltek el, amelyben a szovjet munkaerő az államgazdasággal, illetve a külkereskedelem állami monopóliumával az európai forradalom kitöréséig versenyképes lehet a világpiacon nemzetközi munkamegosztásban. A versengő gazdasági szektorok közül az állam a piaci magángazdasággal szemben a közösségi szektort támogatná, a kapitalizmus restaurációja elkerülése végett. A harmadik Sztálinhoz fűződik: ő abból indult ki, hogy a nemzetközi forradalom nincs a láthatáron, ezért a szocializmust egy országban kell felépíteni, s ezért egy elszigetelt környezetben az államgazdaságnak nem lehet belső alternatívája. Elvetette Buharin elképzelését, abból kiindulva, hogy a piaci versenyt a Szovjetunió jóval gyengébb gazdasági pozíciójánál fogva nem bírja ki, s elkerülhetetlen a nemzetközi kapitalista világrendbe való alárendelődés, s a kapitalizmus restaurációja. A Preobrazsenszkij és Trockij elképzelésével szemben pedig az volt a kifogása, hogy az egy permanens nemzetközi osztályharcot feltételezett és forradalmi stratégiát tett volna szükségessé, a helyzet azonban nem volt forradalmi. Végül is az ő koncepciója győzött, s a Szovjetunió elindult egy alternatív világ gazdasági rend útján, vagyis a teljes autarkhia vonalán.

A II. világháborúból győztesként kikerülő Szovjetunió pedig ezt a 'szocializmus egy országban' elvet terjesztette ki a 'szocializmus egy térségben' elvvé, a KGST révén. Ezen úgynevezett 'szocialista országok gazdasági integrációs szervezeté'-nek célja volt – az Akadémiai Kislexikon megfogalmazása szerint – „a tagországok gazdasági fejlődésének előmozdítása a szocialista munkamegosztás, a tagországok egymás közötti árucseréforgalma, a gyártásszakosítás és kooperáció, a népgazdasági tervek egyeztetése, összehangolása révén”.²⁶ Létrejöttét azonban, amint előbb említettük, elsősorban a Szovjetunió (kül)politikai érdekei határozták meg, zárt tömböt alkotott, amelyre minden téren a Szovjetunió túlsúlya nyomta rá a bélyegét.

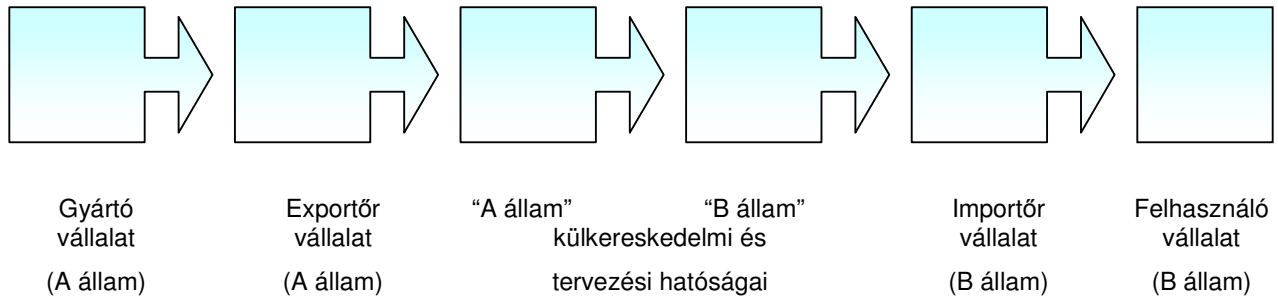
A KGST-ben a külkereskedelmi rendszer nem a vállalatok szabad export-import érdekeltségén és tevékenységén nyugodott, hanem a belföldi tervgazdaságban már létrehozott direkt állami beavatkozáson keresztül működött. Ebben a rendszerben a vállalatoknak nem volt külkereskedelmi joguk, úgy az exportra gyártási központi parancsot/utasítást, mind a beszállítást, tervek alapján az államtól kapták. Az árucseré szervezeti rendjét vázlatosan az Ábra 1 szemlélteti:²⁷

²⁵ Erről lásd bővebben: Krausz Tamás: *A világrendszer és az öngazgatás a peresztrojka periódusában. A szocialista alternatíva bukásának történetéből: a belső és a nemzetközi komponens*. In: Eszmélet 33. szám.

²⁶ Idézet forrása: *Akadémiai Kislexikon*, Akadémiai Kiadó, 1989.

²⁷ Forrás: Sinkovics Alfréd: *Magyarország és a KGST*. In: Sztálinizmus és desztálinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert?, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1990.

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

Ábra 1 : Az árucseré szervezeti rendje a KGST-ben.

A külkereskedelmi terveket az államok kétoldalúan állították össze, s ennek alapján születtek a kontingensek, amelyek a kölcsönösen egymástól igényelt, a nemzeti tervekbe beépített, importszükségletekből épültek fel. A csere egyenlőségét egy KGST-n belüli képletes pénzzel a transferábilis rubellel (tr.Rbl.) és a tr. Rbl-ben kifejezett világpiaci árakkal egyeztették, és gondosan kiegyensúlyozták a cserélendő értéktömeget. Ezt a pénzt kizárólag elszámolásra és érték kifejezésre használták, ami azt jelentette, hogy ez a pénz valós is volt meg nem is. Nem volt valós, mert abban az esetben, ha valamely tagállamnak tr.Rbl.-aktívuma volt, nem tudta azt minden további nélkül levásárolni valamely partnerországnál, csupán abban a relációban, ahol ez az aktívum keletkezett. De ebben az esetben is a tr.Rbl.-aktívummal rendelkező állam körmánya csak kérhette a partner kormány szervezettől, hogy valamivel ellentételezzék azt, s ezt a partner a következő időszakban betervezett, mint többlétszállítást, de nem azokból a javakból, amit az aktívummal rendelkező kért, hanem amit a passzív ország fel tudott és kívánt ellentételeként (ha egyáltalán kívánt) ajánlani. Mivel az eladó-vevő viszonyt az állam közvetítette, ő diktálta az árakat, a pénzmozgások fordított irányban és mechanikusan követték az áruáramokat. Itt a pénznek nem volt aktív szerepe, a pénzzel nem lehetett gazdasági mozgást elindítani, ezért ezek a gazdaságok alapján véve naturálgazdaságok voltak.

Ha megvizsgáljuk, hogy ez a rendszer milyen eredményt hozott négy évtizedes működése során, akkor a következő következtetéseket lehet levonni:

- *Felesleges raktárkészletek felhalmozása:* A negyedéves tervek következtében a vállalatok rendszerint a negyedév végén szállítottak egy tömegben. Ennek eredményeképpen, azok a vállalatok, amelyek termelésükhöz nyersanyagot vagy félkész-terméket 'importáltak', kénytelenek voltak feleslegesen nagy raktárkészletet fenntartani vagy túrendelni.
- *A világpiaci-, azaz a valóságos árrendszertől való torzulás:* A KGST-ben megpróbálták egy önálló árrendszert kialakítani. Ez azonban a 60-as évek végére sem sikerült. Az 1970-es évektől kezdve a Bukaresti Árelvet követték, amely abból állt, hogy minden ötéves tervperiódusra előre rögzítették az árakat, amelyeket a világpiaci árakból vezettek le s egy belső alkufolyamat keretében alakítottak ki. Az alkufolyamat szubjektivitásából kifolyólag ez az árrendszer egyrészt nem volt egységes, másrészt a bonyolultabb termékeknél szinte lehetetlen volt reális, azaz világpiaci árakat megállapítani. Ennek eredményeképpen mindenki úgy érezte, hogy ő rosszul jár.
- *Fokozódó eladósodás:* A Bukaresti Árelv nem volt képes figyelembe venni a világpiacon végbemenő forradalmi változásokat (pl. kőolajárrobbanás 1973-ban). Ezért 1975-től kezdve úgy módosították a Bukaresti Árelvet, hogy az arányokat minden évben megváltoztatták az előző öt év átlagárai alapján (csúszó árbázis). Ezzel azt szerették volna elérni, hogy fokozatosan engedjék rá a drágább árakat a partnerországokra. Ez viszont azt jelentette, hogy a hatás késleltetve jelentkezett, de tovább is tartott, s ez bizonyíthatóan fékezte a gazdaságok adaptációjának megindulását. Az olajimportőr tagországok (mint Magyarország) árvesztesége az 1970-es évek közepétől jellemzővé vált és hatalmas méretűvé dagadt. Az indokolatlanul alacsonyan tartott belső árakat pedig egyre inkább szovjet és nyugati bankhitelekkel fedezték.
- *Rossz minőség, elavult termékszerkezet, pazarló termelés és innováció elsatnyulása:* A közvetlen, naturálgazdálkodásnak eredménye az lett, hogy a piacgazdaság alapvető funkciói, úgymint racionális erőforrásallokáció, a jövedelemelosztásnak és a hatékonyságnak az összekapcsolása, és

az Adam Smith-i 'láthatatlan kéz' funkcionálása kiiktatódott. Alapvetően a vállalatok akkor érdekeltek a KGST-exportban, ha termékeiket máshová aligha tudják eladni. Ez a minőség, hatékonyság, munkakultúra és munkamorál teljese lezűlléséhez vezetett. Ezzel összefüggően az egész térségben a technikai innováció megtorpant.. Ez elsősorban Közép-Kelet-Európa néhány országában (pl. Magyarország, Csehszlovákia) volt látványos, amelyekben a II. világháború előtt számos szektor a világgpiacal versenyképes szinten volt.²⁸

A rossz és pazarló gazdasági struktúra talán sehol máshol nem volt látványosabb és 'kézzelfoghatóbb' mint a mezőgazdasági szektorban. Ez elsősorban a mezőgazdaság kollektivizálásának volt a következménye, amelyet Kínában és Bulgáriában 1958-ban, Csehszlovákiában 1959-ben, Albániában és Kelet-Németországban 1960-ban, Magyarországon 1961-ben, Romániában 1962-ben fejeztek be. A független parasztok létének megszüntetését a kommunista rezsimok nem tudták elviselni. Ezt az erőltetett kollektivizálást joggal fogalmazza meg Kovács K. Zoltán a következőképpen: „*A kollektív struktúra nem egyeztethető össze sem a természetjoggal, sem az emberi jogok nemzetközi egyezményeivel, sem a gazdaság- és agrárpolitika objektív, tudományos követelményeivel*”.²⁹ 'Eredményeképpen' az 1960-as évek elején Magyarországon (ismét) élelmiszerhiány keletkezett, amely érezhető volt Budapesten, a vidéki városokban még inkább, a falvakon pedig odáig jutottak, hogy az alapélelmiszerekhez sem lehetett sokszor hozzájutni. Jellemző tény, hogy abban az országban, amely mindig gabonaexportőr volt, 1961-ben több mint 3 millió mázsa gabonát kellett importálni, de a szükségleteket még ezzel a behozatallal sem sikerült kielégíteni. Az égető élelmiszerhiány a hatvanas évek közepéig tartott, de még a hatvanas évek második felében is csak lassan, fokozatosan enyhült.³⁰ A szocialista üzemgazdaság csődjét mi sem bizonyítja jobban, mint a magyarországi 'háztáji' gazdálkodás sikere: 1986-ban kerekén 1.4 millió család, közel 3 millió ember foglalkozott házkörüli kertészkedéssel, állattartással. Ők művelték a mezőgazdasági terület 13-14%-át. Ez a réteg állította elő a mezőgazdaság bruttó termelési értékének 34.8 százalékát, de a tiszta termelési értéknek megközelítően a felét.³¹

Hadd említsek két személyes élményt, hogy rávilágítsak arra, hogy a szocialista vállalatgazdaságról tett megállapításokat nem kizárólag az irodalomból merítem. Jól emlékezembe vésődött például az 1970-es 1980-as évek Ceaușescu 'szocialista Romániája', amelyben az ország kitűnő mezőgazdasági potenciálja ellenére, széleskörű és hosszantartó áruhiány lépett fel még a legalapvetőbb élelmészeti cikkekből is. Az emberi méltóságot megalázó élelemhiány, a végnélküli sorok, meglátásom szerint nem járultak hozzá a társadalmi 'kohézió' erősödéséhez. A mai napig mérgelem, amikor generációm Nyugat-Európában élő, elsősorban baloldali beállítottságú tagjai, nehezményezik és kritizálják a Nyugaton található 'pazarló és zavaró árubőséget'... A KGST és a szocialista gazdasági rendszer pazarló jellegét pedig többek között egy budapesti műegyetemi élményem támasztja alá. Anyagtudományból az egyik laboratóriumi mérésen fémek keménységét mértük. A mechanikus mérőszerkezet egy rendkívül egyszerű berendezés volt, de legnagyobb meglepetésünkre hihetetlenül nagy és súlyos talapzata volt. Kérdésünkre, hogy vajon milyen műszaki megfontolás készítette a mérőműszer tervezőit erre a 'monumentális' talapzat megalkotására, tanárunk válasza megdöbbentő volt: azért kellett az 1960-as években a műszakilag szükséges kb. 20 kg-os talapzat helyett egy kb. 4 kg-os talapzatot gyártani, mert a műszer gyártóját a felhasznált nyersanyagmennyiség alapján fizették! Ezt a kb. húszszoros anyagpazarlást egyik kapitalista vállalkozás sem viselte volna el a nyugati világban, pusztán pénzügyi megfontolásból.

Az 1950-es éveket követően persze történtek bizonyos reformkísérletek, azonban ezek a próbálkozások nem változtattak a rendszer lényegén. Még a kádári Magyarországon sem, ahol pedig a 'gulyáskommunizmus'-nak nevezett liberálisabb változat következtében legalább az áruhiány szűnt meg, s a félig-meddig megtűrt második, harmadik, 'szürke' gazdaság valamiféle segédmechanizmust jelentett a tervgazdaság merevsége enyhítésére. Az 1968-ban megindított majd szovjet nyomásra leállított, később

²⁸ V.ö. *Op weg naar de informatiesamenleving – Az információs társadalom kiépülése Közép-Kelet-Európában* című cikkem fejezetéseivel. In: Mikes International, 2002. április-június, April-June 2002, http://www.federatio.org/mikes_per.html

²⁹ Kovács K. Zoltán: *A magyar mezőgazdaság – tegnap és holnap között*. In: HARMINC ÉV (1956-1986), Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1986.

³⁰ Kemény István: *A központosított gazdaság és a civil társadalom*. In: HARMINC ÉV (1956-1986), Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1986.

³¹ Kovács K. Zoltán: *A magyar mezőgazdaság – tegnap és holnap között*. In: HARMINC ÉV (1956-1986), Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1986. Az itt közölt adatok a Népszabadság 1986. április 17. számában megjelent adatokra épülnek.

újából beindított felemás gazdasági liberalizáció ellenére még Magyarországon is egyértelművé vált az 1980-as évek közepére, hogy a szocialista gazdálkodás nem életképes alternatíva. Kiderült az 1980-as évek közepére ugyanis, hogy a gazdaság bizonyos fokú decentralizációja következtében olyan helyzet állt elő, amely mindkét rendszer - a kapitalista és a szocialista - hátrányait kombinálta: igazi, dinamikus piaci mechanizmus nem alakult ki, de a decentralizáció következtében a gazdasági döntéshozatal lényegesen lelassult és elbizonytalanodott. A személyi utódlással elfoglalt kommunista pártvezetés úgyszintén...

Az 1980-as évek vége a hidegháború végét valamint Közép- és Kelet-Európa kommunizmus alóli felszabadulását hozta meg, annak ellenére, hogy az évtized közepe táján erre nem sok jel mutatott, sőt ellenkezőleg, a háborús versengés kiéleződésének rémképe tárult fel sok ember szeme előtt. A Szovjetunió azonban már a teljes kimerülés szélén állt, amelyet csak vezetésének ügyes propagandarendszere tudott jól-rosszul leplezni. Sztálin birodalma az 1956-os magyar forradalom révén halálos sebet kapott (a szovjet vezetés számára ugyanis attól fogva mindig nagy gondot jelentett, hogy valahogy megemésszék és propagálják, hogy az 1956-os népfelkelés a CIA pénzelt reakciós ellenforradalom volt, hiszen a magyar forradalmat elsősorban Magyarország hivatalos 'uralkodó osztálya', a munkásság harcolta meg). A kegyelemdőfést azonban Reagan amerikai elnök adta meg. Az Egyesült Államok 40. elnöke zsigerből érezte meg, s ennek a véleményének hangot is adott, hogy a szovjet rendszer a 'gonosz birodalma'. Nagy államférfiúhoz méltó módon megéreztte, hogy a Szovjetunió teljesen kimerült. Elődeivel ellentétben, csillagháborús tervével teljesen egyértelművé tette a szovjet vezetés számára, hogy nincs további amerikai meghátrálás, s azok kénytelenek voltak beismerni, hogy az államszocialista gazdasági rendszer nem versenyképes a vállalkozói kapitalizmussal s nem teszi lehetővé az amerikai katonai potenciállal egyenrangú szovjet katonai potenciál fenntartását. Amikor 1987-ben Reagan elnök a Brandenburg Kapunál egy 20,000-es berlini tömeg előtt a következőket mondta: „*Gorbacsov Főtitkár, ha békét akar ... jöjjön ide ehhez a kapuhoz. Gorbacsov Úr, nyissa ki a kaput. Gorbacsov Úr, bontsa le ezt a falat*”³², tisztában volt Gorbacsov kényes helyzetével, ezért így fejezte be beszédét: „*Ez a fal le fog omlani. Nem állhat ellene a hitnek. Nem állhat ellene az igazságnak. Nem állhat ellene a szabadságnak*”³³. Azonban még őt is meglepte, hogy a Berli Fal tényleg leomlott kevéssel három évre rá, 1989. november 9-én.

A Berli Fal leomlása, amely Közép- és Kelet Európa szovjet uralma végének kezdetét jelentette, Európa keleti térségében az emberek többségében eufórikus hangulatot váltott ki, s szinte mindegyik országban, dominószerűen, a kommunista rendszerek bukásához vezetett, hol teljesen békésen, hol véresebben. Nemcsak Reagan elnököt, hanem az egész nyugati világot is teljesen meglepte a kommunista világ ily gyors összeomlása. A nyugati kormányok részéről érezhető volt a tétovázás, hogy akkor most mi is legyen, hiszen a hidegháború legalább stabil ideológiai fogódzót nyújtott. Csak az 1993-ban a *Foreign Affairs*-ben Samuel P. Huntington tollából megjelent cikk '*The Clash of Civilizations*' s az azt bővebben kifejtő hasonló című könyv³⁴ ad majd újabb fogódzót a megváltozott világrendben. Legjellemzőbb azonban a nyugati baloldali értelmiség valamint a nyugati média jelentős részének zavara, akik nem igen tudtak mit kezdeni dédelgetett kedvencük eltűnésével. Robert Conquest, tudós és költő, ezt írta nemrég megjelent '*Reflections of a Ravaged Century*' című könyvében: „*A század katasztrófái nagymértékben a történelem iránti érdektelenség vagy annak meghamisításának következménye*”³⁵. Jellemző a nyugati média viselkedésére, hogy 1989-ben, az Egyesült Államok alkotmányának és a Francia Forradalom évfordulójának 200. évfordulóján, valamint az I. világháború kitörésének 75. évfordulója alkalmából, alapvetően Woodstock 20. évfordulójára emlékeztek. 1999-ben, a Berli Fal leomlásának s Európa keleti felének a szovjet uralom alól való felszabadulásának tizedik évfordulóján ezekkel a világtörténelmi eseményekkel a nyugati sajtó ismét csak periférikusan foglalkozott. Ennek ellenére lassan elkezdődött Európa keleti felének mélyreható politikai, gazdasági átrendeződése s egy új világrend kialakulása.

Ennek első lépéseként a sztálini birodalmi rendszer két alappillért kellett felszámolni, a KGST-t és a Varsói Szerződést. Ezt jó történelmi érzéssel ismerte fel és mindkettő felosztatásában kulcsszerepet játszott az 1990-ben hatalomra került MDF-vezette magyar kormány, Antall József miniszterelnök irányítása alatt. Hadd idézzem Antall Józsefet magától ezekről az eseményekről:

³² In: Jennifer G. Hickey: *A Speech Heard Round the World. (Ronald Reagan's speech at the destruction of the Berlin Wall)*, Insight on the News, November 29, 1999. „General Secretary Gorbachev, if you seek peace ... come here, to this gate. Mr. Gorbachev, open this gate. Mr. Gorbachev, tear down this wall”.

³³ U.o. „This wall will fall. For it cannot withstand faith. It cannot withstand truth. The wall cannot withstand freedom”.

³⁴ Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Touchstone Books, 1998.

³⁵ Michael Rust: *The Fallen Wall (approaching the 10th anniversary of the fall of the Berlin Wall)*, Insight on the News, November 29, 1999. „The century's disasters have been due in a major way to ignorance of, or distortion of, history”.

„A KGST feloszlása. Egyedül voltunk ebben is, és csak mi akartuk egyértelműen. Amikor itt volt a visegrádi találkozó, Havel és a csehszlovák küldöttség még akkor sem akarta a KGST utódszervezet nélküli feloszlását kimondani. A szerződés aláírása előtt külön mentem fel, és Walesát külön győztem meg, és ővele együtt másnap reggel a cseheket.

Ugyanúgy elmondhatom azt is, hogy amikor Moszkvában voltunk '90 júniusában, a reggelinél megpróbáltuk a lengyeleket meggyőzni arról, hogy a Varsói Szerződésből velünk együtt ők is akarjanak kilépni. Havel azt mondta, hogy egy körig támogat bennünket, de aztán az államtitkár már odajött, hogy ez nem érvényes. De Mezier azt mondta, hogy semmiképpen nem kockáztatják a német egységet azzal, hogy ezt kimondják, úgyhogy valóban, bármilyen hihetetlen, amikor kilenc órák a külügyminiszterek találkoztak a reggeli után, és visszajött a külügyi államtitkár (tőlünk nem a miniszter volt ott, aki akkor Párizsban volt), a külügyminiszteri értekezletről bejött az államtitkár, és azt mondta, hogy nem járultak hozzá. Sem Sevarnadze, sem a többiek ahhoz, hogy a Varsói Szerződés felülvizsgálatára és feloszlására irányuló magyar szerződéstervezetet terjeszthessük elő.

Ott volt előttem a két tervezet: a külügyminiszterek által jóváhagyott szovjet tervezet és az el nem fogadott magyar tervezet. S ez valóban úgy volt, hogy formálisnak szánták ezt a bizonyos ülést, és kivételesen különleges fintora a sorsnak és a történelemnek, hogy én elnököltem a Varsói Szerződés Tanácskozó Testületének utolsó ülésén, és mint elnök, elkezdtem felolvasni az el nem fogadott magyar szöveget. Ekkor megmerevedett mindenki. Szóval meglehetősen merevvé vált a légkör, és egyszer csak Gorbacsov azt mondta, hogy 'da, harasó'.

Ma sem tudom, hogy félreértette-e az egészet, vagy nem kockáztatták azt, hogy botrány legyen, mindenesetre Gorbacsov igent mondott, és attól kezdve mindenki lelkesedett, a lengyelek is, Havel is.³⁶

1990-91-re tehát Közép- és Kelet-Európa államai kiszabadultak a szovjet birodalmi szorításból, a KGST és a Varsói Szerződés utódszervezet nélkül megszűnt, s formálisan a Szovjetunió is felbomlott. A térség hatalmi vákumba került, amely lehetővé tette a többé-kevésbé szabad orientációváltást. A munka neheze azonban csak most kezdődött el. A kommunizmus 40 éve többek között működésképtelen gazdaságot, hatalmas adósságállományt, lepusztult környezetet, joghiányt és az államtól direkt módon függő lakosságot hagyott maga után. A régió országai, s azon belül is elsősorban Közép-Európa államai természetes közegükhöz Nyugat-Európához, illetve az azt megtestesítő Európai Unióhoz próbáltak kezdetől fogva orientálódni. Az Unió végül tíz közép- és kelet-európai országgal (Bulgária, Cseh Köztársaság, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovák Köztársaság, Szlovénia) kötött társulási szerződést a jövőbeli bővítés érdekében³⁷. Ezen országokban a belső átalakulási folyamat és a csatlakozást előkészítő folyamat kölcsönösen hatott egymásra és befolyásolta/befolyásolja ezen országok gazdasági rendszerének átalakítását (is). Az elmúlt tíz év eredményét áttekintve azt lehet mondani, hogy a kép vegyes. Jelen előadás keretei között ennek a folyamatnak csak vázlatos áttekintésére van lehetőség.

Ami a régió gazdasági megsegítését és újjáépítését illeti, előjáróban el lehet mondani, hogy egy koncentrált és átfogó 'Marshall Terv'-szerű programra nem került sor. Ebben valószínűleg nem csak a nyugat-európai politikai vezetés meglepettsége játszott szerepet, hanem az is, hogy az Európai Unió ebben az időben a saját belső integrációjával is teljesen el volt foglalta. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Közép- és Kelet-Európa államai nem kaptak közvetett-, illetve közvetlen segínyt, támogatást. A támogatások, segítők méretéről és szerkezetéről összképet alkotni szinte lehetetlenség, valószínűleg ezzel senki sem rendelkezik. A térségbe többek között az Európai Unió, fejlesztési bankok és az Európai Unió tagállamai révén került segély, illetve támogatás. Ezek közül itt csak egy néhánynak vázlatos megemlítésére van lehetőség:

1. Európai Unió: Jelenleg az Európai Unió kb. 3 milliárd € összegű fejlesztési támogatást szán évente a térség megsegítésére. Az 1990-es évek elején ez az összeg kb. 300 millió € volt, amelyben azonban csak Lengyelország és Magyarország részesült.³⁸

³⁶ Antall József a Moszkvával való szakításról. In: Csicsery-Rónay István: *Magyarország, az Európai Unió és a NATO*, Occidental Press, 2000.

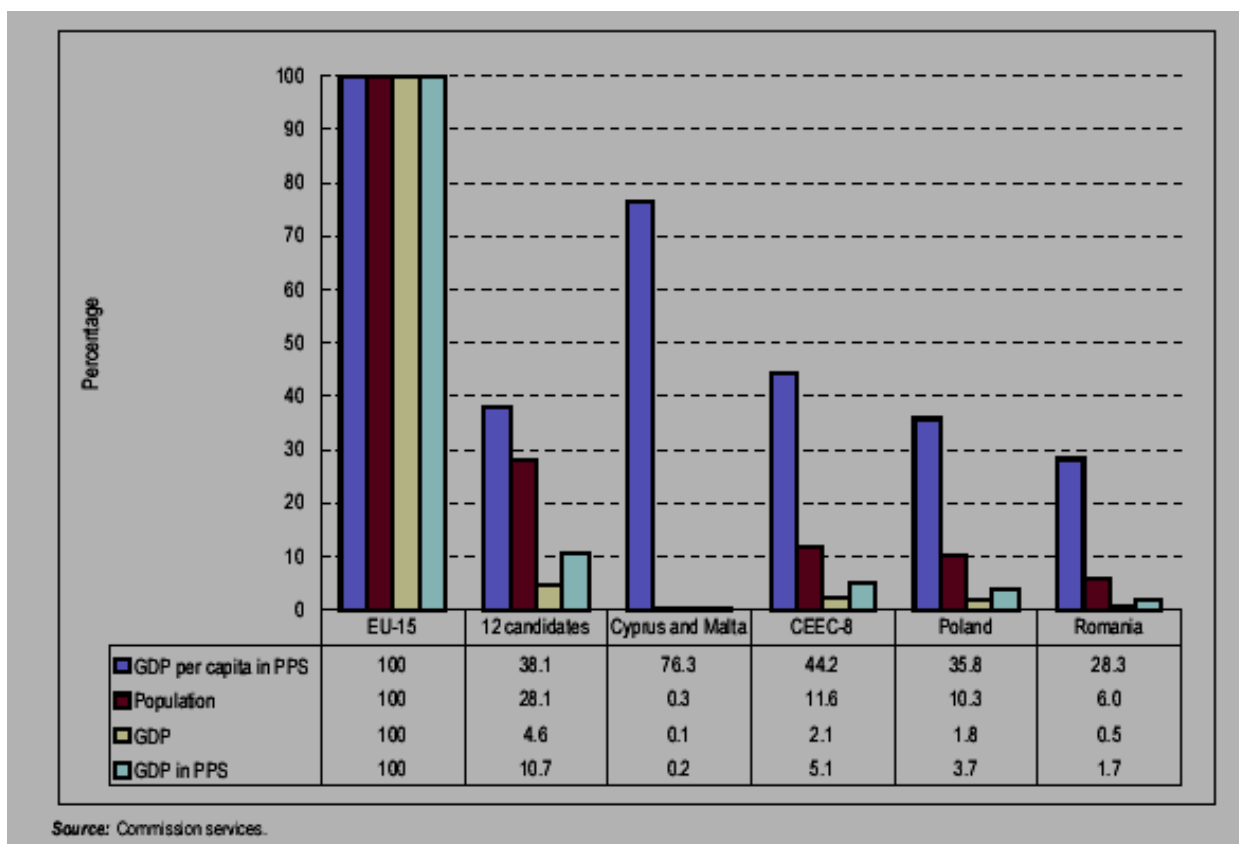
³⁷ Az Európai Unió tizenhárom állammal kötött társulási szerződést: a fentebb említett tíz közép- és kelet-európai állammal, illetve Ciprussal, Máltával és Törökországgal. A tíz közép- és kelet-európai államot az angol nyelvű EU-szakirodalom összefoglalóan 'CEEC-10'-nek rövidíti. A 'Társult Ország' angol megfelelője 'Accession Country'.

³⁸ Nagy Péter közlése.

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

2. Európai Befektetési Bank (European Investment Bank – EIB): Az Európai Befektetési Bank az Európai Unió pénzügyi intézete, amelyet a Római Szerződés alkalmával alapítottak. Tagjai az Európai Unió tagországai. 1990 óta a tíz Társult Országnak összesen 16.2 milliárd € kölcsönt folyósított, 1996 és 2000 között átlagban évi 2.1 milliárd €-t.³⁹ A kiemelt területek közé tartoznak: környezetvédelem, egészségügy, oktatásügy, kis- és közép vállalkozások, közlekedés és távközlés.⁴⁰
3. Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (European Bank for Reconstruction and Development - EBRD): Az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank 1991 és 2001 között a tíz Társult Országban 434 projektet (részben vagy egészen) finanszírozott mintegy 9.8 milliárd € értékben.⁴¹

Ha a volt közép- és kelet-európai kommunista országok gazdasági színvonalát akarjuk összehasonlítani az Európai Unióéval közel tíz évvel a változások után, akkor az Ábra 2 adatai fontos eredményeket mutatnak.

Ábra 2 : Az egy főre jutó GDP PPS-ben, lakosság és GDP az EU-15-ben, és a 12 társuló országban 1998-ban.⁴²

³⁹ The EIB Group – Activity Report 2001.

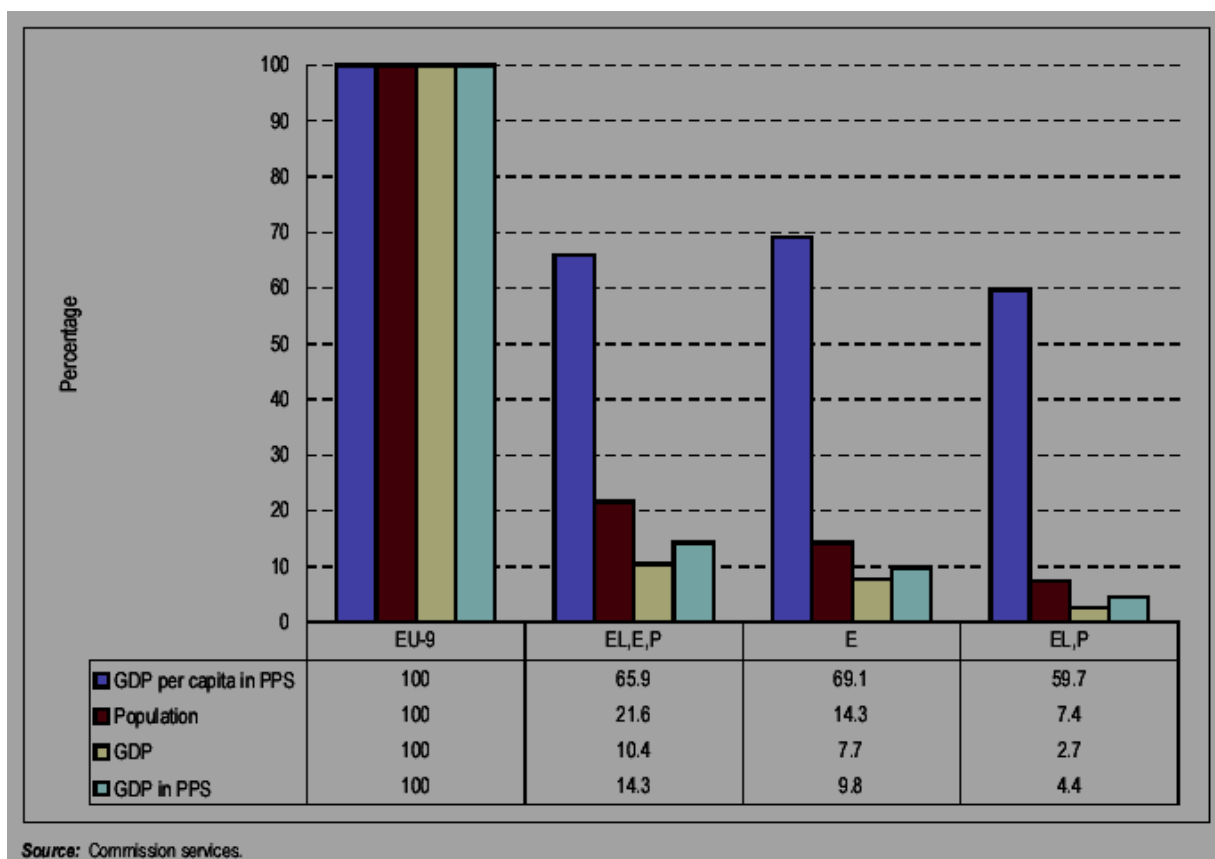
⁴⁰ A konkrét projektekre lásd: 1.) The EIB Group in the Year 2000 – Projects financed and statistics 2.) The EIB Group in the Year 2001 – Projects financed and statistics

⁴¹ European Bank for Reconstruction and Development: Annual Report 2001. A konkrét projektekre lásd: European Bank for Reconstruction and Development: EBRD investments 1991-2001.

⁴² Forrás: EU – Directorate General for Economic and Financial Affairs: The economic impact of enlargement, ENLARGEMENT PAPERS, Number 4, June 2001. A PPS [Purchasing Power Standard] egy fiktív, számított pénz, amelyet abból a célból fejlesztettek ki, hogy a különböző országok termékeinek és szolgáltatásainak az árát

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

Ebből látható, hogy 1998-ban a csatlakozni kívánó 12 ország egy főre jutó GDP-je PPS-ben az EU hasonló mutatójának 38 százaléka s ezt az értéket még Málta és Ciprus komolyan feljavitja. Érdekes megemlíteni, hogy az 1980-as évek elején, amikor az EU déli irányba bővített s tagjai sorába fogadta Spanyolországot, Portugáliát és Görögországot, akkor ezen országok hasonló gazdasági mutatója 66 százaléka volt az EU-jénak, lásd Ábra 3. Ezekben az országokban ugyanis végig megmaradt a piacgazdaság, bár az államnak erős szerepvállalása volt.

Ábra 3 : Az egy főre jutó GDP PPS-ben, lakosság és GDP az EU-9-ben, és a 3 társuló országban 1980-ban.⁴³

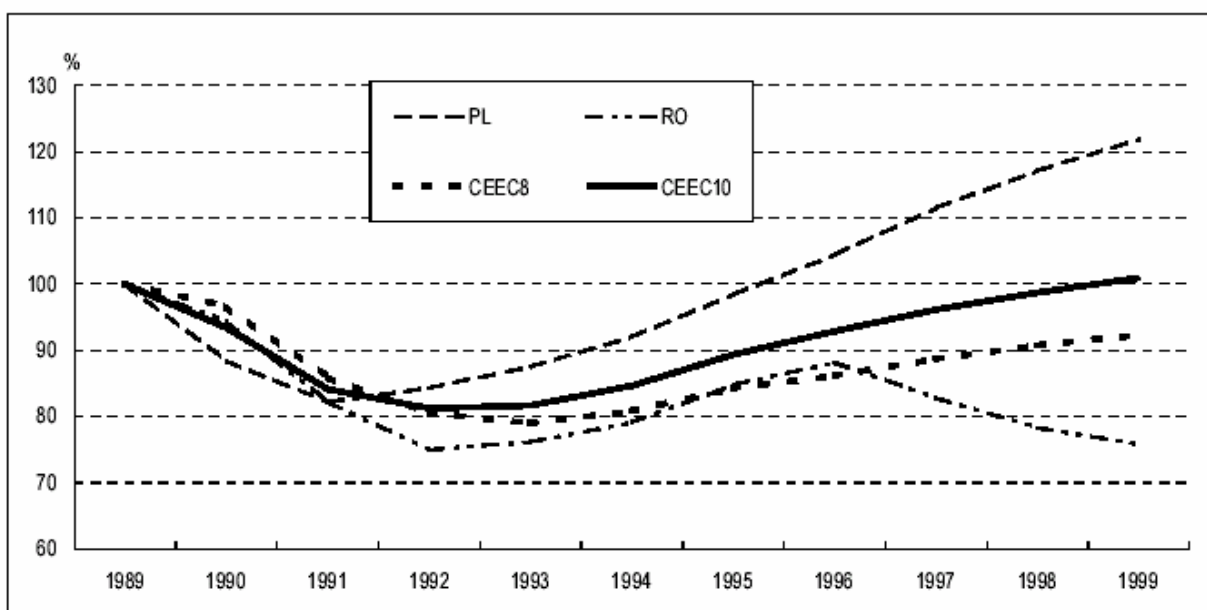
A gazdasági átalakulás az első időszakban jelentős gazdasági csökkenéssel járt, aminek okai között elsősorban említendő a régi kereskedelmi kapcsolatok megszűnése, az új és változó árrendszer, a régi gazdaságirányítási rendszer és gazdasági kapcsolatok megszűnése. 1999-re, a termelés újjáéledése ellenére a GDP szintje az országok többségében az 1989 előtti szint alatt maradt; lásd Ábra 4. A munkanélküliség relatív magas szinten maradt, 10 százalék fölött, az esetek többségében. Az eredeti összezsugorodás elsősorban azokban az országokban történt, amelyek a leginkább voltak gazdaságilag összekötve a Szovjetunióval, a balti országokban, Bulgáriában és Romániában. Lengyelországban, Magyarországon és Csehszlovákiában volt ez a legkisebb, amelyek relatíve függetlenebbek voltak a Szovjetuniótól és amelyekben már valamilyen formában gazdasági reformokat hajtottak végre 1989 előtt. A kezdeti recesszió Lengyelországban 1991-ben, a többi országban 1992-1994 között ért véget, bár Bulgáriában és Romániában további romlás volt tapasztalható.

objektívebben lehessen összehasonlítani; ez a rendszer ugyanis kiküszöböli az országok árrendszerei közötti különbségeket, valamint a különböző valuták közötti átváltási arányból származó torzulást.

⁴³ U.o.

Az árliberalizáció árrobbanáshoz vezetett, s a laza fiskális politika, magas bérkövetelések és hatékony strukturális reform hiánya következtében magas inflációs periódus következett; évi több száz százalékos az országok többségében. Lengyelországban az infláció elérte az 1,000 százalékot 1990 januárjában, míg a legjobb teljesítményűeknek, Magyarországnak és Csehszlovákiának, sikerült ezt 60 százalék alatt tartani.

A kormányok stabilizációs programokat léptettek életbe, Lengyelországban 1990. januárjában, a többi országban 1993. októberére, amelyek szigorú monetáris és fiskális politikát, illetve bérellenőrzést tartalmaztak. A balti államoknak új pénznemet is be kellett vezetniük. A kezdeti reformkorszakban az állami pénzügyi rendszer rosszabbodása elkerülhetetlen volt, mivel erős nyomás jelentkezett az állami kiadások növelésére, valamint hatékony adóbeszedési rendszer még nem volt kiépítve. Ennek ellenére nagy eladósódás nem következett be, 1999-re az országok többsége vagy szinte teljesen nullára hozta ki az államháztartási hiányt vagy a GDP 3-4 százalékos sávjára tudta leszorítani. Továbbá az államadósságok 1999-re a GDP 40 százaléka alá süllyedtek, Magyarországot és Bulgáriát kivéve (60%). Az 1990-es években a régió országai rendszeres külkereskedelmi hiánnyal rendelkeztek, amelyet azonban a befolyó közvetlen külföldi befektetés (foreign direct investment – FDI) ellensúlyozott.

Source: Commission services.

Ábra 4 : GDP konstans áron, 1989 = 100.⁴⁴

A legtöbb ország rögtön a kezdetektől mikroökonómiai reformokat hajtott végre, hogy piacgazdaságot alakítson ki. Ezeknek a reformoknak lényeges eleme a belföldi árak, külkereskedelem és tőkeáramlások liberalizációja volt. Ezt követte a volt állami vállalatok privatizációja és átalakítása, amely különböző formákban ment végbe. Általánosan megállapítható, hogy az ú.n. kuponos privatizáció gyenge átalakulást eredményezett, valamint a fokozatos privatizáció sikeresebb volt a nagyléptékűnél. Az évtized végére a magánszektor az egész térségben 50 százalék fölé emelkedett, míg Magyarországon és Szlovákiában elérte a 80 százalékot. Az országok többségében folyamatban van a nagy szolgáltató vállalatok privatizációja is (távközlés, energiaszolgáltatók). Kiemelendő, hogy ezen cégek privatizációja különleges sikert jelentett; többek között jelentős privatizációs bevételekhez juttatva ezen országok államháztartását.

A működőképes piacgazdaságra való átállás lényeges eleme a banki szektor átalakítása. Az országok többségében, Romániát leszámítva, a banki szektor rohamosan fejlődött, privatizáció útján és

⁴⁴ U.o.

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

külföldi bankok alapítása révén. Kiemelendő, hogy Lengyelországban, Magyarországon és Észtországban a tőzsde alapvető szerepet játszik a tőkeallokációban.

A munkalehetőség jelentősen csökkent a kezdeti időszakban, bár a megfelelő és megbízható statisztikák hiányában nehéz megmondani, hogy pontosan mennyivel. Az 1994. óta tartó felívelő periódusban is átlagban csökkenő tendenciát mutat. 1994. óta a munkaerőpiacot az ILO-metodológia szerint mérik; ennek alapján megállapítható, hogy a regisztrált munkanélküliség először 10 százalék alá csökkent, majd ismét emelkedett, 11 százalékos átlagra. Ez természetesen csak az átlag, jelentős eltérések vannak az országok között és az egyes országokon belül is a különböző térségek között. Érdemes megjegyezni, hogy Lengyelországban és Romániában a mezőgazdasági szektorban alkalmazottak magas aránya alig csökkent. Ezekben az országokban ezen szektor rendkívül alacsony hatékonysággal működik; Lengyelországban a mezőgazdaság a GDP 5 százalékát teszi ki, de a munkaképes lakosság 19-25 százalékát alkalmazza; Románia esetében ez kb. 20 százalékos GDP hozzájárulást jelent, a munkaképes lakosság 40 százalékával. Általánosságban megjegyezendő, hogy a régió országaiban az átmeneti periódust a munkaerőpiac jelentős összezsugorodása és az alacsony munkaerőmobilitás jellemezte.

A belső gazdasági reformokkal párhuzamosan és azokat kiegészítve ezen országok nemzetközi gazdasági reorientációja is végbement. Az 1990-es évek elejére a régió összes országa tagja lett a Nemzetközi Valutaalapnak (IMF), magára vállalva az azzal járó köteleességeket. A Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország és nemrég Szlovákia az OECD tagjává vált, s az OECD sok tevékenysége kiterjed a többi országra is.

A reformoknak és a külkereskedelem liberalizációjának következtében ezen térség gazdasági viszonylag nyitott gazdaságokká váltak, s az Európai Unió vált legfőbb kereskedelmi partnerükké. Az Európai Unió és az egyes országok közötti átfogó bilaterális kapcsolatokat az ú.n. *Európai Egyezmények* alkotják. Ennek legfontosabb területei: az ipari termékek szabad kereskedelme, tőkeáramlás liberalizációja, belső piac- és versenytörvények harmonizációja, s pénzügyi együttműködés (Phare Programme). Ezen egyezmények azonban nem jelentenek teljes jogú tagságot, különösen két területen nem: a mezőgazdasági termékek kereskedelme és a munkavállalók szabad mozgása terén. Három fontos területet érdemes kiemelni:

- a) Kereskedelem
- b) Tőkemozgás és közvetlen külföldi befektetés (foreign direct investment - FDI)
- c) Munkavállalók mozgása

a) Kereskedelem: Az Európai Egyezmények értelmében az ipari termékek vámját asszimmetrikusan bontják le. Az Európai Unió 1997. január 1-jére a közép- és kelet-európai országokból származó ipari termékek vámját teljesen leépítette. A keleti régió országai a hasonló intézkedéseket 2002-re kell befejezzék. Ennek következtében az Európai Unió és a keleti térség államai közötti kereskedelem gyorsan fejlődött. A Táblázat 1, Táblázat 2, Táblázat 3 valamint Táblázat 4 kulcsadatokat szolgáltatnak az EU és a közép- és kelet-európai államok közötti kereskedelem alakulásáról.

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Poland	63.0	70.0	66.3	64.2	68.3	70.5
Romania	48.0	54.1	56.5	56.6	64.5	65.5
CEEC8	42.7	55.4	56.5	58.4	63.6	68.2
CEEC10	48.0	58.8	58.9	59.7	64.8	68.6

Source: Commission services.

*Táblázat 1 : CEEC-10 export az EU-15-be a teljes export százalékában.*⁴⁵

⁴⁵ U.o.

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Poland	58.0	64.6	63.9	63.8	65.9	64.9
Romania	46.0	50.5	52.3	52.5	57.7	60.4
CEEC8	41.5	55.9	56.6	57.4	60.6	61.3
CEEC10	46.1	57.6	58.3	59.0	62.0	62.3

Source: Commission services.

Táblázat 2 : CEEC-10 import az EU-15-ből a teljes import százalékában.⁴⁶

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Poland	1.9	2.1	2.0	2.7	3.2	3.5	3.8	3.8
Romania	0.4	0.5	0.5	0.7	0.7	0.7	0.9	0.8
CEEC8	1.7	4.3	4.2	6.0	6.3	6.7	7.6	7.7
CEEC10	4.0	6.9	6.7	9.3	10.2	10.9	12.3	12.3

Source: Commission services.

Táblázat 3 : EU-15 export a CEEC-10-be az EU-15 EU-15-ön kívüli export százalékában.⁴⁷

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Poland	1.5	1.6	1.7	2.2	2.1	2.1	2.3	2.3
Romania	0.3	0.3	0.5	0.6	0.6	0.7	0.7	0.7
CEEC8	1.6	3.6	3.7	5.3	5.4	5.7	6.6	6.8
CEEC10	3.4	5.5	5.8	8.1	8.1	8.5	9.6	9.8

Source: Commission services.

Táblázat 4 : EU-15 import a CEEC-10-ből az EU-15 EU-15-ön kívüli import százalékában.⁴⁸

Ha ezeket a táblázatokat megvizsgáljuk, akkor rögtön megállapíthatjuk, hogy az Európai Unió a keleti térség országai számára a legfontosabb kereskedelmi partner, több mint 50 százalékos részesedéssel. Ez a kereskedelem, gyors növekedése ellenére, az Európai Unió számára nem domináns. Ezek a számok azonban jelentős tényeket takarnak el. Először is: jelentős különbség van az EU tagállamai között ezen kereskedelemről való részesedésben; a térséghez földrajzilag szomszédos államok ú.m. Ausztria, Olaszország, Németország és Finnország jelentősen jobban részesülnek ebből a kereskedelemről (Ausztria több mint 10%, Németország 8% és Finnország 6%). Másodsorban: a kereskedelmi forgalomban az egységárat tekintve szignifikáns eltérés mutatkozik: míg az EU export döntően magas hozzáadott értékű termékekből és szolgáltatásokból áll, addig a keleti országok exportja alacsony hozzáadott értékűből. Az

⁴⁶ U.o.

⁴⁷ U.o.

⁴⁸ U.o.

1990-es évek során ez az aránytalanság valamelyest csökkent, de alapvetően megmaradt. Érdeemes megjegyezni, hogy hasonló tendenciák mutatkoztak/mutatkoznak a déli tagállamok esetében is.

b) **Tőkemozgás és közvetlen külföldi befektetés (foreign direct investment - FDI):** A keleti térség államai a reformfolyamat kezdeti fázisában liberalizálták a tőkeáramlást, s ez nagyban hozzájárult a folyamat finanszírozásához és a belföldi pénzügyi- és tőkepiacok élénkítéséhez. Ennek következtében jelentős tőkeáramlás indult meg a térségbe, elsősorban közvetlen külföldi befektetés (foreign direct investment – FDI) formájában. Az egy főre jutó FDI-fogadásban Magyarország, Észtország és a Cseh Köztársaság vezet. Az 1990-es években a nettó FDI-folyam kétharmada az Európai Unió tagállamaiból származott. Abszolút értékben Németország vezet, a gazdaság relatív értéke szempontjából pedig Ausztria. A beáramló FDI közel fele a távközlésbe és a pénzügyi szektorba került, s egyötöde pedig a gyártó szektorba, ú.m. textilipar, ruházat, elektromos gépipar, gépjárműgyártás.

c) **Munkavállalók mozgása:** Az Európai Egyezmények korlátozott jogokat biztosítanak a keleti régió országainak munkavállalói számára, azonban szabad munkaerőáramlásról szó nincs. A hivatalos adatok szerint a keleti térségből 1990-ben 300,000 munkavállaló érkezett, s 1991-1993 között 100,000 és 200,000 között. Ez a szám az azutáni időszakban 150,000 és 180,000 között mozgott évente, viszont a mozgás kétirányú volt. A migráció a térséghez földrajzilag közel eső államokra koncentrálódott/koncentrálódik (Ausztria és Németország fogja fel ennek a migrációnak kb. 80 százalékát). A képhez hozzátartozik még az ideiglenes munkavállalók kb. 250,000 fős tábora valamint az illegális munkavállalók csoportja, amelyet a szakemberek a hivatalos munkavállalók számával azonos nagyságrendűnek feltételeznek.

1993-ban a Koppenhágai Európai Tanács meghatározta azokat a politikai és gazdasági követelményeket, amelyeknek a csatlakozni kívánó országok eleget kell tegernek, hogy teljes jogú EU-tagokká válhassanak. Ezek a következők:

- **Politikai kritériumok** – intézmények stabilitása, amelyek a demokráciát, jogállamiságot, emberi jogokat és a kisebbségek tiszteletben tartását és megvédését garantálják.
- **Gazdasági kritériumok** – piacgazdaság létezése, valamint arra való képesség, hogy az Unión belüli versennyel és a piaci erőkkel szembe tudjanak nézni.
- **Intézményi kritériumok** – arra való képesség, hogy a tagságból származó kötelezettségeknek eleget tegyenek.

A Bizottság először 1997-ben mérte fel a csatlakozni kívánó országok által elért eredményeket, amelyet az 1997-es Véleményezésekben (Opinions) közölt. Ettől kezdve, a Tanács kezdeményezésére, évente készít ilyen felméréseket és jelentéseket. Az ún. *'koppenhágai gazdasági kritériumok'*⁴⁹ alapján végzett

⁴⁹ A koppenhágai gazdasági kritériumok két területre koncentrálnak: a) működő piacgazdaság létezése a jelen pillanatban és b) képesség arra, hogy az Unión belüli versennyel és a piaci erőkkel szembe tudjanak nézni. Ezt a két területet a következő szempontok alapján mérik fel:

a) Működő piacgazdaság létezése

- A kereslet és kínálat közötti egyensúlyt a piaci erők szabad összjátéka alakítja ki; úgy az árak mind a kereskedelem liberalizált.
- Jelentős akadályok a piaci belépésre (új vállalatok alapítása) és a kilépésre (csőd) hiányoznak.
- Jogrendszer létezik, beleértve a tulajdonjog szabályozását; a törvényeket és a szerződéseket be lehet tartatni.
- Makroökonómiai stabilitás, beleértve a megfelelő árstabilitást, a fenntartható közkiadásokat és az államadósságot.
- Széleskörű konszenzus a gazdaságpolitika lényegéről.
- A pénzügyi szektor megfelelően fejlett ahhoz, hogy a megtakarításokat a produktív befektetések irányába terelje.

b) Képesség arra, hogy az Unión belüli versennyel és a piaci erőkkel szembe tudjanak nézni

- Működőképes piacgazdaság létezése megfelelő makroökonómiai stabilitással párosulva, amely lehetővé teszi a gazdasági szereplők számára, hogy döntéseiket egy stabil és kiszámítható környezetben hozzák.
- Elégséges mennyiségű és megfelelő árú humán és fizikai tőke, beleértve az infrastruktúrát (energiaellátás, távközlés, közlekedés, stb.), oktatást és kutatást, s mindezeknek jövőbeli továbbfejlesztését.

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

felméréseket az éves Rendszeres Jelentésben (Regular Report) teszi közzé. A 2001-es Rendszeres Jelentés szerint a következő képet lehet kapni a közép- és kelet-európai országok teljesítményét illetően a koppenhágai gazdasági kritériumok alapján:⁵⁰

- **A Cseh Köztársaság, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia** gazdasága működő piacgazdaság. Jelentős gazdasági különbségek vannak ezen országok között, de abban az esetben, ha folytatják, illetve életbe léptetik azokat a különböző intézkedéseket, amelyeket a Rendszeres Jelentések részleteznek, akkor képesek lesznek az Unión belüli versennyel és a piaci erővel szembenézni a közeljövőben.
- **Bulgária** közel áll ahhoz, hogy működőképes piacgazdaság legyen. Abban az esetben, ha folytatja a reformok életbeléptetését és erőfeszítéseket tesz a fennálló nehézségek leküzdésére, akkor képes lesz az Unión belüli versennyel és a piaci erővel szembenézni középtávon.
- **Románia** egyik kritériumot sem teljesíti, de első ízben most tesz meghatározó előrehaladást ennek érdekében.

Mindezek alapján a következő megállapításokat lehet tenni a közép- és kelet-európai országok jövőbeli EU-csatlakozásáról:

- A tíz közép- és kelet-európai ország közül nyolc, Romániát és Bulgáriát leszámítva, csatlakozásra kész állapotban van gazdasági szempontból. Ennek ellenére a felvételtől szóló EU-döntés valójában *politikai* lesz, ugyanis a gazdasági kritériumok csak egy részét képezik a felvételi kritériumoknak. Vitan felül áll, hogy a keleti bővítés mélyreható politikai következményekkel jár majd az Európai Unió számára.
- A bővítés valószínűsíthető időpontját 2005. körüli időpontban lehet megállapítani, de erről még döntés nem született.
- A keleti bővítés gazdasági szempontból nem lesz meghatározó az EU szempontjából: a nyolc keleti ország GDP-je kb. 3 százaléka az EU-nak, s még a 10 keleti ország összesített GDP-je is csak kb. 5 százaléka az EU-nak. Ez természetesen csak az EU-átlagra vonatkozik: a térséghez földrajzilag közelebb levő államok (pl. Németország, Ausztria) számára a keleti bővítés gazdasági kihatása jóval nagyobb.
- A bővítés egyértelműen pozitív gazdasági kihatással lesz a csatlakozó országok számára; ez több csatornán keresztül jelentkezik majd: nagyobb befektetési ráta a megnövekedő EU-ból származó FDI révén, növekedő munkalehetőség, s növekedő produktivitás (total factor productivity – TFP), amelyet a gazdasági szerkezet átalakítása hoz magával (gondoljunk csak Lengyelország igen alacsony hatékonysággal termelő és relatíve nagy számú munkaerőt alkalmazó mezőgazdasági szektorára).
- A munkaerőmigráció valószínűleg nőni fog, amelyet azonban a merev EU munkaerőpiac korlátoz majd.
- A mezőgazdaság problémás terület marad jó ideig: ez a szektor a jelenlegi EU számára is az egyik legnagyobb probléma, s a keleti térség két legnagyobb országában (lakosság és területet illetően) – Lengyelország és Románia – úgyszintén.

- A kormányzati politika és a törvényhozás befolyásának mértéke a versenyképességre a kereskedelmi politika, versenypolitika, állami segítség, kis- és középvállalkozások támogatása, stb. révén.
- Az ország kereskedelmi integrációjának mértéke és üteme az Unióval a bővítés előtt. Ez vonatkozik úgy a kereskedelmi volumenre mind annak összetételére.
- A kis vállalkozások aránya, részben azért, mert a kis cégek érdekeltőbbek inkább a jobb piacrajutás által, s részben azért, mert a nagy cégek dominanciája arra utalhat, hogy nagyobb ellenállás mutatkozhat az alkalmazkodás terén.

⁵⁰ Forrás: EU – Directorate-General for Economic and Financial Affairs: *Progress towards meeting economic criteria for accession: the assessment from the 2001 Regular Report*, ENLARGEMENT PAPERS, Number 6, November 2001.

Összegzés

A XVIII. század végén a nyugati világ két része, Európa és az Amerikai Egyesült Államok – történelmi gyökerek és Fortuna következtében – eltérő fejlődési pályára kerültek: míg az Újvilágban sikerült egy republikánus politikai-gazdasági államberendezkedést létrehozni, addig az Óvilág létrehozta a hivatásos forradalmár prototípusát. Ez utóbbi fejlemény, rövidlátó politikai-katonai lépések következtében, nagyban hozzájárult a XX. században a cári Oroszország alapjain a sztálini szovjet birodalom megszületéséhez, amely döntően befolyásolta a közép-kelet-európai térség és az egész világ XX. századi fejlődését. Iszonyú emberveszteséget és anyagi pusztítást maga után hagyva végül is a 'gonosz birodalma' megbukott. Az Újvilág kénytelen volt – részben saját önérdékéből is – a XX. században az Óvilág segítségére sietni. A II. világháborút követően amerikai segítséggel a kontinens nyugati része talpraállt, s végül az amerikai fejlődési pályára állt rá, európai akcentussal. Ennek az árát részben a - II. világháború után a szovjet birodalomba bekebelezett - közép- és kelet-európai kis államok fizették meg. Vigasztalásul talán annyit el lehet mondani, hogy az 1989-ben kezdődött felszabadulás után ezen országoknak van legalább mihez csatlakozniuk, az Európai Unió entitása és működő modellje megszületett. Már csak idő kérdése, hogy ezen országok visszatérjenek szerves történelmi közegükbe.

Mit is lehet még elmondani erről az igen zivataros XX. századról? Bőrünkben nem léphetünk ki, ez a *mi* történelmünk. Kinek tragikusabb, kinek kevésbé. Nostalgizálásra azonban nem szabad adnunk a fejünket, a múltat kizárólag reflexió szempontjából kell vizsgálnunk és kutatnunk. Nekünk elsősorban a jelenre és főleg a jövőre szabad koncentrálnunk. Ezért hadd zárjam előadásomat Jókai Mór szavaival: „*De szép idők voltak! Hála az égnek, hogy elmúltak!*”

Nagy Péter

Az Európai Unió kibővítése: folyamatok, kilátások és utolsó lépések

A következőkben leírtak kizárólag saját véleményemet tükrözik és semmilyen módon nem képviselik az Európai Bizottság hivatalos álláspontját. Köszönetemet fejezem ki Czigány Imre barátomnak, aki nyelvi szempontból lektorálta a szöveget.

Bevezetés

Az Európai Unió kibővítési folyamata elérkezett az utolsó szakaszához. Tíz tagjelölt Magyarországot beleértve, kíván 2004-ben csatlakozni az Unióhoz. 2002 kulcsévnek tekinthető, mert most kezelik az úgynevezett érzékeny témaköröket, elsősorban a kibővítés finanszírozását. Amennyiben létrejön egy politikai kompromisszum, a tárgyalásokat le lehet zárni.

Az utolsó lépésként a Csatlakozási Szerződéshez fűződő referendumokra és a Szerződés ratifikálására fog sor kerülni. Ugyanakkor azonban az Unió már olyan jövőbeli kérdésekkel foglalkozik, hogy merre haladjon és hogy milyen módon működhet egy ilyen létszámba növekedett EU.

Tehát nagyon időszerű a csatlakozási folyamat eddigi eredményeit, továbbá az Unió kilátásait és a tárgyalások utolsó lépéseit szemügyre venni.

Ki és mikor ?

A Laekenben 2001 decemberében lezajlott Európai Tanács azon reményét fejezte ki, hogy a tíz jelölt ország megfelelő felkészültség esetében 2004-ben el fogja nyerni az EU tagságot: ezek Magyarország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Ciprus és Málta. Bulgária és Románia egy eltérő csatlakozási menetrendet tűzött ki magának mint célt. Törökország a tizenharmadik tagjelölt, akivel azonban az Unió eddig még nem kezdeményezett tárgyalásokat.

A Laeken-i tíz ország esetében megállapíthatjuk, hogy a 'mikor' kérdése majdnem elveszítette jelentőségét, mert már létezik egy kitűzött menetrend. Rendkívüli eredménynek vehető, ha a tagság elnyerése egy-két évvel a tárgyalások kezdete után bekövetkezik.

A keleti bővítés óriási kihívás, nem csak a tagjelölteknek, hanem az Unió számára is. Az európai diplomáciai történelemben nincs példa arra, hogy tizenkét országgal egyszerre csatlakozási tárgyalásokat folytasson egy integrációs tömb, amelynek eredményeképpen 30 százalékkal növekszik lakossága és területe. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy a GDP csak 5%-al emelkedik. Az eddigi négy kibővítési folyamat során csak egy, illetve maximálisan három ország lépett be az Unióba.

A feltételek

Az EU csatlakozás politikai és gazdasági feltételekkel jár, amint azokat az 1993-ban a koppenhágai Európai Tanács rögzítette. A tagjelölt országoknak meg kell teremteniük a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok és a kisebbségek tiszteletben tartását és védelmét biztosító intézmények stabilitását.

A gazdasági kritériumok megkövetelik a működő piacgazdaságot; és az Unión belüli piacgazdasági versenyben való részvételnek megfelelő teljesítőképességet.

Magyarország már teljesítette a politikai feltételeket és egyre inkább eleget tesz a gazdasági feltételeknek is.

Az Unió feltételei közé tartozik, hogy a tagjelöltek a csatlakozás pillanatától számítva átvegyék az EU jogszabályainak összességét, az úgynevezett „acquis communautaire”-t. Az acquis kb. 80.000 publikált oldalt tesz ki, amit a csatlakozás időpontjáig saját nyelvükre le kell fordítaniuk.

Huszonkilenc fejezetben tárgyalják az „acquis communautaire”-t, amely az Unió politikájának összes területét magában foglalja, mint az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad áramlását, az iparpolitikát, a verseny- és vállalati jogot, a külgazdasági kapcsolatokat, a kül- és biztonságpolitikát, a bel- és igazságügyi együttműködést stb.

Azonkívül olyan intézményes kérdéseket is tárgyalnak, mint például, hogy milyen súlya lesz Magyarországnak a döntéshozásban, illetve hány magyar képviselő lesz az Európai Parlamentben. Egy utolsó fejezet tartalmazza majd az egyéb, esetleg még tárgyalásra szoruló kérdéseket.

Szorozzuk meg a harmincegy fejezetet a tizenkét ország számával és kiderül, hogy majdnem négyszáz fejezetet tárgyalnak: egy óriási munka !

Az Unió továbbá megköveteli, hogy a jogharmonizációval kapcsolatos és a közösségi vívmányok alkalmazásához és végrehajtásához szükséges adminisztratív infrastruktúra is egyidejűleg létrejöjjön. Jelentős erőfeszítésekre van még szükség a közigazgatási és igazságszolgáltatási infrastruktúra megerősítése és megújítása terén. Az Unió 2002-ben egy milliárd eurót fordít az intézmények fejlesztésére, amit az Európai Bizottság szerint a csatlakozás után is folytatni kell.

Miért és milyen előnyök ?

Ki szeretné tértől az EU kibővítésének alapkérdéséhez: miért szükséges és miért jó ez úgy az Uniónak, mint a tagjelölteknek, Magyarországot beleértve.

Az alapkérdésre szerintem erkölcsi szinten kell feleletet adni. Kinek lenne egyáltalán morális joga Magyarországot és azokat az országokat, amelyeket a második világháború után erőszakkal zártak el az európai integrációs folyamatból, megfosztani az EU-tagság lehetőségétől ? Én úgy vélem, hogy erre senkinek sincs joga.

A bővítés elsődleges előnye abban rejlik, hogy az EU 'exportálja' a közép és kelet európai térségbe az immár fél évszázada élvezett békét, stabilitást, biztonságot és jólétet.

Az új Unióban egy nagyobb térségben azért is valósulhat meg egy magasabb biztonság, mert többen működnek együtt a bel- és igazságügy területén. A biztonság szavatolása még nagyobb súllyal bír a jugoszláv válság, de főleg a 2001 szeptember 11-iki amerikai terrorcselekmények következményeképp.

Az Unióhoz való csatlakozás hozzájárult a nyolcvanas években ahhoz is, hogy olyan egykori diktatúrákban mint Görögország, Spanyolország és Portugália megszilárdult a nemrég kivívott demokrácia. Ezek a példák nagy fontossággal bírnak közép és kelet Európa esetében is.

Egy nagy és erős integrációs tömbnek tagjává válni olyan kis országoknak mint Magyarország, de akár Hollandia, Portugália, illetve Luxemburg, valószínűleg az egyetlen módot jelenti a nemzetközi politikai és gazdasági folyamatok döntő befolyásolására. Egy kibővített Unió pedig még nagyobb szerepet játszhat a világpolitikában, mert jelentősége párhuzamosan növekszik nagyságával. Továbbá egyszerűbben is közeledhet új és régi szomszédaihoz, mint Oroszország, Ukrajna, a Földközi tenger térsége és a Közel Kelet. Ez a folyamat tehát kölcsönös politikai és gazdasági előnyökkel jár.

Egy kibővített, félmilliárd fogyasztót egyesítő egységes piac, amelyben az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő fokozatosan szabadon áramlanak, óriási gazdasági fejlődést jelenthet az Uniónak is.

A piacgazdaság stabil és áttekinthető jogi és politikai keretei biztosítják a befektetéseket, a kereskedelmet és ezáltal a növekvő jólétet is.

Továbbá a csatlakozás után az új tagállamok a strukturális és kohéziós alapokból jelentős támogatásban részesülnek, amelyek célja és rendeltetése segíteni a régiók közötti különbségek csökkentését. Azonkívül fokozatosan bekapcsolódnak az EU agrárpolitikába és a velejáró támogatások haszonélvezőivé válnak. Spanyolország, Portugália és Görögország bemutatta már az eredményt: az átlagos GDP-jük 1988-ban az akkori EU átlaga 68%-ának felelt meg, míg 1998-ban már 79 %-ot ért el.

Világos hogy a tagjelöltek nem csak az EU tagság előnyeit veszik számításba, hanem az előkészüléssel járó nagy kihívásokat is. Nehéz társadalmi, közigazgatási és gazdasági reformokat kellett végrehajtaniuk az elmúlt években, amit tovább folytatni kell. Meg szeretném jegyezni, hogy a rendszerváltás után mindenképpen keresztül kellett menniük ezeken a reformokon. De úgy vélem, hogy elfogadják az ezzel járó nehézségeket, mert fennáll egy társadalmi és politikai konszenzus a reformok végcéljáról, az Unió tagság elnyeréséről.

Eddigi eredmények

Ami a kibővítési tárgyalásokat illeti, a tíz tagjelölt amely 2004-ben kíván belépni az Unióba, a legtöbb tárgyalási fejezetet már ideiglenesen lezárta. Az egyes országtól függően 24-től 28-ra rúg a letárgyalt fejezetek száma, míg Magyarország a 26-iknál tart.

A végére marad a mezőgazdaság, a regionális politika pénzügyi kerete, a költségvetés és még néhány további fejezet, amelyek a kényes témákhoz tartoznak, mert a kibővítés finanszírozását érintik. Erre a témára még kitérek később.

Magyarország esetében még például nyitott az intézményes témák fejezete is, mivel nem fogadja el, hogy a nizza-i EU-szerződés értelmében csak 20 képviselőt küldhetne az Európai Parlamentbe és nem 22-t, mint Belgium, illetve Portugália, ahol ugyanúgy tíz millió a lakosság száma.

A tagjelöltek kértek és kaptak egy két fejezetben átmeneti halasztást, ahogy ez már az előbbi kibővítéseknél is megtörtént. Az átmeneti intézkedések úgy időbelileg, mint érdembelileg korlátozottak és nem tartalmazhatnak az Unió szabályaira és politikáira vonatkozó módosításokat, valamint nem akadályozhatják ezek rendes működését, és nem vezethetnek a verseny jelentős torzulásához. Az alapelv marad: a csatlakozás előtt kell felkészülni!

Átmeneti időszakban állapotok meg a környezetvédelem terén, mert a szükséges nagymértékű beruházásokat nem tudják a csatlakozás előtt foganatosítani. Az Európai Bizottság 135 milliárd €-ra becsülte a tagjelöltek által még létrehozandó beruházások összegét.

A cigaretta adóztatása is egy kényes téma volt, mert az EU előírások miatt az árak erősen emelkednének, ami gazdasági és szociális gondokat okozna, ezért megállapodtak bizonyos mértékű halasztásban.

A termőföldvásárlással kapcsolatban is aggodalmak keletkeztek egyes országokban, mint például Magyarországon, Lengyelországban és Csehországban, ahol arra utaltak, hogy a 'gazdag nyugat' majd felvásárolja a 'szegény keleten' a termőföldet. Ennek a kérdésnek történelmi vetülete is van, mert például a lengyelek és a csehek attól tartanak, hogy az egykori német lakosok visszavásárolják régi földjeiket. Az Unió ezen a téren időbeli halasztásban állapodott meg.

Azonban nem csak a tagjelöltek kértek bizonyos területeken átmeneti időt, hanem az EU tagállamok is.

A munkaerő szabad áramlásával kapcsolatban a tagállamok attól tartanak, hogy a csatlakozás után korlátozás nélküli masszív olcsó munkaerőbevándorlásra kerül sor. Az Európai Bizottság rámutatott arra, hogy a nyolcvanas években, a görög, spanyol és a portugál esetben ez nem következett be olyan mértékben, mint ahogy erre számoltak.

Világos hogy nem egészen hasonlítható össze az akkori a mai közép és kelet európai helyzettel. Az eddigi eljárás értelmében a tárgyaló felek megállapodtak, hogy néhány évre korlátozzák a munkaerő beáramlását.

Ez abból a szempontból is fontos, hogy a mai tagállamokban, amelyekben tartanak az olcsó keleti munkaerőversenytől, a közvélemény továbbra is támogassa a kibővítés folyamatát.

Néhány érdekes téma

A csatlakozással kapcsolatban, illetve a formális tárgyalásokon kívül felmerült még egy jó néhány érdekes és váratlan téma, amellyel az Uniónak foglalkoznia kellett.

A politikai kritériumok keretében például vizsgálat tárgyát képezi, hogy miképp bánnak a tagjelöltek az árva és más okokból otthonokba került gyerekekkel. 1999-ben a csatlakozási tárgyalások kezdeményezése előtt, Romániának feltételként be kellett mutatnia, hogy konkrétan foglalkozik a gyerekvédelem kérdésével.

Továbbá az Unió szigorúan követi a tagjelöltek erőfeszítéseit az emberkereskedelem ellen, valamint az embercsempészek elleni fellépését is.

A politikai kritériumok tartalmazzák a kisebbségi jogok és azok védelmét is. Ez a téma aktualitással bír a legtöbb tagjelölt ország esetében, mert a Kárpát medencei magyarokon kívül számos más népcsoport él hasonló helyzetben, mint például a törökök Bulgáriában illetve az oroszul beszélő emberek a Baltikumban.

Az Európai Bizottság megvizsgálta a magyar Kedvezmény Törvényt is és kimondta a múlt évben, hogy a Törvény néhány rendelkezése látszólag ellentétben áll a kisebbségvédelem általánosan elfogadott európai normáival, amint azt az Európa Tanács úgynevezett Velencei Bizottsága 2001. október 19-én elfogadott jelentése megállapította. Az Unió továbbra is figyelemmel kíséri a törvényt.

A Benes Elnöki dekrétumok, amelyek a csehszlovák eljárás alapjául szolgáltak a számukra is szörnyű második világháború után, is szóba jöttek, hacsak a bővítési tárgyalásokon kívül. Nem kell itt külön felvázolni, hogy e dekrétumok következményeképp a német és magyar lakosság milyen szenvedésen ment keresztül. Az illetékes európai biztos kifejezte azon reményét, hogy a szomszédos országok kidolgoznak egy olyan megállapodást, amelyben kezelik a múltat. A közös munka folytatódik.

Továbbá az Unió követeli a csatlakozási folyamat keretében azon atomerőművek fokozatos bezárását, amelyek nem felelnek meg egy magas biztonsági színvonalnak. Litvániának, Szlovákiának és Bulgáriának folyamatosan fel kell számolni nyolc atómerőmű blokkot, ami következményként Litvánia ki is lépne az atomenergia használatából. Meg kell jegyezni, hogy az Unió hajlandó ebben a feladatban segítséget nyújtani.

Kalinyingrád az Európai Unió és Oroszország közötti kapcsolatok alakulásában központi helyet foglal el. A Szovjetunió felbomlása óta Kalinyingrád területe - az egykori kelet Poroszország - nem érintkezik az orosz anyaországgal és exklávéra vált. Azonban a lengyel és litván EU csatlakozásból kifolyólag az orosz polgár, aki például Litvánián keresztül kíván átutazni a kalinyingrádi rokonaihoz, a kibővítés után csak megfelelő útlevéllel és vízummal teheti ezt meg. Eddig vízumra nem volt szükség és régebben még nemzetközi útlevélre sem. Azonban Oroszország reméli, hogy megmarad az eddigi vízummentesség állapota.

Az Unió szerint a kalinyingrádi problémák nagy mértékben az ottani nehéz gazdasági helyzetből fakadnak. Ezért az EU hajlandó gazdasági segítséget nyújtani és továbbá felülvizsgálni –a reciprocitás elve értelmében - a határátkelés egyszerűsítésének lehetőségét. Azonban az elv marad: a beutazás az Unió úgynevezett schengen-i külső határain megfelelő vízummal lehetséges csupán, mivel az európai térségbe való ellenőrzés nélküli belépés biztonságunkat kockáztathatná.

Az oroszok szerintem már nem ellenzik az Unió kibővítését, azonban úgy vélik, hogy ez számukra hátrányos, mert például a régi csatlós országokkal lebonyolított kereskedelem még erősebben csökkenne. Ezzel szemben az Unió inkább arra mutat rá, hogy Oroszországnak is előnye származna a nagy Belső Piacból. Az EU számára fontos Oroszországgal jó kapcsolatot tartani és ezért hajlandó kiépíteni a politikai párbeszédet, valamint növekvő mértékben együttműködni közös kihívásokkal szemben, mint például a nemzetközi terrorizmus, a kábítószer problémája, az illegális bevándorlás és egyéb szervezett bűncselekmények.

Ciprusról az Unió már 1999-ben világosan kifejezte azon reményét, hogy az egész sziget csatlakozni fog, de ha ez nem lenne lehetséges, elfogadja, hogy csak a déli része nyeri majd el a tagságot. Az Unió még mindig reméli, hogy a török és görög ciprusiak megállapodnak az Egyesült Nemzetek

segítségével. Az Európai Bizottság igen komolyan veszi az egyesült Ciprussal kapcsolatos reményét, mert már konkrétan javasolt regionális támogatást az északcyprusi, töröklakta rész javára és megállapította, hogy adott esetben fell kell készülni a török nyelv használatára is.

A kibővítés finanszírozása

Úgy, ahogy ez a múltban is már előfordult, a finanszírozás az EU bővítés legkényesebb és politikailag legfontosabb kérdéseire tartozik.

A déli tagállamok, amelyek nagy mértékben részesülnek az EU támogatásokból, nem hajlandók lemondani jogaikról. Ezen országok - egyébként jogosan - attól tartanak, hogy a rendelkezésre álló összegek egyre inkább a szegényebb közép -és kelet Európa felé irányulnak a jövőben. A tagállamok, amelyek már most is többet fizetnek be az Unióba, mint amennyit kapnak (a 'nettó-befizetők'), pedig már nem hajlandók tovább növelni az EU nettóhozzájárulás összegét az EU bővítése után.

Az EU már 1989 óta támogatja évente több mint 3 milliárd euró nem-visszafizetendő segéllyel a közép-és kelet európai strukturális átalakulás folyamatát. Az Unió a Phare, SAPARD és ISPA programokon keresztül nyújt műszaki segítyt és készíti elő a tagjelölteket a strukturális és mezőgazdasági politika alkalmazására.

Az Európai Bizottság januárban nyilvánosságra hozta a kibővítés finanszírozását illető javaslatait, amivel egy biztos lökést kívánt adni a kérdés megoldásához.

A Bizottság a mezőgazdasági téren azt javasolta, hogy a közvetlen agrártámogatást 2013-ig fokozatosan kell beütemezni. 2004-ben az EU támogatásnak 25 %-ában részesülnének a közép -és kelet európai gazdák, ami 2006-ban 35%-ra emelkedne.

A Bizottság úgy véli, hogy egy azonnali 100%-os támogatás esetében nem lenne esély a mezőgazdasági struktúra átalakítására egy versenyképes szektorra, amelyben a minőség, az élelmiszer biztonsága és a környezetvédelem áll az előtérben. Miért is átstrukturálni, ha mindenképpen bőségesen árad a pénz? Meg kell jegyezni, hogy nagy számmal vannak a tagjelölt országokban kisebb, nem versenyképes tanyák, amelyek megnehezítik a szükséges reformokat. Rá kell továbbá mutatni arra, hogy egy azonnali magas EU támogatás esetében, a gazdák sokkal többet keresnének, mint a munkások egy jó néhány ipari szektorban, amiből szociális és gazdasági feszültségek keletkezhetnek.

A strukturális alapokról szóló javaslatok tekintetbe veszik az új tagállamok felhasználó kapacitását és ezért a Bizottság szerint a strukturális alapok igénybevitelét be kell ütemezni. Ezzel azt is biztosítani kívánja, hogy a szükséges nagymértékű környezetvédelmi, útpítési és más infrastrukturális beruházások folytatódjanak.

A javaslatok egyik fontos alapelve - ami a csatlakozás utáni első éveket illeti -, hogy az új tagállamok ne részesüljenek kevesebb támogatásban, mint a csatlakozás előtt; és az új tagállamok hozzájárulása az EU háztartáshoz ne legyen magasabb, mint az igénybe vett támogatás összege. Ne felejtjük el, hogy az új tagállamok, úgy mint a 'régiek', szintén hozzájárulnak az EU költségvetéséhez.

Az Európai Bizottság egy 40 milliárd eurós csomagot tett közzé 2004-től 2006-ig, az érvényes EU költségvetési időszak végéig. Ebből az összegből a strukturális alapok 25 milliárdra rúgnak, míg a mezőgazdasági támogatások meghaladják a 10 milliárdot.

A tagjelöltek, nem váratlanul, kritizálták a csomagot, mert úgy vélik, hogy túl kevés, illetve nem részesülnek egyenlő bánásmódban a jelenlegi tagállamokkal, mivel a támogatás összegét illetően alacsonyabb a részesedési arányuk. Továbbá, fenntartásokat fogalmaztak meg a javasolt mezőgazdasági termelési kvóták ellen is. Ezek kulcsfontosságúak a gazdák jövedelme szempontjából.

Érdekes megjegyezni, hogy nemrég a magyar sajtó idézett egy tanulmányt, amely szerint a bővítés „egy vacsora árába kerül majd minden egyes uniós polgárnak”. Azt is hangoztatták, hogy Németország egyedül évente 75 milliárd eurót fordít a keleti országrész gazdasági felzárkózására. Viszont volt olyan tagjelölt is, aki, összehasonlítva a mai nemzeti agrártámogatásokat a holnapi EU segéllyel, megállapította, hogy hátrányosabb nem csatlakozni az Unióhoz, mint elfogadni a csomagot.

A tagállamok továbbra is vitáznak a csomagról és néhányan úgy vélik, hogy a javaslatok elfogadása előtt át kellene alakítani az EU agrárpolitikát, mert a kibővítés után nem lesz többé finanszírozható. Ebben a

pillanatban döntéseket hozni azért is nehéz, mert néhány EU kulcsországban éppen választások zajlottak le, mint Franciaországban, illetve választások előtt állnak, mint például Németország ahol szeptember 22-ikén kerül erre sor.

Az Európai Bizottság meg van győződve, hogy a javaslatai politikailag és érdemben kiegyensúlyozottak és jó kiinduló pontot alkotnak egy sikeres kompromisszum eléréséhez.

A közvélemény és az EU kibővítés

Kulcsfontosságú az EU bővítés sikeréhez a közvélemény támogatása, úgy a tagjelölt országokban mint a mai tagállamokban. A csatlakozási szerződés ratifikálása és az ezzel kapcsolatos referendumok kudarcot szenvedhetnek, ha a lakosságot nem készítik fel megfelelően. Az Uniónak már van idevágó tapasztalata, amikor tíz évvel ezelőtt a dánok leszavazták a maastrichti EU szerződést és csak a második alkalommal hagyták jóvá. Az írek meg 2001 júniusában a 2000 végén létrejött nizzai EU szerződést szavazták le, amely ratifikálása politikailag fontos az EU bővítési folyamat sikeres lezárásához. Azonban az írek nem a kibővítést ellenezték, hanem inkább attól tartottak, hogy a nizza-i szerződés megkérdőjelezné az ír semlegességi politikát. A júniusi sevillai európai csúcs helybenhagyta Írország neutralitását, amely döntéssel a következő hónapokban jó esélyek támadnak egy 'igen' - re.

A közvélemény a 1989-i rendszerváltás óta igen is változott a tagjelölt országokban. Akkoriban a lakosság nagy lelkesedéssel támogatta a minél hamarabbi EU tagság elérését, mert ezt egy fontos és sürgős geóstratégiai lépésnek tekintette. Azóta három tagjelölt, Magyarországot beleértve, már NATO taggá vált. Továbbá a polgárok érezvén a gazdasági átalakulás nehézségeit és tapasztalván az árak drasztikus emelkedését, nehezebben fogadják el, ha a kormányuk kevésbé sikeres a tárgyalásokon. A finanszírozás témája, a szabad munkaerő áramlásának korlátozása, a Benes dekrétumokról szóló vita, valamint a félelem, hogy az Unió korlátozná a nemrég újra elnyert szuverenitást, az elmúlt években országok szerint szintén befolyást gyakorolt a közvélemény alakulására.

Az EU tagállamokban a közvélemény felé rámutatnak a bővítés pozitív hatására, de főleg a tagjelöltekkel határos országokban attól tartanak, hogy ez a lépés sokba fog kerülni és problémát okozhat növekvő munkanélküliség, több bűncselekmény és környezetszennyezés formájában.

Az áprilisban nyilvánosságra hozott Eurobarometer felmérése szerint a tagállamokban 51 % támogatja az EU bővítést és 30% ellenezi. Öt országban a támogatás nem is éri el az 50 százalékot és Franciaországban többen ellenzik, mint támogatják.

A tagjelölt országok lakossága 66%-a támogatna egy EU csatlakozásról szóló referendumot, míg 18% ellenezné. Magyarországon egy stabil többség, 71% állt ki a csatlakozás mellett, míg például Máltában, Észtországban és Lettországban kevesebb, mint a lakosság fele az 'igent-mondó'.

Világos, hogy a mai és a jövő tagállamokban erősíteni kell az EU bővítésről szóló információs kampányt. Sok polgár nem is tudja, hogy tulajdonképpen miről van szó, ha az Uniót említik. Az Unió 150 millió eurót fordít hat éven keresztül különböző kampányokra, hogy tudassa polgáraival, milyen változások várnak rájuk a bővítés után. Fontos, hogy mindenki tisztában legyen azzal, hogy ezzel a lépéssel mindenki nyer, mert az óriási előnyök felülmúlják az esetleges és ideiglenes hátrányokat. Nem lehet megkockáztatni ezt a történelmi feladatot azzal, hogy az érintett lakosság nem részesül megfelelő felvilágosításban.

Egy két kérdés a jövőről és a kilátásokról

Vegyük most szemügyre az Unió jövőjét, amely természetesen összefüggésben áll témánkkal.

Az Unió formálisan megtett mindent, hogy intézményeit előkészítse a bővítésre. A nizza-i szerződéssel egyszerűbbé vált a döntéshozás, az új tagállamok súlya megállapításra került az EU döntéshozásban és az intézményekben való képviselete, mint például az Európai Parlament, az Európai Bíróság illetve a Számvevőszék. Az Európai Bizottságba pedig minden tagállam majd egy biztost küldhet és már elkezdődött a tagjelöltek körében a találgatás arról, hogy vajon ki lesz az első brüsszeli biztos.

Az Unió egyre inkább foglalkozik a jövőjével is.

Felmerült például a kérdés, hogy először mélyíteni kellene-e az Uniót új, illetve erősebb közös politikával, vagy inkább elsősorban bővíteni. Egy másik, már régebben feltett kérdés pedig az, hogy az Unió egy federális államszervezeti formát öltjön, vagy inkább egy kormányközi modell felé orientálódjon.

Továbbá az is tisztázásra vár, hogy hol is lehetnek az Unió „végleges” határai. Norvégia, már háromszor próbálkozott, beléphetne, Svájc és Izland is. Törökország már szintén tagjelölt és reméljük, hogy a közeljövőben a balkáni országok fognak következni. De mi lesz Ukrajnával, Fehéroroszországgal, Moldovával, vagy akár Oroszországgal?

Egy másik nehéz téma arról szól, hogy egy majdnem harminc tagállamból álló Unió hogyan lesz képes célszerűen döntéseket hozni? Hogyan kell kezelni a több mint húsz hivatalos nyelv használatát? A szubszidiaritás elve értelmében mi is legyen egyáltalán az Unió feladata és mi a tagállamoké? Mennyire demokratikusok az EU intézményei és hogyan kellene orvosolni az esetleges demokrácia deficitet? Hogyan működhet az Unió alkotmány nélkül? Hogyan érjük el, hogy az Unió egy és mondjuk nem huszonöt eltérő módon nyilvánuljon meg a nemzetközi politika területén? Hogyan kell elosztani a hatalmat az EU intézmények között? Az utolsó kérdést illetően kihangsúlyozhatjuk, hogy az Unióban mindig az Európai Bizottság alkotta az európai integrálódó elemet.

2002 februárja óta az úgynevezett 'Európai Konvent' foglalkozik az ide vonatkozó témákkal. A tagállamok az Unió jövőjét illetően több mint ötven kérdést fogalmaztak meg ebben a keretben. A Konvent, amely 2003-ban fog konkrét javaslatokkal előállni, 105 tagból áll, amelyben a tizenhárom tagjelölt is részt vesz már.

Az Európai Bizottságnak az a célja, hogy a Konvent keretében megerősítse az integrációs folyamatot, ami logikusan a Bizottság és az Európai Parlament intézményes felértékelését eredményezné. Ebben rejlik az egyedüli lehetőség, hogy az Unió az összes polgárai érdekeit képviselje, amire egyetlen ország sem képes magában.

Az európai agrárpolitika és regionális politika reformjai fontosak az Unió jövője szempontjából. Itt ki kell hangsúlyozni, hogy a 100 milliárd Eurós EU költségvetés legnagyobb része erre a két területre irányul, míg a bővítés nagy mértékben kihatással lesz ezekre. Az Európai Bizottság néhány hete közzétette az agrárpolitika reformjáról szóló javaslatait. Nemrég az EU soros dán elnöke újra leszögezte azt az elvet, hogy a bővítés menetrendjét nem szabad függővé tenni a közös mezőgazdasági politika jövőjétől.

Az európai intézményeknek nem csak elvben, hanem nagyon konkrétan is fell kell készülniük a bővítésre. A Bizottság egyik feladata például abban rejlik, hogy befogadja a következő években az új tisztviselőket, akik számát majdnem négyezerre becsüli.

Az új tisztviselők gyermekeinek megfelelő oktatásáról is gondoskodni kell. Ezért a brüsszel-i Európai Iskola magyar, cseh, lengyel és más nyelvű tagozatot is fog nyitni. Néhány év múlva tehát Brüsszelben is lehet majd magyar nyelven érettségizni!

Az utolsó lépések

A sevillai 2002 júniusi európai csúcs helybenhagyta a csatlakozási menetrendet és ezzel meghatározta a bővítés utolsó lépéseit is. Vegyük most befejezésül ezeket szemügyre.

Az Európai Bizottság, az évi országjelentések keretében, októberben javaslatot tesz, hogy melyik tagjelölttel lehet véglegesen lezárni a tárgyalásokat, ami után egy két héttel később az Európai Tanács meghatározza, hogy melyek a felkészült tagjelöltek. Abból indulunk ki, hogy a már említett tíz országról, Magyarországot beleértve, lesz szó.

Az Unió legkésőbb november elején dönteni fog a kibővítés finanszírozásáról, a mezőgazdasági közvetlen támogatások kényes kérdésével együtt.

A tárgyalások tényleges lezárására decemberben kerülhet sor; az ehhez szükséges politikai határozatok meghozása a koppenhágai Európai Tanács feladata lesz. Addig még Írországnak is jóvá kell hagynia a nizza-i szerződést. A csatlakozási szerződés aláírása 2003 tavaszára várható. Az Európai Parlament a következő év folyamán szintén véleményezni fogja az egyezményt. Ezután következik egy esetleges referendum után a ratifikáció, úgy a régi, mind az új tagállamok parlamentjei által. A tagjelöltek

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

2004-ben csatlakozhatnak az Unióhoz és júniusban már részt vehetnek az Európai Parlament közvetlen választásában.

Megállapíthatjuk, hogy a tárgyalási ütemtervet eddig teljesen betartották és az Európai Bizottság időben terjesztette be javaslatait és tárgyalási álláspontjait a tagállamok illetékes minisztereinek.

Bízok abban, hogy végülis menetrend szerint bekövetkezik az, amit már ötven évvel ezelőtt kellett volna megvalósítani: egy igazi, egész Európára kiterjedő integrációs folyamat, amely minden polgárnak hosszútávon biztosítja a békét, a szabadságot, a biztonságot, a stabilitást és a jólétet.

Herczegh Géza

1956-ról fél évszázad távlatából

Nehéz feladatra vállalkoztam, mert a jelenlévők egy része közvetlen szemtanúja volt az 1956-os forradalom eseményeinek, mások viszont már jóval később Nyugaton születtek. Számukra a magyar forradalom történelmi tananyag, vagy szülői, nagyszülői emlékezők foszlányaiból tevődik össze és emiatt felettébb hézagos. Mégis egyetlen előadásban mindannyiukhoz kell szólnom. A történelem ma egyébként sem tartozik a népszerű tudományágak közé. Azzal vádolják, hogy előítéleteket szül, ellentéteket szít, országokat és népeket állít szembe egymással. Ez azonban nem igaz. Rossz történelem-könyvek és hamis elméletek miatt nem lehet a történetírást a maga egészében a vádlottak padjára ültetni és nem szabad a piszkos vízzel a megfürösztött kisgyermeket is kiönteni a kádból. A fürdetésre szükség van és később is szükség lesz annak elkerülése végett, hogy az emberek új, vagy új köntösben megjelenő, de nagyon is régi „ordas eszmék” áldozataivá váljanak.

A történelmi ismeretek fontosságára jó példa az 1956-os magyar forradalom. Forradalom volt, igazi tömegmozgalom, szervezetlen, helyenként erőszakos, mely különböző rétegek ösztönös vágyait és tudatos törekvéseit egyesítette. Akik az elmúlt fél évszázadot Nyugaton töltötték, aligha értik, miért kell ezt a nyilvánvaló igazságot annyit bizonygatni, de akik otthon maradtak, azok tudják jól. Amióta a nép akaratát tekintik minden hatalom kizárólagos forrásának, a forradalom, mint a népakarat elementáris erejű, spontán megnyilvánulása óriási legitimáló erő. Az orosz bolsevisták a hatalom megragadását „Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak” nevezték el, holott közönséges államcsíny volt, Kádárakat pedig, akiket orosz tankokon szállítottak Budapestre, „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” elnevezéssel látták el. Ahány szó, annyi hazugság! „Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögezünk, hogy a politikában hazudni nem lehet.” - írta Bibó István - „Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságokra politikai konstrukciókat, politikai programokat felépíteni.” A hazugság előbb-utóbb - néha csak harminchárom év múlva - megbosszulja magát. 1989 április 12-én elmondott utolsó zűrzavaros beszédében Kádár beismerte: „Önök nagyon jól tudják, hogy ez mit jelent azok számára, akiknek a kormány legalitása fontos...mert hogy ha nem ellenforradalom, hát akkor nem tudom ki hivatkozhat. Nem tudom ki hivatkozhat...” Pontosítsunk! Kádár kormányának legitimálása érdekében a forradalmat török-szakad ellenforradalomnak kellett nevezni. Amikor Pozsgay Imre kijelentette, hogy 1956-ban „népfelkelés” történt, ami voltaképpen a forradalom szinonimája, megadta a kegyelmezdőfést a már haldokló Kádár-rendszernek.

Mi történt valójában?

Lépünk vissza az időben és lépünk egyúttal távolabbra is, hogy ne csak Budapestet és ne csak Magyarországot lássuk magunk előtt, hanem azt a széles övezetet, mely a Baltikumtól az Égei-tengerig terjed, amit a németek Zwischeneuropának, mi pedig Ady nyomán Komp-Európának nevezünk. Ezen a térségen a XX. század elején Oroszország, a Német Birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia és a Török Birodalom osztozott, 1918-at követően azonban az egészet újra felosztották. A felosztás nem sikerült - hogy miért, abba most ne menjünk bele - tény, hogy nem sikerült, mert 1939-ben itt robbant ki a háború következő szakasza. Ennek eseményeit úgy összegezhethetjük, hogy Kelet-Középeurópát először Hitler igázta le, hogy azután Sztálin birodalmának részévé váljon. Az 1939. augusztus 23.-i Ribbentrop-Molotov Paktum és az 1944. október 9.-i Churchill-Sztálin megállapodás százalékos arányszámai - gondolom - eléggé ismertek, mint ahogyan az is, hogy a nagyhatalmi döntésekbe a közvetlenül érdekelt milliós nem voltak hajlandók belemagyarázni. Sztálin rendszere annyira idegen volt az európai hagyományokon felnőtt népek számára, az ún szocialista tervgazdálkodás olyan rossz hatásokkal működött és az új háborúra való felkészülés annyira megerőltető, hogy amikor 1953 március elején a zsarnok meghalt, valamennyi ún csatlós ország súlyos válsággal küzdött. 1953 június 17-én szovjet tankok törték le a keletberlini munkások ellenállását, 1956. júniusában Poznanban lőttek a lengyel munkásokra, október 23-át követően pedig nálunk napok alatt összeomlott a kommunista diktatúra.

A magyar forradalom történetét még nem írták meg, sőt azt nem is lehet megírni, mindaddig, amíg a moszkvai források nem válnak hozzáférhetővé. Ne vegyék tehát rossz néven, ha személyes élményekről

beszélék. Június 27-én volt a Petőfi-kör sajtóvitája a Váci utcai tiszti-házban, ahová persze nem fértünk be. D.u 6 órától szobroztam az egyik földszinti ablak előtt, ahol hangszóró közvetítette a nagyteremben elhangzó beszédeket. Kilenc órakor sikerült bemásznom az ablakon, éjjélkor már a nagy teremben voltam, ahol hajnali fél háromig maradtam, amikor oszladozni kezdett a hallgatóság. Még aznap levélben számoltam be apámnak a vitáról. A cél világos, -írtam- következetes szalámitaktikával el kell távolítani a balos pártvezetést és széles egységfrontot kell összehozni Rajk szellemétől Bálint Sándorig. (Ő a néprajz professzora volt Szegeden és 1947-ben rövid ideig képviselő a kereszténydemokrata párt listáján) Sem akkor, sem később nem voltam párttag, de a kommunista párton belül megindult erjedést - mint oly sokan mások - kívülről erősíteni próbáltam. Apám a levelet, az egyetlent a neki írt több mint száz levél közül, sohasem kapta meg. Hibáztam, amiért elképzeléseimet levélre bízam de mentségemre szóljon, nem voltam olyan fontos személy, hogy feltételezzem, a cenzúra az én leveleimmel is foglalkozhat.

Ezt az apróságot csak annak jelzése végett emlitem, hogy céljaink mérsékeltek és felettebb óvatosságok voltak. Nem a diktatúrát és nem a pártot támadtuk, hanem a rákosista vezetést, nem többpárt-rendszert követeltünk, hanem a „népfront” erősítését, nem koalíciós kormányt, hanem Nagy Imrét a miniszterelnöki posztra. Nem a lehetetlent kergettük, nem rohantunk fejfel a falnak, hanem észszerű kompromisszumokra törekedtünk egy javított Nagy Imre-programm formájában. Az ország semlegességéről szó sem volt.

Aztán Rákosi megbukott, de Gerő lépett a helyére és Nagy Imre miniszterelnöksége egyre késett. Október 6-án volt Rajk temetése és az idő olyan, mintha temetéshez rendelték volna díszletnek. Az égen egymást kergették a komor fellegek, a zászlókat rázta, tépte a hideg szél. Sokezered magammal szorongtam a Kerepesi temetőben - persze nem Rajk kedvéért. Ott és akkor valójában Rákosit temettük. A gyászszertartás belőle csinált többé fel nem támasztható politikai hullát. Tehát -gondoltuk akkor- kaparjuk el jó mélyre.

Október 23-a lengyelek melletti tüntetéssel indult, ezért volt központja a Bem-tér. Onnan a Kossuth-térre mentem, majd otthon a rádió meghallgattam Gerő beszédét. Tudtam, hogy végzetes következményei lesznek. Annyi gyűlékony anyag halmozódott fel az országban, hogy egyetlen szikrától fel kellett robbannia. A Gerő-beszéd ezt a szikrát szolgáltatta. Utána már hiába mondta volna bárki, hogy a felhalmozott benzin szép lassan égjen és ne robbanjon. A trolibusz a Dózsa György útra vitt. -Vagy az Aréna útra, ha úgy jobban tetszik! -mondta a kalauznő. A Sztálin-szobor hatalmas tömbjét autogénpisztolyok fénye világította meg. Azzal vágták át térdmagasságban a bronzot, majd drótkötelekkel rántották le talapzatáról. Az emberek így álltak bosszút, amiért annyiszor megalázták, elterelték a gigantikus Gessler-kalap előtt. Semmi kétség, -gondoltam- reggelre itt lesznek az orosz tankok.

Tévedtem. Már kora hajnalban ott dübörögtek a Nagykörúton.

24-én délutánra kisötött a nap. Az emberek fűtültek a kijárási tilalomra és igyekeztek kihasználni a váratlan szabadnapot. A mamák kisbabákat tologattak a körút és az Oktogon széles járdáin, tüntetően nem véve tudomást az Andrassy-úton megjelenő orosz tankokról, páncélautókról, amelyek csövei pedig rájuk szegeződtek. Láttam, amint egy-egy tank nekimegy a járdának, mintha le akarná gázolni a járókelőket, de az utolsó pillanatban megáll, az emberek pedig egy-két lépéssel beljebb húzódva folytatják sétájukat. A jelenet többször megismétlődött, aminek - állítom - volt olyan jelentősége, mint a Sztálin szobor ledöntésének. Mi adott annyi bátorságot a kisgyermekes anyáknak, hogy ne vegyenek tudomást a félelmetes acélszörnyekről, amelyek pillanatok alatt százakat, ezeket képesek lekasabolni? Hadd tegyem gyorsan hozzá, sohasem láttam Budapesten annyi szép nőt, mint ezekben a napokban. Szépek voltak, mosolyogtak, bíztak abban, hogy jobb lesz.

Vajon mire gondoltak a tankokban ülő katonák? Ellenforradalmi bandák leverésére vezényelték őket a fővárosba, de fegyvereik célkeresztjében mindegyre kisgyermekes anyák sora tűnt fel? Nem tudom, mit gondoltak, de tény, hogy akkor nem lőttek!

Mi adott bátorságot a budapestieknek? A százezreket egyesítő nagy, közös élmény! Azelőtt sokszor feltettem magamnak a kérdést: Nem az én hibám-e hogy másként látom a dolgokat, mint ahogy a rádió, az újságok, a hivatalos szónoklatok hirdetik? Nem tévedek-e? Nem az én ismereteim hiányosak, vagy egyoldalúak? A forradalom eloszlatta kételyeimet és felszabadított. Megtudtam, hogy más is, sőt majdnem mindenki úgy gondolkozik, mint én, úgy érez, mint én! Higgyék el nekem, a totális diktatúrából adódó elszigeteltség után ez hallatlanul nagy és felemelő érzés volt!

Október 25-én a Kossuth-téren sortűzek dördültek. Szerencsém volt, mert én is oda indultam, de csak a Szabadság-térig jutottam. Gerő megbukott, a fegyveres erők tagjai átálltak vagy szétszéledtek, Nagy Imre most már valóban miniszterelnökként tárgyalhatott Mikojánnal és Szuszlovval illetve a magyar politikai élet képviselőivel. Lehetséges, hogy a Szabad Európa rádió túlzottan radikális követeléseket sugallt, hogy több önmérséklet bölcsőbb lett volna, de végül is annak a kompromisszumnak a kidolgozása volt a fontos, mely egyaránt elfogadható a magyar forradalom és Moszkva számára. Úgy tűnt, az utóbbi jelentős engedményekre hajlandó. A Pravda október 31-i számában közölt nyilatkozat mindenesetre erre mutatott. Koalíciós kormány alakult, kimondták a sajtószabadságot, hitet tettek az emberi jogok tiszteletben tartása mellett. Egyetlen hét alatt az ország bejárta azt az utat, amelynek megtételéhez - úgy véltük - legjobb esetben is évek szükségesek. Csoda történt volna? Tudtuk, hogy a borotva élén táncolunk, de reméltük, hogy miként Lengyelországban, nekünk is sikerül észszerű kompromisszumot kötnünk a szovjet hatalommal, tán még jobbat is, mint Gomulkának. A sorsunk úgyis össze volt kötve a lengyelekével és Hruscsovnak Magyarország miatti aggodalmai alighanem közrejátszottak abban, hogy Varsóban kész volt engedményekre.

Ekkor azonban olyan eseményekre került sor, amelyek teljesen megváltoztatták a magyarországi helyzet nemzetközi összefüggéseit és más dimenziót adtak az odahaza történeteknek.

- a) November 4-e után jutott kezembe egy a hó első napján kiadott bécsi újság az alábbi szenzációs szalagcímmel. „Unter Drohung des Suez-Krieges raumt die Sovietunion den Satellitenstaat Ungarn.” Az igazság ennek pont az ellenkezője volt. A szuezi háború híre a moszkvai héjjákat igazolta. Ha Anglia és Franciaország háborúzzhat azért, hogy közel-keleti pozícióit visszaszerezze, a Szovjetunió is fegyverrel teremthet rendet az érdekszférájába tartozó országban. Ráadásul a szuezi kaland Angliát és Franciaországot szembeállította az Egyesült Államokkal, ami megnövelte a szovjet kormány manőverezési lehetőségeit.
- b) az amerikaiak magyarországi érdektelenségének bejelentése Moszkvában szintén ebbe a körbe tartozik. A szándék állítólag az volt, hogy a szovjet kormányt megnyugtassa annak hangoztatásával, hogy az USA Magyarországon nem kívánja befolyását erősíteni. Pont az ellenkező hatást érték el vele. Moszkvában úgy gondolták, hogy miután az amerikaiaktól nem kell tartani, nyugodtan rendezhetik fegyverrel a számlát Budapesten.
- c) a többi szocialista ország kormánya, mely tartott a magyar ragály terjedésétől, határozott fellépést sürgetett.

Melyik volt a döntő a három közül? Azt hiszem, a megfelelő sorrendben szóltam róluk, de biztosat csak akkor mondhatnánk, ha az orosz levéltárak valóban megnyílnának előttünk. Az ún. Jelcin-dosszié ezek vonatkozásában nem tartalmazott érdemi információt.

A döntést minden jel szerint október 31-én hozták. Annak, ami ezután történt, - Mindszenty fellépése, a Varsói Szerződés felmondása - már nem volt jelentősége. Nem tartoztak a szovjet támadást kiváltó okok közé. A semlegesség kimondása az új hadosztályok beözönlésére válaszolt.

A forradalmat - katonailag - napok alatt leverték. November 7-én hajnalban Kádár János kibújhatott a Kossuth téren abból a szovjet tankból, mely Budapestre hozta. Rövidesen vidéken is mindenütt megszűntek a harcok, az ellenállás passzív formái azonban nem. A munkácstanácsok sztrájkot hirdettek, a katonák jelentős része nem volt hajlandó letenni a hűségesküvet stb. Sokan hitték akkor, hogy mindannak, ami nálunk történt, -vagyis a diktatúra forradalmi úton való megdöntésének - nagy, határainkon túlmutató jelentősége van. A ránk jellemző túlzással azt gondoltuk - világtörténelmi esemény.

Nem volt az, mert súlyunk a világban nem sokat nyom. Arra, hogy mi volt a jelentősége, később még visszatérek, de egyelőre közvetlen visszhangjáról, nemzetközi hatásáról kell szólnom. Bizonyos, hogy egyértelműen megnövelte a magyarok iránti rokonszenvet. Nyugat legtöbb országában, érdeklődést keltett Magyarország iránt, hiszen előtte nem sokat tudtak róla, legfeljebb a háborúból ittragadt néhány sematikus besorolást. Nyugat a magyar menekülteket tárt karokkal fogadta, de erről a jelenlévők többsége közvetlen élmények és tapasztalatok alapján sokkal többet tud, mint én. Annyit fűzhetek csak hozzá, hogy számos vonatkozásban ma is azt a rokonszenv-tökét kamatoztatjuk, amit 1956. biztosított számunkra.

A kormányok viszont keveset tettek azért, hogy a magyar forradalomból mentsék a menthetőt. Valahogy úgy volt ez, mint 1849-ben. Palmerston magánemberként rokonszenvét fejezte ki a magyarok iránt, de mint külügyminiszter tudomásul vette a cári intervenciót, csupán azt kívánta, hogy minél gyorsabban fejezzék be. Természetesen nem katonai beavatkozásra gondoltunk akkor, hiszen annak legfőbb áldozata Magyarország lett volna, hanem keményebb feltételek szabását az együttműködési politika folytatása terén. Nem így történt,

Hruscsovot nemsokára az Egyesült Államokban látták vendégül. De Gaulle tábornok még nem volt hatalmon és ezért nem tudjuk, francia szemszögből 1956 is amolyan közlekedési balesetnek minősült volna a békés együttélés országútján, mint 1968-ban a prágai beavatkozás.

A világ órája nem mindenütt ketyeg egyformán. Van, ahol siet és van, ahol késik. 1956-ban a mi óránk sietett és a szuezi kalandra készülők angolok és franciák órája maradt el végzetesen a valóságos időtől. Kerek harminchárom esztendő kellett ahhoz, hogy a különböző órákat - no meg az időszámítást is - egymáshoz igazítsák. Ezért igen drága árat fizettünk, de nemcsak mi, hanem a csehek 1968-ban és a lengyelek is a szükségállapot bevezetése idején.

Magyarország veszteséglistájára nemcsak az elesetteket és a kivégzetteket kell felírni, hanem a kétszázezer menekültöt, a kivándoroltakat is. Ha érvényesültek az Atlanti Óceán innenső vagy túlsó partján, ha fényes karriert futottak be, vagy anyagi sikereket értek el, Magyarország szempontjából fájdalmas veszteséget jelentenek. 1987-ben meghívást kaptam Montrealba a menekültek jogaival foglalkozó konferenciára. Ott a házigazdák a sikeres integrálódás példájaként többször említették a 40,000 magyar menekült beilleszkedését a kanadai társadalomba. Számukra nyilván sikertörténet, én viszont kénytelen voltam arra gondolni, hogy amennyit a kanadaiak nyertek, annyit veszítettünk mi.

És azok, akik otthon maradtak?

A forradalom leverése, a Kádár rendszer kiépülése súlyos trauma volt számukra, de a vereség és az elhagyatottság dacára élte őket a remény, hogy ami egyszer összedőlt, össze fog dőlni máskor is, véglegesen. Esterházy Péter „Javított kiadás”-ában azt írta, hogy a magyar társadalom egésze kötött kompromisszumot és hogy Kádár rendszere a mi egyetértésünkkel folyt. Egyik megállapítását sem fogadhatom el. Nem a társadalom egésze kötött kompromisszumot, hanem egyes emberek, a külső körülményektől függően, no meg attól, hogy mit bírt el a gyomruk. Nem mindenki alkudott meg és nem is akárhogyan azok, akik megalkudtak. Kollaborálni csak szűk területen voltak hajlandók, ami viszont a rendszer vezetőit szorította újabb és újabb engedményekre. Az országot végül is működtetni kellett. De azt se felejtjük el: sokan nem kompromisszumot kötöttek, hanem egymással versengtek azért, hogy minál több hatalmat, befolyást és anyagi előnyt kaparintsanak meg a maguk számára egy idegen elnyomó hatalom kiszolgálása révén. Most tehát ne sajnáltassák magukat. A Kádár rendszert ők csinálták néhány ezren és nem mi tízmilliónyan, akik elviseltük. Csinálni és elviselni - nem ugyanaz és a különbséget semmiféle logikai bűvészmutatvánnyal sem lehet eltüntetni.

Az ellentétes erők és tendenciák tették az országot a szocialista tábor „legvidámabb barakkjává”. A tábor internáló-tábor volt és maradt, de az őrség tartózkodott az internáltak bántalmazásától. Ezért kaphatott az ország kezdeményező szerepet a kelet-középeurópai szovjet érdekszféra lebontásában. Ezért mehetett végbe -többek között- egyetlen puskalövés, egyetlen átvitt értelemben vett politikai pofon nélkül a rendszerváltozás. Ez - közvetve és áttételesen - 1956 győzelme és eredménye. Mert harminchárom év után végül is győzött. Október 23-e nemzeti ünnep, amikor megkoszorúzzák 1956 hőseinek sírját. Ez időnként botrányba fullad, ha az áldozatok hozzátartozói kifütyülik azokat a koszorúzókat, akik annak a pártnak voltak vezető tagjai, amely felelős Nagy Imre és társainak haláláért. A kép teljességéhez tartozik ugyanis, hogy az 2002-ben megválasztott 178 MSZP-s képviselőnek több mint háromnegyede volt Kádár János pártjának, az MSZMP-nek a tagja.

Ki győzött hát akkor?

Így jutunk el a magyar történelem örökösen visszatérő kérdéséhez: Kudarcok sorozata-e vagy sikertörténet? A válasz érdekében faggassuk Madáchot! Az Ember tragédiája nem történelmi tanulmány és nem képeskönyv. Nincs egyetlen a magyar históriából vett jelenete, egésze mégis mintha a mi történelmünket példázná. Ádám álmodt lát, a küzdelem benne zajlik. Sorra kiábrándul eszméiből, amelyek félig, felemás módon valósulnak meg, de van ereje újra kezdeni. Kudarcot vall, mégsem győzik le. Nem győz, de nem szenved vereséget sem. A küzdelem új feltételek mellett, új formában folytatódik. Ádám új, nagy talizmánt lel, „mely a vén földet ifjúvá teszi”. Létezésének a küzdelem ad értelmet és ellenlábasát Lucifert az Úr azzal bünteti, hogy mit rontani vágy „szép és nemesnek csírája” leszen.

1956 magyar forradalmát nem önmagában, elszigetelten kell nézni, hanem mint egyik láncszemét annak az eseménysornak, mely 1953-tól 1956-on, 1968-on és 1981-en át a szovjet birodalom bukásához vezetett.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az Európa kettéosztását szimbolizáló Jaltai Konferencia döntéseinek felülvizsgálatához. Jaltát tagadta (szimbolikus értelemben, mert az igazi döntéseket nem Jaltában hozták) - és hitet tett Európa egysége mellett, mely egy évtizede ismét napirenden és - reméljük - végre politikailag és szervezetileg is megvalósulóban van. A szép főnői királynő - akiről Tóth Miklós szólt bevezető előadásában - mindannyiunk szerelme és talán már nem olyan reménytelen, mint volt évtizedeken át.

Mindebben 1956-nak és a már említett nagy kelet-középeurópai eseménysorozatnak döntő szerepe volt. A Szovjetunió nem tudta 1944-45-ös hódításait megemésztetni és ez legalább annyit számított, mint Reagan elnök csillagháborús programja, mely Gorbacsovot és társait annak felismerésére készítette, hogy a fegyverkezési hajszát nem bírják tovább. A Kelet-Közép-Európáért és annak lelkéért folyó küzdelmet ugyanis szovjet részről jóval előbb elvesztették, mint a fegyverkezési versenyt.

Mennyi idő kell egy rendszerváltozáshoz?

A rendszerváltozás - az átmenet a kommunista állampárt diktatúrájából a pluralista demokráciába nyilván hosszabb folyamat. Milyen hosszú és mikor tekinthető befejezettnek? A kilencvenes évek elején többen is írtak arról, hogy egy új alkotmányt meg lehet szövegezni és el lehet fogadtatni hat hónap alatt. A gazdaság átalakításához viszont legalább hat esztendő szükséges, míg az emberek mentalitásának, a diktatúra évtizedei során kialakult magatartásformák megváltoztatásához két teljes generáció!

Én is osztottam ezt a véleményt, de ma optimistább vagyok. A mai fiatalokat ismerve, azt hiszem, egy generáció élettartama is elég a mentalitás megváltoztatásához. Ma már azonban azt is tudom, hogy az a változás nem egyenesvonalú fejlődés alakjában megy végbe, hanem állandó viták és politikai harcok közepette, átmeneti vereségekkel, restaurációs kísérletekkel tarkítva. Ilyen az élet! Sikerül-e majd 1956 szellemét megőrizni és programját végrehajtani? Válaszként és befejezésül legyen szabad Madách helyett Zrínyi Miklóst idéznem:

„Béfed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Tisztességes legyen csak órád utolsó.
Akár farkas, akár emésszen meg holló,
Mindenütt felül ég, a föld lészen alsó.”

Az ódon zengésű sorok tartalma nagyon is modern. 1956 óta nehéz helyzetekben sokszor elismételtem őket magamban. Bízunk az erkölcsi értékek erejében, amelyeket a mindig felül lévő ég csodálatos kékje tükröz.

MAGYAR IRODALMI FIGYELŐ

Kibédi Varga Áron

Mózes Attiláról

Az alábbi szöveg a Mikes Kelemen Kör konferenciáján hangzott el, 2002 augusztus 31-én, amikor Kibédi Varga Áron Mózes Attilának ítélte oda a Kör 2002-es Irodalmi Figyelő díját

Már az ókorban azt mondták, hogy Homérosz minden tudás atyja. A homéroszi eposzok magukban foglalnak minden tudományt, belőlük bontakozik ki később, folyamatos absztrakció segítségével, a földművelés, az orvostudomány és így tovább. A görög majd a középkori eposz és később az eposz modern folytatása, a regény, Homérosztól Thomas Mannig mindent bekebelez, filozófiát, kémiát, zeneesztétikát. A regény a begyűjtő műfaj, olyan emberek írják és olvassák, akik kíváncsiak az életre és a világra, akik az irodalmon keresztül a tudást keresik.

Ezzel szemben van egy másik narratív műfaj, és ez is távoli ősökre tekinthet vissza - talán már az 1001 Éjszaka is ebbe az irányba mutat - és ez a műfaj a rövidebb narráció, az elbeszélés műfaja. Aki elbeszél, nem arra törekszik, hogy a narratíván keresztül mindent befogadjon, mindent meghódítson. Ellenkezőleg, a nagy egészből csak néhány apró, különös eseményt akar kiragadni, olyant, amelyik különlegessége folytán elmesélésre érdemes. Egy hosszú regényben el lehet például melleleg mondani azt is, hogy valaki megéhezik és bemegy egy vendéglőbe, egy novellában nem. Az anekdota elképzelhetetlen poén nélkül. A vendéglőben kell, hogy valami váratlan vagy különös dolog történjen ahhoz, hogy egy ilyen esemény egy novella témáját képezze.

Németh Sándor, aki hosszú éveken át a Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjainak fő szervezője volt, az ötvenes és hatvanas években eljött időnként Amszterdamba és ilyenkor a Damrakon, egy azóta már nem létező eszpresszóban, összeültünk, hogy irodalomról beszéljünk. Elsősorban természetesen a magyar irodalomról beszélgettünk, a hozzánk Budapestről kiszivárgó híreket vitattuk meg, de egy ilyen alkalommal felhívta Sándor a figyelmemet egy - akkor - nagyon aktuális és érdekes könyvre. 1956-ban jelent meg Londonban, *The Outsider* volt a címe, a szerző neve Colin Wilson. Az outsider/kívülálló az az embertípus, aki nem tud úgy élni, mint a többiek, aki nem fogadja el a mindennapi élet banalitását és sivárságát. Aki kívülről és gyakran értetlenül nézi a társadalmat. Kívülről. És nézi, nem vesz részt benne. Colin Wilson példaként Kafkát, Hemingwayt és elsősorban az akkori egzisztencialista irodalom nagyjait, Sartreot és Camust említi. Outsider Roquentin, az *Iszony* főhőse, és Meursault, Camus *Közhírének* a főhőse szintén az. Kívülről nézik a többiek életét, nem fogadják el a társadalom játékszabályait.

Az Irodalmi Figyelő idei díjazottja egy olyan író, akinek gazdag és korántsem eléggé méltatott életműve ebben a két irodalmi hagyományban helyezkedik el. Nem élet- és társadalomigenlő regényt ír, hanem rövidebb történeteket, melyeknek a műfaját maga határozza meg pontosan: regénynek nem nevezi őket, egyeseket egy régi szóval „beszély”-nek keresztel, másokat a kamarazene mintájára „kamaratörténet”-nek. És a továbbiakban azt fogom bemutatni - ez az elemzés lesz az idei laudáció oroszlánrészese - , hogy ennek az írónak pontosan az „outsiderság” a specifikuma, művei konzekvensen a kívülálló perspektívájából születtek, a különböző tartalmi és formai megoldások minden esetben erre a fogalomra vezethetők vissza.

Szégyenszemre be kell ismernem, hogy ennek a jelentős magyar írónak az írásait tavalyig én sem ismertem. 2001 júniusában két napot töltöttem Marosvásárhelyen, és a helyi magyarnyelvű irodalmi folyóirat, a *Látó* egyik szerkesztője végigvezetett a városon. Megmutatta a város nevezetességeit, majd elvitt egy helyi magyar könyvkereskedésbe is, ahol sok új névvel találkoztam, olyan prózaírók és költők nevével, akiknek a műveit nemcsak Nyugaton, de gyakran még Budapesten se nagyon ismerik. A gazdag választék láttán kíséremhöz fordultam: mit ajánl, kit-mit vegyek meg. Ő Mózes Attila „Napnyugati vándorlás” című kötetét ajánlotta (MENTOR, Marosvásárhely, 2000).

Igaza volt. Hálás vagyok neki. Mózes Attila a Mikes Kelemen Kör Magyar Irodalmi Figyelőjének idei díjazottja.

Időközben több más könyve is eljutott hozzám és ezek megerősítettek abban a meggyőződésemben, hogy választásom helyes volt. A szerzőt nem ismerem, életéről is csak annyit tudok, amit ezeknek a könyveknek a hátlapján olvastam. 1952-ben született Marosvásárhelyen, első novelláskötete 1978-ban jelent meg, és ezt máig tizenegy további kötet követte. Kolozsváron a nyolcvanas években az Utunk, most a Helikon munkatársa.

Erdélyi kritikusi már korán, az első kötetek megjelenése után, nagy elismeréssel írnak róla. Szöcs István szerint Mózes Attila központi élménye a kisvárosi lét, pontosabban a „marosvásárhelyiség”, ami más, mint például a sepsiszentgyörgyi ember kisvárosi életérzése. Marosi Péter a fantasztikummal, a reáliákon túli lehetőségekkel való „kacérkodást” említi, valamint a „vallomásosság”ot. Különös érdemének tudja be, hogy ez a fantasztikum és ez a vallomásos jelleg minden látszat ellenére nem vezet egy magáról megfélemezhető ember szétfolyó és parttalan „szövegelés”éhez: beszéde árad és mégis, nagyon is, tudatos és fegyelmezett, a vég pontosan lezár, esetleg visszakanyarodik a kezdethez.

Én továbblépnék első kritikáinál és minden írását az outsider, a kívülálló szemszögéből vizsgálnám. Ez a kívülálló hol a történet főszereplője, hol maga az elbeszélő. Néhány példa.

A Toronyőr c. novellában¹ (ÜVEGCSENDÉLET, Kriterion, Bukarest, 1982) a toronyőr egy „magányos ember”, aki „egyre fölőselegesebbnek érezte magát”. Soha egyetlen utazó vagy turista nem jött, akit felvezethetett volna a toronyba, hogy onnan megmutassa neki a tájat és elmagyarázza a látnivalót. Mikor nagy meglepetésére végre jön két férfi, nem veszik igénybe a szolgálatát: mindketten idevalósiak, de az egyik, a feketeszeműveges, hosszabb idő után most jött haza, távolléte alatt megvakult és most úgy tesz, mintha látna, azaz azt is látja, amit már régen lebontottak. Amikor a két férfi elmegy, a feketeszeműveges visszaint a toronyőr felé:

- Ott volt a gazdasági iskola épülete. Megjegyeztem. Ott volt. Ott most egy új iskola áll. Köpök rá. Nem látom.

- Ott van az most is, Mátyás (mondja a bátyja). Inkább hidd, hogy ott van. De talán az sem fontos, hogy hidd. És az sem, hogy ne hidd. Ott volt valamikor, s nekünk ennyi elég kell, hogy legyen. A többi mind csupa bizonytalanság. Ennyi, ami bizonyos.

- Menjenek, jóemberek! Keressenek maguknak más tornyot. Más toronyt! - kiáltott utánuk a toronyőr felbátorodva.

Miért „felbátorodva”? Azért, mert hirtelen rájön, hogy igazából nem ő a kívülálló, van nála is kívülálló, olyan aki a múltat és a jelent összekeveri, aki megvakult és egy nemlétező múltban él.

Második példa („Fejlődéstörténeti vázlat”. ÜVEGCSENDÉLET). Az elbeszélő egy erős fiú, aki közbeavatkozik, amikor látja, hogy egy csenevész kislány az osztálytársai mindig összevernek, de amikor a kislány szülei nagyon hálálkodnak és a vézna gyerek is elbízta magát, elege támad a jótékonykodásból, és hagyja, hogy a kislányt megint elverjék. A kívülálló itt egy ideig bele akar kapcsolódni a többiek életébe, de amikor ez előre nem látott bonyodalmakat okoz, visszalép. Vissza a maga külön világába.

Még két példa. „A tolmács hiánya” című novella² (YESTERDAY, Kriterion, Bukarest, 1990) főszereplője szintén kívülálló, hiszen állandóan két nyelv között ingázik, nem tartozik az egyik csoporthoz sem és jelentőségét a két nyelvcsoporthoz tagjai csak akkor veszik észre, amikor megszökik, eltűnik. - És kívülálló a brávó is, a bérpofozó, aki barátnőjével visszavonultan él és csak azzal barátkozik végül össze, akit tévedésből ütött le és aki őt erre fel megveri. („Egy város brávója és nője”, ÜVEGCSENDÉLET). Ennek az egyesszám első személyben beszélő embernek, az elbeszélőnek, még a tarifát is elárulja: „A nyolc napon belüli ütésért százat marok fel, a nyolc napon túl gyógyulóért kettőt, a két héten felüliért hármat. Aztán van a veszélyességi pótlék, ami attól függően, hogy a kicsinálódó alany mekkorák a méretei, lehet ötven vagy százötven. Én ezt kilóra állapítom meg. Aztán van a személyiségért kapott pótlék. Attól függően, hogy ki az illető (...).” Rengeteg megrendelője van. „Egyre többen gyűlölnek egymást ebben a városban. Képzeld, egyszer már az is megtörtént, hogy miután a kórházba küldtem egy palit, az megvásárolt, hogy csináljam ki azt, aki ellene felbérelt.” Az elbeszélő többször meglátogatja őt, de egyre

¹ Ezen novellát jelen számunkban közöljük. [Szerk.]

² Ezen novellát jelen számunkban közöljük. [Szerk.]

ellenszenvesebbnek tűnik neki maga a brávó is, lassanként megjelenik az egész város a maga jellegtelenségében és az olvasó nem tudja többé, ki az igazi kívülálló, a pofozóember vagy az elbeszélő.

A kívülállóság dialektikájának a szempontjából különösen fontos szerepet játszanak Mózes Attila elbeszéléseiben a *beszélgetések*. A beszélgetés nemcsak arra jó, hogy kapcsolatot teremtsünk másokkal, hanem arra is, hogy udvariasan elrejtjük előlük legtitkosabb gondolatainkat és érzéseinket. Erre több száz évvel ezelőtt már Macchiavelli, Gracián és kortársaik is felhívták a figyelmet: az „udvari ember” kultiválja a társalgás művészetét, mert az udvarias, a másik véleményét és érzéseit tiszteletben tartó társalgás a barátság alapfeltétele. Ugyanakkor ez a tisztelet azzal a veszéllyel jár, hogy nem vagyunk őszinték a másikkal szemben. A beszélgetés egyszerre közeledés és távolságtartás, kitárulkozás és álarc, azaz paradox műfaj.

Mózes Attila elbeszéléseiben a beszélgetés sohasem teremt kapcsolatot, barátságot. A beszélgetés veszélyes kaland. Az elbeszélő nem közeledik, hanem éppen hogy kizárja magát a másik világából. Megint néhány példa.

A „Viszonytörténeti vázlat” című elbeszélésben (ÜVEGCSENDÉLET) egy apa magához hívja tizenhét éves zabigyerek fiát, akit addig egyszer sem látott, a fiú nem tudja, hogy miért. Az elbeszélés tulajdonképpen egy beszélgetéssorozat, amelynek folyamán a fiú egyre gyanakvóbb.

„Látom, fáradt vagy, mondja az egyik beszélgetés folyamán az apa. - Látom, megviselt ez a beszélgetés, de megértem. Ha még a legártatlanabb véleményemet sem akard a magadévá tenni. Ha még a legjámborabb kérdésekre sem akarsz őszintén válaszolni. Hát ez fárasztó is lehet!...

- Nem vagyok fáradt és megviselt! - mondtam dacosan. (...) - Hát akkor jó! - szögezte le. - Mert, amint látod, engem igen-igen felvillanyozott ez a beszélgetés. Nekem ez igen-igen jót tett. Kezd már körvonalazódni a jellemed előttem, s ez megnyugvással tölt el. Hát most elmehetsz...

Az elbocsátással aztán végképp fölíngerezt. (...)

- A mór megtette kötelességét, a mór elmehet!?

- Most. De nem végleg - szemlélgette elmélyülten túlápolt körmét. - A mór még nem tette meg kötelességét.

- És mi a mór kötelessége - fakadtam ki dühösen. - Mi lehet itt a mór kötelessége?!

- Ó, ez majd menet közben derül ki. Ki kell várni, amíg kiderül. A dolgok menete magyarázza a dolgokat magukat.”

A beszélgetések egyre fenyegetőbbek, veszélyesebbek, az apa végül egy brávót fogad fel, aki tanúja a beszélgetésnek és le is üti a fiút. A fiút a beszélgetések nem hogy közelebb hoznák, hanem éppenséggel kizárják a többiek világából.

Második példa. Az elbeszélő elindul szerelmével egy A. betűvel jelzett városból egy Z. betűvel jelzett város felé, ahol a szerelmének a férje lakik. A novella egy beszélgetéssel kezdődik, amelyik mindjárt a beszélgetés értelmetlenségét bizonyítja:

- Milyen jó, hogy te A.-ban, én meg Z.-ben lakom - mondta a szerelmem.

- Miért?

- Mert közöttünk az egész ábécé. Csak nagy abécécóval juthatunk egymás közelébe.

- Milyen kár...

- Hm. Így is lehet mondani. Ez is legalább annyira igaz, mint az ellenkezője.

Mikor F.-be érkeznek és kiszállnak az autóból, amelyiknek a sofőrje odáig vitte őket, az elbeszélő megkérdezi a szerelmét:

- Mit is akarunk mi tulajdonképpen?

- Egyet tudok - mondta mintha reménykedően a szerelmem - Hogy Z.-be megyek, azaz haza hozzám, s nem akarunk odaérni.

- Ez is egy cél - dűnnyögtem kevés meggyőződéssel. - De ha így folytatjuk, nem tudjuk megvalósítani.

- Egyelőre még csak itt vagyunk, s ez is valami.

- Már itt vagyunk. (...)

- Térjünk vissza - mondtam, pedig nem kellett volna.

- Ez túlságosan egyszerű volna. Nem ebben állapodtunk meg.

Ingerült lettem:

- Utálom ezt a hülyegyerek-játékot! Mi itt még azt sem akarjuk, hogy egyszerűen úgy tegyünk, mintha. Mi már a látszatról is lemondtunk! Ez csak a látszat látszata.

- Fordulj vissza - kérelt csöndesen a szerelmem. - Igazad van. Ezt a hülyegyerek-játékot én találtam ki neked, s te akkor is reménykedtél valamiben, amikor beleegyeztél ebbe a hiábavalóságba. A játékot csak én játszhatom őszintén, mert csak én tudom a játékon túli elvárásaid hiábavalóságát.

- Ezt olyan szabatosan és beletörődően mondtad, mint egy halottbúcsúztatót.

- Fordulj vissza! - könyörgött ő.

- Nem tudok - mondtam szégyenkezve én.

Végül mégis visszafordul és tudja, hogy szerelmével ebben az életben soha többé nem fog találkozni. A beszélgetések vége, szerelme visszatér férjéhez, a tévé mellé, a „normális” életbe, az elbeszélőt pedig a sikertelen beszélgetések visszataszítják a maga társadalmon kívüli létébe.

A legradikálisabb outsidernek talán Szilvesztert, az „Árvízkor a folyók megkeresik régi medrüket” című „beszély” (Kriterion/Szépirodalmi, 1990) főszereplőjét, pontosabban egyetlen szereplőjét, tekinthetnénk, aki „mindig igyekezett éppoly hétköznapiaknak mutatkozni, mint bárki más” (15. o.). Szilveszter zenész, de a szomszédok kérésére egyenként húrról húrra leszerelte és elnémította Bösendorfer zongoráját - akárcsak Vidrovski László vagy huszomöt évvel ezelőtt egy Magyar Műhely találkozón - , másokkal alig találkozik és igazán csak három emberrel van kapcsolata, Leonórával, Leonnal és Nórával. Leonora szép fiatal nő, de neve, címe, szülei nincsenek. Szilveszter nevezi el Leonorának, „mint egy nyitányt.” (27. o.). És valóban, ez csak a kezdet, Leonora után egy visszataszító külsejű nyomorék jelenik meg és él nála. Neki sincs se neve se múltja, Szilveszter Leon-nak kereszteli és amikor egy idő múlva a szörnyeteg Leon eltűnik és megint Leonora jön vissza hozzá, neki a Nora nevet adja: - Leonora mínusz Leon annyi mint Nora. Ezután így hívnak! (136. o.) A beszély végén jön rá az olvasó, hogy a történetnek tulajdonképpen csak egyetlen egy szereplője van, hiszen a másik kettő, akikkel Szilveszter Beckett darabjaiba illő beszélgetéseket folytat, kizárólag az ő fantáziájának a szülöttei.

Mózes Attila jól ismeri a francia irodalmat, gyakran idéz francia írókat - Pascalt, Apollinairt és másokat - , könnyen elképzelhető tehát, hogy nemcsak a már említett Meursault-t és Roquentin-t, Camus és Sartre „outsider” hőseit ismeri, hanem olvasta az orosz származású és 1945-ben fiatalon meghalt Emmanuel Bove regényeit is, amelyekben gyakran találkozunk Mózes Attilás helyzetekkel. Bove nagyon jelentős egzisztencialista regényíró, aki valójában megelőzte a később egzisztencialistának nevezett írókat. Általában magányos, tartós emberi kapcsolatra képtelen férfiakkal ír. A „La Coalition” című regényében (1928) a főszereplő, Nicolas, mindent megtesz, hogy elcsábítsa Alice-t, nagybátyjának és egyetlen jótendőjének a szeretőjét, pedig egyáltalán nem szerelmes bele. „Un homme qui savait” c. regényében, melyet 1942-ben írt, a főszereplő Maurice két párhuzamos beszélgetéssorozatot folytat. Nappal egy elvált könyvkereskedőnővel, aki szerelmes belé, este pedig nővérével, Emilyvel, akivel egy lakásban él és akinek Maurice az egyetlen támasza. Emily belefárad öccse rengeteg dumájába, bizalmatlan és nem hiszi el neki, amit mond, akármennyire is próbál Maurice őszintén beszélni vele. Nővére végül nem bírja tovább, otthagyja, elköltözik, ő pedig menekül a könyvkereskedőnő elől, szerelmes leveleit széttépi. Minden kapcsolat lehetetlen.

A magyar irodalomban az epikus nagyregény mellett mindig jelentős szerepet játszott egyrészt a novella, másrészt - már Dugonics András óta - az anekdotázó irodalom, azaz nem egy szélesen ívelő, központi cselekvésre épülő, hanem egy apró eseményekből és adomákból összerakott regény. Mózes Attila opuszát ebben az irodalomtörténeti tradícióban kellene elhelyezni és bizonyára nagyon érdekes lenne szembeállítani egy másik jelentős „kívülálló” író, Karátson Endre, novellaművészetével. Mózes Attila már-

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

már metafizikai outsiderségétől erősen eltér a Karátson-féle groteszk abszurdum, de mindakettő a fantázia szülte narratív univerzumot építi, amelyik erősen eltér hétköznapijaink világától. És ez a különös „teremtett világ” - ezt nagyon fontos meggondolni - egyáltalán nem csak a mi magyar világunkra emlékeztet, nem csak azzal párhuzam. Annál sokkal több, általánosabb: ez minden ember világa. Sürgősen le kellene tehát fordítani ezt a két íróat minél több idegen nyelvre.

Mózes Attila két elbeszélését, '*A toronyőr*' és '*A tolmács hiánya*' címűt a Mikes International folyóirat 2003. évi április-júniusi számában közzéltük le; http://www.federatio.org/mikes_per.html [Mikes International Szerk.]

IRODALMI EST

Gömöri György

Versek

Tengeri út leírása A. D. 1664

Bethlen Miklós uram emlékére

Ez az utazás nehezen feledhető:
postahajóra szálltunk (kissé már hajótöröttek)
nyolcan vagy kilencen, s egy darabig
jó útunk volt, noha borongott a tenger -
de hirtelen villámlott jobbról és akkora
szélvész kerekedett, mint ítéletnapon.
A hajósok is, mi is, okádtunk, ahogy csak
kifért a szánkon. Kicsiny hajónk meg réceként
fölhágott a dühös hab csúcsára s onnan
le egy mély völgybe, majd megint a habbal
fölfele. (Én meg, mint lovas nyeregben,
a hullámokkal emelkedék s ereszkedék.)
Ha a hajós nem vonja be s futtatja
csuda fortéllyal a vitorla istrángját, bizony
ottmaradunk. Szörnyű volt nézni is.
Így csak imádkozám, s Istenre bízam magam,
majd befekvén a hajós szűk ágyába, mély
álom szállt reám. Miként Jónásra egykoron.
Egyszerre érzem, költ a hajós, s úgymond:
"uram, megholt a szél". S amott a lámpás,
az már a portus, Istennek hála, már Calais.

Apollinaire fordítása közben

(Miklós írja Juditnak)

A nagy kaland még hátra van,
életem végső nagy kalandja!
Mint nap-perzselte tengerész
várok az üdvözítő partra,
ahol hajóm majd révbe ér.
Az már egészen más világ:
éghajlata meleg és enyhe,
kolibri, sok színes madár
dalol, s pillangó száll kezemre.
Megismerem végre anyám,
kit elvesztettem annyi éve:
mosolygósan, fiatalon
ölel, s vezet apám elébe.
A nagy kaland a végzetem-
golyóval végzem, vagy tán késsel?
Már mossák a fedélzetet,
sietnem kell, nehogy lekéssem.

Stefferi pályát választ

A boldogtalan szerelem kínja
velőmig átjárt. Lőjem főbe magam?
Menjek Amerikába? Megannyi kérdés.
Vagy inkább próbáljam felrázni
tespedéséből nemzetem? Ösztökélni
okos jobbulásra, maga-művelésre?
S arra, hogy mindenki fizessen adót,
mert a "vérrel adózás" ideje már lejárt?
Ó, hogy megvetnek és gyűlölnék Bécsben!
Minden mágnással összevesztem. Gyakran
elfog a félelem: az ár ellen úszom!
De hogy e drága lény szerelmére méltó lehessen,
küzdennem kell, helytállnom és tehetségem szerint
szolgálnom ezt a hazát.

Casanova Wolfenbüttelben

hét napot távol a világtól
a kalandoktól gondoktól hitelezőktől
a sohasem-eléggé-szeretett nőktől
ki nem tenné ezt ha tehetné: e hét
volt életem legboldogabb hete
csak ültem a könyvtárban és olvastam
eltűnt a múlt és nem izgatott
az egyre kétesebb jövő belemerültem
a betűk sodrába egygyé váltam velük
csak éppen haraptam valamit és az ágyba
dőltem s aztán megint a könyvtár
ujjaimmal a könyvek finom bőrét
símogatva óvatosan lapoztam bennük
menedék
volt ez a hely s az élvezet merőben szellemi
ezért mondom én Giacomo Casanova hogy itt
és ekkor
voltam a legboldogabb

Pannónia (vagyis Pécs) dicsérete

Pannonia! Latinos nevedet magyarul ha kimondom,
Mi jut róla eszembe? Fullasztó pécsi nyarak.
Olvad az aszfalt fönn a szagos Magaslati-úton,
s úszni tanul a gyerek a Hullám-strand hűvösében,
aztán fagyaltot nyalogatva caplat föl a Mecsekre.
Mélyvörös, telthúsú meggyet szedhetsz itt le a fáról,
s míg magyarok vívnek törökökkel a Jókai-könyvben,
te barackmagokat törögetsz és mandulaízű
tortát kapsz (de csak akkor, ha netán vendég jön a
családhoz).
Enyhül a vad zivatar, szele még borzolja a Tettyét,
és az az ár, hogy zúdul alá a szűk, kis Mandula-utcán!
Mossa a főteret is, ahol sárgán csillog a dzsámi,
s áll ma a szobra a hősnek, törököt megfutamító
Hunniadesnek - lám, a kereszt alatt az a félhold!
Estefelé a szökökút fénylik a Dóm mellett, hol a séta
lassú, ráérős; fel-alá hullámszik a sok pár;
új szoknyában, társkeresőben járnak a pécsi leányok.
Csendesedik ezután ez a nappal sokszínű város,
hegyre s völgyre teríti az éjjel csillagos-fekete leplét,
míg a harangok öt (vagy száz) templomban
zúgnak-zengenek ávét.

Ditirambus E. T.-ről

Eszményi Tamás az a férfi, akiért döglének ma
is a nők,
Őszül, de még nem öreg; no és jóképű is
legelőbb.
Gyöngéd, figyelmes, udvarias, és hogyha sokat
dolgozik párja, ő bizony szó nélkül elmosogat.
Inni csak akkor iszik, ha a társaság iszik vele,
tévét csak *együtt* néz, újságba ritkán bújik bele.
A dohányzásról leszokott már sok évvel ezelőtt,
s oly jól be tudja osztani, amiből kevés van, az
időt!
Ha bántja valami párját, empátiás a Tamás,
szótlán is átérez mindent, nincs sértett
dohogás;
virágot olyankor hoz, amikor leginkább kell a
virág,
s ügyesen működteti a kis kávémasinát.
Azt már nem is mondhatom el, hogy az ágyban
mit bír el ő -
Eszményi Tamásért sóhajtozik minden egyen-
rangúra pingált, hajszolt, boldogtalan mai nő.

Laudator temporis passi?

Mióta felrobbant az első atombomba
könnyebb a múltat jövőnkénel szeretni
bár izmus-kort nem vágyik vissza senki
s a Zeppelinnek sem vagyok bolondja -

de jövőképünk brutális és goromba
az ózonlyukat nem lehet feledni
s a népözönt se! ma még van mit enni
(már ahol van) de holnap viczorogva

esnek egymás torkának s a miénknek
a sárga barna népek s a fehérek -
látsz oly jövőt, amelyben kincs a víz is?

Én csak azért dicsérhetem a múltat
mert reményeink *voltak* - csak kimúltak
s tátong előttünk egy századnyi krízis

Why not visit Hungary?

Kedves tömött tárcájú idegen!
Látogass el mielőbb szép hazánkba!
Tekintsd meg a szélesen hömpölygő Dunát,
a lágyan hullámszó Balatont és a gemenci erdőt!
De ne használj régi bédekereket.
Nálunk ma már nem találsz aranybányákat,
legföljebb néhány aranyos bányát a cukrászda
napernyőkkel tarkított teraszán:
sóbányák sincsenek, s a "só" főnevet
a népnyelv inkább a hivatallal kapcsolja össze -
ne keress betyárokat, tűzről pattant menyecskét
a csárdában, helyette kávészin valuta-árusok,
unott
biztonsági őrök ácsorognak, s csak az
uszodában
látni egy-két kihívó-mellű lányt (they all speak
Hunglish),
"goulash"-t sem eszik mindenki, még az alföldi
gulyások is inkább "cappucino"-t isznak.
A pesti utcákat nyaranta belengi
a rothadt zöldség- és dinnyeszag, a villamos-
sínek többnyire felszedve, újtávítás! Budán
hangulatos keleti zsidóvásár a Moszkva-tér.
Kedves idegen, ha tíz-vagy húszezer
forintot óhajtsz fizetni egy kóláért,
csak látogass el nyugodtan Budapestre,
de utána tartsd a szád, nehogy megkéseljenek.

MELLÉKLETEK

- ✿ A Tanulmányi Napok előadóinak életrajza
- ✿ Sajtóközlemény

A Tanulmányi Napok előadóinak életrajza

Bányai János (Szabadka, 1939.)

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén végzett 1963-ban. Doktori disszertációját ugyanott védte meg 1974-ben 'Füst Milán költészetének struktúrája' címen. 1964 óta, rövid megszakítással, ugyanezen a tanszéken dolgozik, 1992 óta tanszékvezető egyetemi tanárként. A szegedi József Attila Tudomány Egyetem BTK Modern Magyar Irodalom Tanszék vendégprofesszora. Főszerkesztője volt az Új Symposion (1967-69), a Híd (1976-1984) folyóiratoknak, valamint a Forum Könyvkiadónak (1983-87). A Forum sajtóház igazgatója 1987-től 1991-ig. 1998-ban a Szécsenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta. Újabb tanulmánykötetei: *Talán így*, könyv és kritika, III. 1995. *Kisebbségi magyaróra*, tanulmánykritika, 1996. *Hagyománytörés*, tanulmány, 1998. *Mit viszünk magunkkal?*, tanulmánykritika, 2000.

Csetri Elek (Torda, 1924.)

Középiskoláit a Református Kollégiumban végezte Kolozsváron, majd a város magyar és román egyetemein történelemből szakosodott. A Bolyai Egyetemen doktorált 1949-ben. 1949-1986 között, nyugdíjbavonulásáig, a kolozsvári egyetemen oktatott, közben a Történeti Intézet munkatársa is volt. 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választják, és vendégprofesszor a budapesti ELTE-n. 1994-1998 között az Erdélyi Múzeum főszerkesztője. Az RMDSZ és az Erdélyi Múzeum Egyesület alapító tagja. Kutatási területe Erdély XVII-XIX. századi története (politika, gazdaság, társadalom, művelődés, demográfia). Erdélyi és magyarországi forrásfeltárásokon kívül kutatásokat végzett Párizsban, Krakkóban és Göttingenben. Eredményeit életrajzokban (Kőrösi Csoma Sándor, Bethlen Gábor), szaktanulmányokban (Wesselényi Miklós, Fidvaldszky János, Erdély történetének egyetemes összefüggései, stb.), szövegkiadásokban (Wass Pál, Teleki Sándor, Silvio Pellico), kézikönyvekben (Történeti kronológia, Technikatörténeti kronológia) hasznosította. Magyar nyelvterületen és külföldön hét nyelven publikált. Tizenkét könyve és mintegy 250 tanulmánya, cikke jelent meg.

Csorba László (Budapest, 1952.)

1979-91 az MTA Filozófiai Intézetébenben dolgozik, 1991-től az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének docense. 1992-93 az Indiana University vendégprofesszora. 1998- a Római Magyar Akadémia tudományos igazgatója. Fő kutatási területe az újkori magyar művelődés- és egyházpolitika története, a magyar-olasz kapcsolatok története. A történelemtudomány kandidátusa (1989). Főbb művei: *Garibaldi* (1988); *A tizenhárom aradi vértanú* (1989); *Széchenyi István* (1991, 2001); *Az Országház* (Sisa Józseffel, Szalay Zoltánnal, 1993); *A Kossuth-emigráció fényképekön* (1994); *Kastélyok és mágnások* (Baji Etelkával, 1994); *Az első felelős magyar kormány képeskönyve* (1998); *Reform és forradalom, 1790-1849* (Velkey Ferencsel, 1998); *A vallásalap jogi természete* (1999); *A 19. század története* (2000).

Farkas Flórián (Kolozsvár, 1967.)

A Budapesti Műszaki Egyetem Villamosmérnöki Karán és a párizsi Ecole Normale Supérieure de Cachan-on folytatta tanulmányait. Okleveles villamosmérnök. 1992-től Hollandiában él. Évekig tudományos kutatóként dolgozott a Delfti Műszaki Egyetemen. 1996-tól az IBM munkatársa, IT- és menedzsmentkonzultáns. 2002-ben fejezi be MBA tanulmányait az angliai Henley Management College-on.

Gömöri György (Budapest, 1934.)

1956 óta él Angliában (1956-ban a forradalom alatt az 'Egyetemi ifjúság' című lapot szerkesztette). 32 évig tanított a Cambridge-i Egyetemen lengyel és magyar irodalmat. Jelenleg Emeritus Fellow-ja a Darwin College-nak. Magyarul és angolul publikál. Magyarul megjelent eddig 8 verseskötete, a legutóbbi 2000-ben a Kortárs kiadónál Budapesten, továbbá esszéi és irodalomtörténeti művei is jelentek meg magyarul. Angolul jelent meg legutóbb *'Magnetic Poles'* című esszékötete a modern lengyel irodalomról, azonkívül egy saját versválogatása (1996, 1998), továbbá számos versfordítása angolra (Radnóti, Petri, modern magyar költők antológiája). Költői díjai: Quasimodo Emlékdíj (Balatonfüred), Ada Negri Díj (Lodi, Itália).

Herczegh Géza (Nagykapos, 1928.)

Jogi tanulmányait a Szegedi Egyetemen végezte 1951-ben, majd Párizsban és Salzburgban tanult. 1951-től 1967-ig a budapesti Politikai Kutatóintézetben nemzetközi jog kutató. 1976 és 1990 között a pécsi Janus Pannonius Tudomány Egyetem nemzetközi jogi karának tanszékvezetője. 1990-től 1993-ig a Magyar Tudományos Akadémia jogi és gazdasági osztályának alelnöke, valamint az Alkotmánybíróság alelnöke. 1993-tól a hágai Nemzetközi Bíróság bírója. Főbb művei: *'A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái'*, *'Magyarország külpolitikája 896-1919'*, *'A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig'*.

Karátson Endre (Budapest, 1933.)

Író, kritikus, irodalomtörténész. 1951-ben a Lónyai utcai Református Gimnáziumban érettségizik. 1954-ben elvégzi az Idegen Nyelvek Főiskoláját. 1954-56 között az Új Magyar Könyvkiadó lektora. 1956-ban Franciaországba emigrál, azóta Párizsban él. Az École Normale Supérieure hallgatójaként 1959-ben francia tanári oklevelet szerez a Sorbonne-on. 1961-69 között a Centre National de la Recherche Scientifique kutatója. 1969-ben az Irodalomtudományok nagydoktora a párizsi Sorbonne-on *"Le symbolisme en Hongrie"* című disszertációja alapján, 1969-73 között a clermont-ferrand-i, majd 1993-ig a lille-i Charles de Gaulle egyetem professzora. Azóta emeritusz professzor ugyanott. 1998-ban a Mikes Kelemen Kör 'Magyar Irodalmi Figyelő' díját, 1999-ben Füst Milán díjat kapott. Magyarországon több novelláskötete jelent meg.

Kibédi Varga Áron (Szeged, 1930.)

1948 óta él Hollandiában. Franciát és arabot tanult az amszterdami, leideni és párizsi egyetemen. 1966-tól 1995-ig a francia irodalom, 1986-tól 1995-ig egyben az összehasonlító művészetelmélet professzora Amszterdamban. A Holland Királyi Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Több könyve jelent meg franciául és magyarul, valamint négy verseskötete magyarul. A Mikes Kelemen Kör alapító tagja.

Krasznahorkai László (Gyula, 1954.)

Író, költő. Jogi tanulmányait 1973 és 1978 között Szegeden a József Attila Tudományegyetem és Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtudományi Karán végezte. 1978-tól 1983-ig az ELTE Bölcsészettudományi Karán tanult magyar-népművelés szakon (szakdolgozatát Márai Sándor emigrációs pályájáról írta.) Több kitüntetésben részesült: József Attila-díj, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 'Magyar Irodalmi Figyelő' díja, Krúdy Gyula-díj, Márai Sándor-díj.

Nagy Péter (Leuven, 1959.)

Biológiai tanulmányai után a Leideni Egyetemen (Hollandia) jogot végzett. Bruges-ben (Belgium) az Európa Kollégiumban post graduate tanulmányokat folytatott. A holland Földművelésügyi Minisztériumban végzett munkája után 1987-től kezdve Brüsszelben az Európa Bizottság keretében dolgozik.

Németh Pál (Budapest, 1953.)

Református lelkész, iszlám szakértő. Tanulmányait a Budapesti Református Theológiai Akadémián és az ELTE Bölcsészettudományi Karán 'sémi filológia és arab' szakon végezte. 1979-től két évig a Szíriai Arab Köztársaságban a Damaszkuszi Egyetemen arab nyelvet és irodalmat, majd iszlám vallásjogot és filozófiát hallgatott. A szír-ortodox egyház kolostori iskolájában egyházi szír nyelvet és irodalmat tanult. 1981-től a Zsinati Iroda Tanulmányi Osztályának előadójaként végezte az új bibliafordítás revideált kiadásának előkészítő munkálatait. Az új alapszöveget 1988 nyarára készítette el. 1989-től 1997-ig a budapesti Biblia Múzeum vezetője. 1984-től a Budapest-Pestlőrinc-Ganzkertvárosi Református Egyházközség lelképásztora. A budapesti Külkereskedelmi Főiskolán arab nyelvet és iszlám kultúrát tanít. A Nagykőrösi Református Tanítóképző Főiskolán filozófiatörténetet, református keresztyén apologetikát, dogmatikát és teológiai etikát tanított.

Neubauer János (Budapest, 1933.)

1956-ban hagyta el Magyarországot, az Egyesült Államokban tanult és tanított. 1983-tól a Universiteit van Amsterdam professzora az összehasonlító irodalom területén. Publikációi között találhatóak a következő könyvek: *'The fin-de-siecle Culture of Adolescence'*, *'The Emancipation of Music from Language'*, *'Novalis'*. Kiadója egy négy kötetes, a közép-kelet-európai irodalomtörténetet feldolgozó műnek.

Salha Falah (Gaza, 1953.)

Palesztinából az 1967-es háború idején Jordániába menekült családjával együtt. Tanulmányai elvégzése céljából érkezett 28 éve Magyarországra. Jogi egyetemet végzett, s jelenleg ügyvédként dolgozik Budapesten. Munkája mellett, a Magyar Iszlám Közösség - ami mint a magyarországi muszlimok egyháza, hivatalosan is tartja a kapcsolatot az illetékes miniszterekkel, a kormánnyal - elnöki feladatait látja el, valamint elnöke a Magyarországon Élő Palesztinok Kulturális Egyesületének is. Ezen szervezetek vezetőjeként hazai és nemzetközi fórumokon egyaránt mindig a vallások és kultúrák közti párbeszéd és megértés elősegítésén fáradozik.

Schöpflin György (Budapest, 1939.)

Újságíró, politológus. Tanulmányait folytatta: 1957-1962 University of Glasgow, 1962-1963 Collège d'Europe (Brugge). 1963-tól 1967-ig a Chatham House (London) munkatársa, 1967-től 1976-ig a BBC kommentátora. A londoni egyetem (University College London) professzora, fő kutatási területe az identitásalakítás, ill. az identitás-politika mozgása. Jelenleg az európai állam, az identitások és globalizáció kölcsönhatásait vizsgálja. Főbb művei: *'Nations, Identity, Power'*, *'The Soviet Union and Eastern Europe'*, *'The Hungarians in Rumania'*, *'Transylvania and the Theory of Daco-Roman-Rumanian Continuity'*, *'Hungary Between Prosperity and Crisis'*, *'In Search of Central Europe'*.

Sipos Gyula (Budapest, 1935.)

Irodalomtörténész, kritikus. Tanulmányait a budapesti Pedagógiai Főiskolán végezte, valamint a párizsi Sorbonne-on szociológia, francia nyelv és irodalom szakon. A Szabad Európa Rádió külső munkatársa, 1989-től 1991-ig párizsi szerkesztőségének vezetője. Kassák-díj jutalmazott.

Tóth Miklós (Szekszárd, 1925.)

Jogász, református teológus. Tanulmányait Budapesten, Amszterdamban és Leidenben végezte. A hollandiai AEGON Biztosítótársaság ny. igazgatója. A Mikes Kelemen Kör alapító tagja. 1949 óta él Hollandiában.

Sajtóközlemény

Oegstgeest, 2002. szeptember 5.

A **Hollandiai Mikes Kelemen Kör** 2002. augusztus 29. és szeptember 1. között Elspeet-ben, Hollandiában tartotta meg hagyományos évi **Tanulmányi Napjait**, ez évben - 1959 óta sorrendben - a 43-at. A Tanulmányi Napok témája 'Európa' volt, a következő címmel:

HOGYAN LÁTJUK EGYMÁST - LÁTJUK-E EGYMÁST (KÖZÉP-) EURÓPÁBAN?

Európa kaleidoszkópikus egész. Egységre törekszik, de ellentétekkel teljes. Közép-Európában különösen is világos ez. Ismernünk kell egymást és el kell fogadnunk egymást. Ez Európa leckéje mindenki számára napjainkban. Az elhangzott előadásokban és az azokat követő eszmecserékben ezen alapgondolatnak szentelt figyelmet a 15 országból összegyűlt közel 100 résztvevő.

A Tanulmányi Napok keretében Kibédi Varga Áron előadása alapján a Kör **'Magyar Irodalmi Figyelő'** irodalmi díját **Mózes Attilá**-nak (Kolozsvár) ítélte oda. A díjról diploma és emlékérem tanúskodik.

A **'Mikes International'** (http://www.federatio.org/mikes_int.html - email: mikes_int@federatio.org) szerkesztői és kiadói tevékenységeiről Farkas Flórián számolt be. Tavaly, 2001. szeptember 8-án, a Kör 50 éves fennállása alkalmából indult meg ez a munka a 'Mikes International' alapítvány keretében. Ennek egyik tevékenysége az ezen név alatt három havonként megjelenő **elektronikus folyóirat** (http://www.federatio.org/mikes_per.html) szerkesztése és kiadása, amelyben - a Hollandiai Mikes Kelemen Kör szellemében - irodalmi, történelmi, filozófiai, közgazdasági, stb. cikkek jelennek meg. Két alapnyelve van: magyar és angol. Más nyelvű cikkeket is közöl magyar és angol nyelvű összefoglalással. Olvasóközönsége az egész világon jelen van, Ausztráliában éppenúgy mint Ázsiában, Észak- és Dél-Amerikában, Európa minden országában s azon belül természetesen különösképpen a Kárpát-medencében. Ez év augusztusában beindult ugyanezen széleskörű olvasóközönség számára az **elektronikus könyvkiadás** is 'Bibliotheca Mikes International' név alatt (http://www.federatio.org/mikes_bibl.html). Eddig négy kötet került kiadásra: Málnási Bartók György filozófiatörténete két kötetben és szintén az ő tollából 'A filozófia lényege', továbbá Farkas Flóriántól 'Creating the Balance between Central Management and Local Autonomy in a Global IT Services Company'.

A 'Mikes International' kiadványai az említett címeken olvashatók és letölthetők. A 'Mikes International' együttműködik a budapesti Országos Széchényi Könyvtárral, amelynek adatbázisából kiadványai szintén letölthetők.

* * *

Előadások: A Tanulmányi Napokon a következő előadások hangzottak el (időrendi sorrendben): **Tóth Miklós** (Hága): 'Európa szép királynéja' (a Tanulmányi Napok témájának bevezetése); **Csorba László** (Róma): 'Kossuth a közép-európai népek jövőjéről'; **Bányai János**, **Gömöri György**, **Kibédi Varga Áron** és **Neubauer János** eszmecseréje a jelenlegi magyar irodalom kérdéseiről (Kerekasztal); **Gömöri György** (Cambridge): 'Az angolok és a lengyelek magyarságképe a XVI. századtól napjainkig'; **Németh Pál** (Budapest): 'Európa türelmessége és az iszlám térhódítása Európában'; **Salha Falah** (Budapest): 'Az iszlám tényező Magyarországon'; **Schöpflin György** (London): 'Kis országok a nagy Európában'; **Neubauer János** (Amszterdam): 'A szigetvári kirohanás németül, horvátul és zenében'; **Bányai János** (Újvidék): 'A kisebbségi kultúrák törésvonalai'; **Csetri Elek** (Kolozsvár): 'Magyarság-kép a románoknál'; **Farkas Flórián** (Hága): 'Az elmaradt Marshall-segély árnyékában'; **Nagy Péter** (Brüsszel): 'Az Európai Unió kibővítése: folyamatok, utolsó lépések és kilátások'; **Farkas Flórián** (Hága): 'Beszámoló a »Mikes International« első évéről'; **Kibédi Varga Áron** (Amszterdam): **'Magyar Irodalmi Figyelő'**, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör irodalmi díja; **Herczegh Géza** (Hága): '1956-ról fél évszázad távlatából'.

Az **Irodalmi Est**-en **Budavári Gábor**, **Gömöri György**, **Kibédi Varga Áron** és **Németh Pál** olvasott fel műveiből.

A Tanulmányi Napok-at **Tóth Miklós**, elnök nyitotta meg és zárta be.

* * *

A Hollandiai Mikes Kelemen Kört Hollandiában tanuló magyar egyetemi hallgatók alapították 1951-ben Utrechtben. A Kör évenkénti Tanulmányi Napjait 1959 óta rendezi meg. Ezeken a magyar szellemi élet számos jeles képviselője részvételével egy-egy a magyarságot (is) érintő kérdéstről cserélnek eszmét a sok országból összegyűlt jelenlevők.

A Kör Hollandiában havonta rendez tudományos és irodalmi előadásokat, rendszerint a vianeni Magyar Otthonban.

A Körben megalakulása óta – az évközi összejöveteleken és a Tanulmányi Napokon – több mint 1000 előadás hangzott el a legkülönbözőbb témákról.

A Kör eddig 15 könyvet adott ki, jórészt az elhangzott előadások anyagából.

A **Hollandiai Mikes Kelemen Kör** vezetősége